શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

સારસંચય

પ્રકાશક
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર, રાજકોટ

પ્રકાશક :
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર,
૨૧૪, અમરદીપ કોમ્પલેક્ષ,
૨-રજપુતપરા, રાજકોટ.
ફોન : ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯ (પ્રવીણભાઈ ડઢાણીયા)

સંકલન : શ્રીરમેશભાઈ પંચાસરા

પ્રકાશનવર્ષ : સંવત ૨૦૭૦

પ્રથમ સંસ્કરણ પ્રતિ : ૧,૦૦૦

મુદ્રક : પૂર્વી પ્રેસ લી., લોહાનગર, રાજકોટ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિગત	પે.નં.
૧.	પ્રાસ્તાવિક (ગોસ્વામી શ્રીશરદકુમારજી, માંડવી-કચ્છ)	૦૬
૨.	ઉપોદ્ઘાત (શ્રીનાનુલાલ ગાંધી)	૩૪
૩.	ગીતાબોધ	૪૭
૪.	ગીતા શાસ્ત્ર છે.	૫૦
૫.	ગીતામાં અનુબન્ધ ચતુષ્ટય	૫૧
૬.	ગીતામાં નવધાભક્તિ	૬૧
૭.	ગીતા સર્વવાદ વિશ્રામ – માતાની ગોદ	૬૪
૮.	ગીતામાં ચારપુરૂષાર્થ મનઃસંયમયુકતબુદ્ધિવાળાઓ માટે	૬૬
૯.	ગીતાના અઢાર અધ્યાય (યોગ)નું સંકલન	૬૮
૧૦.	ગીતાની શ્લોક સંખ્યા	૭૭
૧૧.	પ્રસિદ્ધ વિવિધ ગીતાઓ	૭૮
૧૨.	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પ્રતિપાદ્ય વિષયમાં વિભિન્ન મત	૮૦
૧૩.	શ્રીવાલ્લભમતમાં ગીતા–સાહિત્ય	૮૨
૧૪.	સ્કન્ધપુરાણમાં ગીતામાહાત્મ્ય	૮૭
૧૫.	મહાભારતમાં શ્રીગીતાજીનું માહાત્મ્ય	૯૦
૧૬.	પદ્મપુરાણમાં ગીતામાહાત્મ્યના અંશ	૯૧
૧૭.	અગ્નિપુરાણમાં ગીતાસાર	૯૩
૧૮.	શ્રીગીતા દૂહા	૯૯
૧૯.	ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનના કુલ ૨૧ પ્રશ્નો	૧૦૫
૨૦.	ન્યાસાદેશવિવરણમ્	૧૧૩
૨૧.	શ્રીવિટ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણપ્રણીત ગીતાતાત્પર્યમ્	૧૨૯
૨૨.	ભગવદ્ગીતા સારસંચય (ગોસ્વામી શ્રીશરદકુમારજી, માંડવી-કચ્છ)	૧૩૭
૨૩.	ભગવદ્ગીતા પૂરક સારસંચય	૧૮૬
૨૪.	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોનો વર્ણાનુક્રમ	૨૧૨

।। પ્રાક્કથન ।।

પ્રસ્તુત પ્રકાશન ''શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-સાર સંચય'' પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત કરાવતા અતિ હર્ષ અનુભવીએ છીએ. આપણે મોટાભાગના વૈષ્ણવોમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને મર્યાદામાર્ગ સંબંધી માનવાની એક ગ્રંથી બંધાઈ રહેલી છે. જેના કારણે આપણે ભગવદ્ગીતાના અધ્યયન-અભ્યાસથી દૂર જ રહીએ છીએ પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે:

અર્થોઽયમેવ નિખિલૈરપિ વેદવાકયૈઃ
રામાયણૈઃ સહિતભારતપઞ્ચરાત્રૈઃ ।।
અન્યૈશ્ચ શાસ્ત્રવચનૈઃ સહ તત્ત્વસૂત્રૈઃ
નિર્ણીયતે સહૃદયં હરિણા સદૈવ ।। (શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ-૧૦૪)

બધા જ વેદવાકય, મહાભારત, નારદપંચરાત્ર, આગમ, રામાયણ તથા બ્રહ્મસૂત્ર સહિત અન્ય શાસ્ત્રના વચનમાં આ જ બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન થયેલું છે. આ જ સિદ્ધાન્ત (શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ માં નિરૂપણ થયેલો) કહેવાયેલો છે. ભગવાન્ શ્રીહરિએ ગીતામાં આ જ સિદ્ધાંતનું સર્વકાલિક સત્યના રૂપમાં નિર્ધારિણ કરેલું છે તથા તેનું તાત્પર્ય પણ આ જ સિદ્ધાન્તમાં છે.

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પરિભાષામ્ ઉકત્વા પ્રમાણમ્ આહ વેદાઃ ઈતિ.
વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાકયાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ ।।
સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તચ્ચતુષ્ટયં ।।૭।।
(શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ-૭)

આ ભગવત્સિદ્ધાન્તને દઢ કરનારા ચાર પ્રમાણ છે. ૧. સંહિતા-બ્રાહ્મણ સહિત ચારે વેદ, ૨. શ્રીગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણના વચન, ૩. શ્રીવેદવ્યાસજી રચિત બ્રહ્મસૂત્ર, ૪. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વ્યાસજીની સમાધિભાષા.

કૃષ્ણવાકયાનુસારેણ શાસ્ત્રાર્થં યે વદન્તિ હિ ।
તેહિ ભાગવતાઃ પ્રોકતાઃ શુદ્ધાસ્તે બ્રહ્મવાદિનઃ ।।૨૧।।
(શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ-૨૧)

ગીતાજીમાં કહેલા શ્રીકૃષ્ણના વાકયના અનુસાર જે વેદાર્થ કહે છે, તે જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી ભકત છે.

''શાસ્ત્રમ્ અવગત્ય મનોવાગ્દેહૈઃ કૃષ્ણઃ સેવ્યઃ'' (શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ-

પ્રકાશ-૪) ભગવદ્ શાસ્ત્રનું અવગાહન કરીને (ભગવાનને જાણીને) મન-વાણી-દેહ વડે કૃષ્ણને સેવવા એ કર્તવ્ય છે.

આ વચનોનું જો આપણે અવગાહન કરીએ તો આપણી ગીતાજી વિષેની ખોટી બંધાયેલા ગ્રંથી જરૂર ખૂલી જાય. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરતાં નહીં થઈએ ત્યાં સુધી આવી તો કેટલીયે ગ્રંથીઓ બાંધીને આપણે બેઠા છીએ તે કયારેય છૂટવાની સંભાવના જ નથી અને તેના અભાવમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કરેલ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગને આપણે ન અનુસરીને કાંઈક ભળતાં જ માર્ગ ઉપર ચઢી જઈશું અને લગભગ ચઢેલા જ છીએ ત્યારે શ્રીવલ્લભના **''અદેયદાનદક્ષ''** સામર્થ્યને ઝીલવાના અધિકારી જ ન રહી જતાં તેનાથી દૂર જ રહીશું.

પ્રસ્તુત **''શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સારસંચય''** પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો હૃદયપૂર્વક અભ્યાસ કરીને શ્રીમહાપ્રભુજીનો ગીતાજી પ્રત્યેનો અભિગમ અને ગીતાજીનું માહાત્મ્ય સમજી એના પ્રત્યે આદરભાવ પ્રકટ કરીને બંધાયેલી ગ્રંથીમાંથી છૂટી શકે એવા શુભ આશય સાથે પ્રસ્તુત સંકલન પ્રયાસ શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણારવિંદમાં સમર્પિત કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

વધુ વિવેચન નહીં કરતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી જ પ્રાપ્ત કરશો.

પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર, રાજકોટ વતી
પ્રવિણ વી. ડઢાણીયા

।। પ્રાસ્તાવિક ।।

(ઉદ્ધૃત : શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (માંડવી પ્રકાશન), ગોસ્વામી શ્રીશરદકુમારજી (માંડવી))

વેદોના સાર એવા ઉપનિષદોનો પણ સાર તે ‘ભગવદ્‌ગીતા’. સાર કાઢનાર પણ જ્યારે ‘‘વેદાન્તકૃત્ વેદવિદેવચાહમ્’’ એવા પ્રભુ સ્વયં હોય ત્યારે ગીતા ‘‘**એકં શાસ્ત્રમ્** દ્ગ સકલ શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠતમ છે’’ એમ સર્વોચ્ચ પદવીને ધારણ કરે એમાં આશ્ચર્ય શું !

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે ‘‘ભાવી જીવોના ઉદ્ધારાર્થે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધના અવસરે સર્વગૂઢ એવા પ્રમેય-સાધન-ફલ સમ્બન્ધિ સર્વ તત્ત્વ અર્જુનને ઉપદેશ્યું છે. તે ઉપદેશને જ સત્યવતી સુત વ્યાસાવતારે મહાભારતમાં સમાવ્યો છે’’. તેથી જ આચાર્યચરણનો દઢાગ્રહ છે કે ‘‘કૃષ્ણવાક્ય-ગીતા અનુસાર જે શાસ્ત્રનો અર્થ કહે છે તે ખરો ભાગવત છે અને તે જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી છે’’.

મહાપ્રભુના મતે ભાગવત પુરાણ એ ભગવદ્ગીતાનું જ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. તેથી જ, મહાપ્રભુ વિરચિત ભાગવતવ્યાખ્યા ‘સુબોધિની’માં ગીતાનો અર્થ ગતાર્થ હોવાથી આચાર્યચરણોએ ભગવદ્ગીતા પર સ્વતન્ત્ર વ્યાખ્યા ન લખીને તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના પ્રથમ ‘શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ’ સ્વરૂપે શાસ્ત્રીય તત્ત્વોનું ગીતાનુસારી નિરૂપણ કર્યું છે. આપ લખે છે: ‘‘**શાસ્ત્રાર્થો ગીતાર્થઃ** - શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ ગીતાનો જ અર્થ છે’’.

ભગવદ્ગીતા પર સમ્પ્રદાયાનુસારી સંસ્કૃત સાહિત્ય નીચે મુજબ ઉપલબ્ધ થાય છે.

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત :

તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ

શ્રીવિટ્ઠલનાથપ્રભુચરણ વિરચિત :

ગીતાતાત્પર્ય
ન્યાસાદેશવિવરણમ્
ગીતાર્થવિવરણમ્

ભગવદ્ગીતાપર ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત ટીકાઓ :

અમૃતતરંગિણી, ગો.શ્રીપુરુષોત્તમચરણ

તત્ત્વદીપિકા, ગો.શ્રીવલ્લભજી

રસિકરઞ્જની, શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટ, પ્રકાશિત : પ્રથમાધ્યાય માત્ર

અનુવાદ :

ભગવદ્ગીતાના સમ્પ્રદાયાનુસારી ગુજરાતી-હિન્દી અનુવાદો નીચે મુજબ થયા છે :

૧. ગો.વા.શ્રીછગનજી અમરજી શાસ્ત્રી, ગો.શ્રીવલ્લભજી વિરચિત ટીકાના આધારે સંક્ષિપ્ત ભાવાનુવાદ, વિ.સં. ૧૯૬૮.

૨. ગો.વા.શ્રીચિમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી, સુરત, શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદ્વૈત મહાસભાની ધાર્મિક પરીક્ષાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે. અતિસંક્ષિપ્ત. વિ.સં. ૨૦૦૭.

૩. ગો.વા.શ્રીમૂલશંકર મોતીરામ શાસ્ત્રી, ભરૂચ, શબ્દાર્થ-શબ્દપરિચય-શ્લોકાર્થ-ભાવાર્થ સહિત. વિ.સં. ૨૦૧૫.

૪. ગો.વા.શ્રીજટાશંકર શાસ્ત્રી.

૫. ‘અમૃતતરંગિણી’ ટીકાના શ્રીવાસુદેવકૃષ્ણચતુર્વેદી કૃત હિન્દી અનુવાદનો ગુજરાતી અનુવાદ. અનુવાદક : શ્રીમગનભાઈ તન્ના. પ્રકાશન : ‘વલ્લભસુધા’ માસિક પત્રિકામાં. ઈ.સ.૧૯૮૩-૯૧.

૬. શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટ વિરચિત ભગવદ્ગીતાની ‘રસિકરઞ્જની’ ટીકા, ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. પ્રથમાધ્યાય માત્ર. અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાગરદાસ બાંભણિયા. પ્રકાશક : ‘અનુગ્રહ’ માસિક પત્રિકા વર્ષ ૧-૩ તથા પુસ્તકાકારે ગો.વા.શ્રીગિરિધરલાલ શાહ.

૭. ‘અમૃતતરંગિણી’ ટીકાનો હિન્દી અનુવાદ. અનુવાદક : શ્રીવાસુદેવકૃષ્ણ ચતુર્વેદી. પ્રકાશક : શ્રીવિદ્યાવિભાગ, કાંકરોલી, વિ.સં.૨૦૩૫. કેટલાક અંશોનો અનુવાદ છુટી ગયો છે.

૮. ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી. પ્રસ્તુત પ્રકાશન.

અનુવાદેતર પ્રમુખ પ્રકાશિત સાહિત્ય :

– ગીતા ગુઞ્જન, હિન્દી. લેખક : શ્રીનવનીતપ્રિય શાસ્ત્રી.

અભ્યાસપૂર્ણ સાંગોપાંગ શુદ્ધ સમ્પ્રદાયાનુસારી ઉત્તમ કૃતિ.

– ગીતામંથન, ગુજરાતી. લેખક : ગોસ્વામી શ્રીઇન્દિરા બેટીજી

નાતિસંક્ષિપ્ત નાતિવિસ્તૃત, સરળ ભાષા, દશમાધ્યાયપર્યન્ત.

– પુરુષોત્તમયોગ :

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી (કિશનગઢ-પાર્લા)

ગો.વા.શ્રીરમાનાથ શાસ્ત્રી.

ગો.વા.શ્રીવસન્તરામ શાસ્ત્રી.

– કર્મરહસ્ય, ગોસ્વામી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી,

– ગીતાકા પૃથક્શરણમાર્ગ, ગો.વા.શ્રીરમાનાથ શાસ્ત્રી.

આ સિવાય પણ પુષ્ટિમાર્ગથી સંકળાયેલા ભગવદ્ગીતા વિષયક કેટલાક એવા પ્રકાશનો છે કે જે પ્રસંગવશ અલગથી સમીક્ષા માંગી લે છે.

૧. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : તાત્ત્વિક અભ્યાસ, શ્રીકે. કા. શાસ્ત્રી

અન્તરંગ અને બહિરંગ નિરીક્ષણ આમ બે ભાગમાં વિભક્ત પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૮૪ પરનું શાસ્ત્રીજીનું દ્ગ

> ‘‘પૂર્વના કે પશ્ચિમના કોઈ પણ વિદ્વાને ગીતાના જ શબ્દોમાં આવતા ‘ગુહ્ય’ ‘ગુહ્યતર’ ‘ગુહ્યતમ’ ‘સર્વગુહ્યતમ’ એ પ્રકારનાં વચનોની પ્રસંગોના સન્દર્ભમાં વિચારણા કરી નથી’’

દ્ગ આ વિધાન અત્યન્ત વિસ્મય જનક છે. પશ્ચિમના અને વાલ્લભ વિદ્વાનોને છોડીને પૂર્વના અન્ય વિદ્વાનોની તો લેખક જાણે પરન્તુ જ્યાં સુધી વાલ્લભ સમ્પ્રદાયનો પ્રશ્ન છે, અધો નિર્દિષ્ટ ઉદ્ધરણોથી એ સ્પષ્ટ છે કે ભગવદુક્ત ‘‘ગુહ્ય-ગુહ્યતર-ગુહ્યતમ-સર્વગુહ્યતમ’’ ની વિચારણા સમ્પ્રદાયમાં પર્યાપ્ત અને વારંવાર થઈ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં દીક્ષિત અને સ્વમાર્ગીય સંસ્કૃત ગ્રન્થોના અભ્યાસુ, અનુવાદક, સમ્પાદક, પ્રકાશક એવા શાસ્ત્રીજી, મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણની કારિકાઓ :

‘‘સર્વતત્ત્વં સર્વગૂઢં પ્રસંગાદ્ આહ પાણ્ડવે(૫૯)
સર્વગોપ્યો હિ ધર્મસ્તુ … … … …
… ઇદાનીં તુ ગીતાયાં પ્રકટો ભગવત્કૃતઃ(૬૩-૬૪)
ઇદમેવ વિનિશ્ચિત્ય કૃષ્ણો હ્યર્જુનમબ્રવીત્,
મામેવ યે પ્રદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે(૩૦૪)’’

તેમજ તેની 'પ્રકાશ' અને 'આવરણભંગ' સંસ્કૃત વિવૃતિઓમાં 'ગુહ્ય' 'ગુહ્યતર' 'ગુહ્યતમ' 'સર્વગુહ્યતમ' વચનોની થયેલ પ્રસંગોચિત વિચારણાથી અજાણ હોય તે માની શકાય તેવી વાત નથી. જુઓ આવરણભંગ :

> ''સપ્તમાષ્ટમાભ્યાં સપરિકરં જ્ઞાનમ્ ઉક્ત્વા તતો નવમાધ્યાયે ''ઈદન્તુ તે **ગુહ્યતમમ્**'' ઈતિ પ્રતિજ્ઞાય ગુહ્યતમે જ્ઞાનવિજ્ઞાને પાપમોક્ષાય વદતા ... **રાજવિદ્યાતોપિ યદ્ રાજગુહ્યં** બુદ્ધિસ્થં પ્રવક્ષ્યામિ ઈત્યનુષંગેન દ્વાભ્યાં પ્રતિજ્ઞાતં ... અષ્ટાદશે ચ ''**સર્વગુહ્યતમં** શૃણુ'' ઈતિ પ્રતિજ્ઞાય ''મન્મના ભવ'' ''સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય'' ઈતિ કથિતમ્''.

જુઓ કારિકા ૨૨૨ પરની 'આવરણભંગ' ટીકા પણ.

ગીતાના બહિરંગ નિરીક્ષણમાં શાસ્ત્રીજીએ મહાભારત અને ભગવદ્ગીતાના વિષયમાં ભારતીય પરમ્પરાગત મતથી અત્યન્ત વિરુદ્ધ અને ષડયન્ત્રકારી પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓએ દુષ્ટ માનસિકતાથી ગીતા-મહાભારત વિષે પ્રચારિત કરેલ આધાર-પુરાવા વગરની માન્યતાના સમર્થનમાં પોતાનો અભિપ્રાય થોડા સુધારા-વધારા સાથે રજુ કર્યો છે. જુઓ નીચેના વિધાનો :

> ભીષ્મપર્વમાંનુ 'ભગવદ્ગીતાપર્વ'...મૂળમાં ઓછા શ્લોક પૂરવાળું કોઈ જૂનું પદ્યાત્મક ઉપનિષદ્ હતું તેને પણ 'મહાભારત'માં સમાવી લેવામાં આવ્યું(પૃ.૬૭).

> મહાભારતમાં પાછળથી ઘુસાડેલી ગીતાના ૭૦૦ શ્લોકોમાંથી પણ પાછા ૧૦૧ સિવાયના બીજા બધા **ચમત્કારમૂલક અને પુરાણકોટિના** શ્લોકો જતા કરવા જેવા છે. કારણ કે અર્જુનના વિશાદને દૂર કરવામાટે તેટલું જ પુરતું હતું !(પૃ.૭૦)

પોતાની ઉલ્લિખિત માન્યતાઓનું હજી સુધી કોઈએ ખંડન નથી કર્યું

તેનો આનન્દ પણ તેમણે 'શતશ્લોકી ગીતા' ચોપડીની ભૂમિકામાં વ્યક્ત કર્યો છે.

અહીં એ કહેવું પડે છે કે જો લેખકે ''ગોરા વાક્યં પ્રમાણમ્'' વાળી ગુલામ માનસિકતાને ક્ષણવાર બાજુ મૂકીને પોતાના પૂર્વ સમકાલિક અને ભારતીય ઇતિહાસ અને ધર્મ-પરમ્પરાના રક્ષક એવા પંડિત શ્રીભગવદ્દત્ત, શ્રીબાલ ગંગાધર તિલક વગેરેના; સમકાલિક શ્રીવીરમણી પ્રસાદ ઉપાધ્યાય, શ્રીકૃષ્ણમણિ ત્રિપાઠી, શ્રીરામદાસ ગૌડ વગેરેના તથા ઉત્તર સમકાલિક એન્. એસ્. રાજારામ, સ્ટીફન્ ક્નાપ્પ્, પ્રો. દિનેશ અગ્રવાલ, ડૉ. એસ્. બાલકૃષ્ણ, ડેવિડ્ ફ્રેવલિ, શ્રીબી. વી. ગિરિ, શ્રીપી. વી. વાર્તક, શ્રીબી. બી. લાલ વગેરે ઇતિહાસવિદોના લખાણોનો અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ કર્યો હોત તો તેમણે જે આધાર-પુરાવા વગરના વિચિત્ર વિધાનો ગીતા-મહાભારતના વિષયમાં કર્યા છે તે ન કર્યા હોત.

ખરેખર તો લેખકે ઈસાઈ ષડયન્ત્રકારી પશ્ચિમી સંશોધકોએ કરેલા એ વિધાનોનો કેવળ પુનરુચ્ચાર કર્યા છે કે જેના અક્ષરે અક્ષરનું ખંડન અનેક પ્રમાણો અને યુક્તિઓ થી ઉપરોક્ત ઇતિહાસવિદોએ, ખાસ કરીને પંડિત શ્રીભગવદ્દત્ત અને શ્રીતિલકે, પોત-પોતાની કૃતિમાં કરેલું જ છે. તેથી જ્યાં સુધી ઉક્ત વિદ્વાનોએ પ્રસ્તુત કરેલ પ્રમાણો અને યુક્તિઓ નો સબળ પ્રત્યુત્તર આપવામાં નથી આવતો ત્યાં સુધી લેખકની ધારણાઓ પ્રતિજ્ઞામાત્ર અને આનન્દાભિવ્યક્તિ એ મિથ્યા ગર્વોક્તિથી વિશેષ કંઈ નથી.

આમ છતાં આ વિષયમાં કેટલીક પ્રાસંગિક સ્પષ્ટતાઓ કરવી આવશ્યક જણાય છે.

એ હકીકત છે કે પ્રાચીન ભારતીય ધર્મવિદોનો ભાર ધર્મગ્રન્થોના બહિરંગ વિષયોની સરખામણીમાં ગ્રન્થમાં નિરૂપિત તત્ત્વ-ધર્મ સિદ્ધાન્તોની વિવેચનાપર વધુ રહ્યો હોવાથી તેમના લેખનમાં બહિરંગ વિષયો અલ્પચર્ચિત રહ્યા છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોના બહિરંગ પક્ષોની ભારતમાં ખરેખરી ખણખોદ ત્યાર પછી શરુ થઈ કે જ્યારે સામ્રાજ્યવાદી પશ્ચિમી સંશોધકોએ દુર્ભાવનાથી વેદાદિ શાસ્ત્રો અને ભારતીય ઈતિહાસ-પરમ્પરા નું અધ્યયન શરુ કર્યું અને તેની મનગઢંત વિકૃત સ્વરૂપે પ્રસ્તુતિ કરી.

પોતાની જાતિને વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિ અને ઈસાઈ ધર્મ-પરમ્પરાને સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મપરમ્પરા ધારીને તેના ઘમંડ સાથે ભારતપર ચઢી આવેલા પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓએ જ્યારે વિરાટ વૈવિધ્યપૂર્ણ સુદીર્ઘકાલીન સુદઢ ભારતીય

વૈદિક ધર્મ-પરમ્પરાને જાણી ત્યારે તેમનો પોતાની બાબતમાં સર્વશ્રેષ્ઠતાનો ભ્રમ ભાંગીને ચકના ચૂર થઈ ગયો. પરન્તુ તેમના અદમ્ય અહંકારે ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરા પ્રત્યે તેમની અંદર ઈર્ષ્યા અને દ્વેશ ભાવના ને જન્મ આપ્યો. ભારતનો ગવર્નર જનરલ્ મોર્ક્વિસ્ લખે છે : ‘‘હિન્દુ જીવડાઓ મને પશુતુલ્ય જણાય છે. અને તેમાં પણ તેમની બુદ્ધિ કૂતરાથી વધુ હોય તેવું જણાતું નથી’’.

> "The Hindoo appears a being merely limited to mere animal functions, and even in them indifferent...with no higher intellect than a dog"
> (1810, Governor-general Marquis of Hastings).

ગોરિયાઓના પ્રમુખ લક્ષ્ય બે હતાં :

૧. ભારતને ગુલામ બનાવી રાખી તેનું દરેક રીતે શોષણ કરતા રહેવું અને
૨. વૈદિક ભારતીય પ્રજાને ઈસાઈ બનાવવી.

સુદીર્ઘકાલીન ગૌરવશાલી પરમ્પરા ધરાવતી ભારતીય પ્રજાને કેવળ સત્તાના જોરે લાંબા સમય સુધી ગુલામ બનાવી રાખવી તે તેમને મુશ્કેલ જણાયું. બીજી તરફ, હજારો વર્ષ પ્રાચીન વૈદિક પરમ્પરાની સામે તેમની ઈસાઈ ધર્મ-પરમ્પરા દૂધ પીતા બચ્ચા સમાન હતી. તેથી ભારતીય પ્રજાને ઈસાઈ બનાવવું તેને ગુલામ બનાવવા કરતાં પણ તેમને કપરું જણાયું.

જુઓ ઋગ્વેદ અને વિષ્ણુપુરાણ નો અંગ્રેજી અનુવાદક અને સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ લખનાર બંગાલ એશિયાટિક સોસાયટીનો સેક્રેટરી એચ્. એચ્. વિલ્સન્ (૧૭૮૬-૧૮૬૦) શું કહે છે :

> "The whole tendency of brahminical education is to enforce dependence upon authority in the first instance upon the guru, the next upon the books. ... It will be difficult to persuade him that the Vedas are human and very ordinary writings, that the puranas are modern and unauthentic, or even that the tantras are not entitled to respect. As long as

> he opposes authority to reason, and stifies the workings of conviction by the dicta of a reputed sage, little impression can be made upon his understanding. Certain it is, therefore, that he will have recourse to his authorities, and it is therefore important to show that his authorities are worthless."
>
> (લોકોને ગુરુ અને શાસ્ત્રગ્રન્થો ના આશ્રિત બનાવવાનું વલણ બ્રાહ્મણ શિક્ષા પદ્ધતિનું છે. ... આ સ્થિતિમાં આ લોકોને એ સમજાવી શકવું મુશ્કેલ છે કે વેદો મનુષ્ય લિખિત અત્યન્ત સાધારણ સાહિત્ય છે, પુરાણો આધુનિક જમાનાનું લખાણ છે અને વાહિયાત છે. અને તે જ પ્રમાણે તન્ત્ર સાહિત્યમાં પણ આદર આપવા જેવું કંઈ નથી. આ લોકોને આ બધી વાતો ત્યાં સુધી સમજાવવી શક્ય નથી જ્યાં સુધી તેઓની અંદર શાસ્ત્રશ્રદ્ધા છે. ... તેથી સહુથી જરૂરી વાત એમને એ દેખાડવું છે કે એમના બધા શાસ્ત્રો નકામા / વાહિયાત છે.)

આ સ્થિતિમાં ઉપરોક્ત બન્ને ષડયન્ત્રોને પાર પાડવા માટે ભારતીય પ્રજામાં પોતાના પ્રત્યે તથા ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરા પ્રત્યે હીન ભાવના પૈદા કરવી તથા ગોરી પ્રજા અને ઈસાઈ પરમ્પરા પ્રત્યે આદરની લાગણી પૈદા કરવી તેમને આવશ્યક લાગી.

જોર-જબરદસ્તી કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રજાને આત્મગૌરવ હીન બનાવવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે : ૧. તે પ્રજાની આગવી ઓળખ-પહેચાનના આધારને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી દેવો અને ૨. તેને તેની માતૃભાષાથી અજાણ બનાવી દેવી કે જેથી તેઓ કદિ પાછા વળીને પોતાના મૂળને સાચી દષ્ટિથી જોઈ ન શકે.

મેક્સ મૂલર લખે છે :

> "I would like to live for ten years quite quietly

and learn the language, try to make friends, and then see if I was fit to take part in this work, by means of which the old mischief of Indian priestcraft could be overthrown and the way opened for the entrance of simple Christian teaching ... India is much riper for Christianity than Rome or Greece were at the time of Saint Paul.

"...this edition of mine and the translation of the Vedas, will hereafter tell to a great extent on the fate of India and on the growth of millions of souls in that country. It (the Rg Veda) is the root of their religion and to show them what the root is, I am sure, the only way of uprooting all that has sprung from it during the last three thousand years" (Life and letters of Max Mueller, 1902, p. 328)

(હૂં ભારતમાં દસ વર્ષ ખુબજ શાન્તિ-એકાન્તમાં રહીને અહીંની ભાષા શીખવા માગું છું અને મિત્રો બનાવીને એ જોવા માગું છું કે હું આપણું (ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો અને ઈતિહાસને વિકૃત કરવાનું) કામ હાથ પર લઈ શકું છું કે કેમ કે જેથી પ્રાચીન ભારતીય ધર્મવ્યવસ્થાએ ફેલાવેલા પાખંડને ઉખાડી ફેંકી શકાય અને તે રીતે સીધા-સરળ ઈસાઈ ધર્મના ભારતમાં પ્રવેશમાટે રસ્તો ખોલી શકાય. ... ઈસાઈ ધર્મમાં લોકોને વટલાવવાની દૃષ્ટિથી સંત પોલ્‌ના વખતના રોમ અને ગ્રીસ અને ભારત ની સરખામણી કરવામાં આવે તો ગ્રીસ-રોમ કરતાં ભારત ઘણું અનુકુળ સ્થાન છે.

મારું આ પ્રકાશન અને વેદોનો અનુવાદ આજ પછી ભારત અને ભારતના અસંખ્ય નિવાસિઓનું ભવિષ્ય ભાખશે. ઋગ્વેદ તેમના ધર્મનું મૂળ છે. આ મૂળમાંથી છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષોમાં જે ઉગી નીકળ્યું છે તેને ઉખાડી ફેંકવાનો એક જ ઉપાય છે કે તેમને તેમનું મૂળ (આપણી રીતે) દેખાડી દેવું.)

કેરલના કોચીન શહેરથી લખેલા પત્રમાં ફ્રાંસિસ્ ઝેવિયર્ જણાવે છે :

"When I have finished baptizing the people, I order them to destroy the huts in which they keep their idols; and I have them break the statues of their idols into tiny pieces, since they are now Christians. I could never come to an end describing to you the great consolation which fills my soul when I see idols being destroyed by the hands of those who had been idolaters." (From "The Letters and Instructions of Francis Xavier," 1993, pp 117-8)

(‘‘લોકોને ઈસાઈ ધર્મની દીક્ષા આપ્યા બાદ હું તેમને તેમના તે સ્થળો(મન્દિરો)નો નાશ કરવાનો આદેશ આપું છું કે જેમાં તેઓ પોતાની મૂર્તિઓ રાખે છે. કેમકે હવે તેઓ ઈસાઈ બની ચુક્યા છે તેથી હું તેમની પાસે તેમની પૂજ્ય મૂર્તિઓના નાના-નાના ટુકડા કરાવું છું. મૂર્તિપૂજકોના હાથે તેમની પૂજ્ય મૂર્તિનો નાશ થતો જોવાથી મને જે આત્મસન્તોષ મળે છે તેનું વર્ણન કરતાં હું થાકતો નથી’’.)

મેકૉલે કહે છે :

"The question now before us is simply whether, when it is in our power to teach the (English) language, we shall teach language in which there are no books on any subject which deserve to be compared to our own, ... I would at once stop the printing of Arabic and Sanscrit books, I would abolish the Madrassa and the Sanscrit (sic) college at Calcutta." ""No Hindu who has received an English education ever remains sincerely attached to his religion."(Speech in the British Parliament, 1835, Lord Thomas Babbington Macaulay)

(‘‘આજે જ્યારે આપણી પાસે અંગ્રેજી ભાષા ભણાવવાની

> સત્તા છે ત્યારે આપણે માત્ર એટલું જ વિચારવાનું છે કે શું આપણે ભારતીની શાળાઓમાં એ ભાષા શીખવીશું કે જે ભાષાનું એક પણ પુસ્તક એક પણ વિષયપર એવું નથી કે જે અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોની બરોબરી કરી શકે. ... હું તત્કાળ અરેબિક્ અને સંસ્કૃત પુસ્તકો નું પ્રકાશન અટકાવીશ, હું કલકત્તામાંથી મદ્રેસાઓ અને સંસ્કૃત કૉલેજ્ નાબૂદ કરી દઈશ. 'અંગ્રેજી શિક્ષણ જેણે મેળવ્યું હશે એવો એક પણ હિન્દુ પોતાના ધર્મની સાથે સાચા અર્થમાં જોડાયેલો નહીં રહી શકે.'')

ઈસાઈ પ્રજા વિશ્વના આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, રોમ, ગ્રીસ વગેરે અને ભારતના પૂર્વી રાજ્યો, દક્ષિણનું કેરલ વગેરે જે પણ સ્થળે ગઈ છે ત્યાં તેણે આ જ યુક્તિઓ વાપરીને તે પ્રદેશનો ધર્મ, ઈતિહાસ, ત્યાંની સંસ્કૃતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા બધું નેસ્ત-નાબૂદ કરી નાખ્યું છે.

૧૮-૧૯ મી સદીના અધિકાંશ પશ્ચિમી, ખાસ કરીને ઈસાઈ સંશોધકો : વિલિયમ્ જ્હોન્સ્, એચ્. એચ્. વિલ્સન્, ફ્રેડ્રિક્ મેક્સ્ મૂલર, અલ્બર્ટ વૈબર, લૉરિંસર્, એડ્વર્ડ વૉશબર્ન હોપ્કિન્સ્, વ્હિટ્લિંગ્, કૂહન્, મોનિયર્ વિલિયમ્સ્, રુડલ્ફ હર્નલિ, રિચર્ડ ગાર્બે, વિંટર્નિટ્ઝ, વેબિંગ્ટન્ મૈકૉલે વગેરેએ પોતાના અધમ ઈરાદાઓને પાર પાડવામાટે ભારતીય ધર્મ અને પરમ્પરા ના આધાર સમા વેદાદિ શાસ્ત્રોને દૂષિત કરવા અને હીન સાબિત કરવા માટે સર્વ પ્રથમ પોતાના શિકાર બનાવ્યા હતા. સત્તા તો તેમની પાસે હતીજ. આગળ જઈને અંગ્રેજો સત્તાના ઉપયોગ દ્વારા પોતે લખેલો વિકૃત ઈતિહાસ અને વૈદિક ધર્મ ગ્રન્થો ભારતીય જનતાને ભણાવવા માગતા હતા.

અંગેજોએ ભારતીય ઈતિહાસ, શાસ્ત્ર, જીવનપ્રણાલી-સમાજવ્યવસ્થા, તત્ત્વચિન્તન, ભારતીય વિદ્યાઓ વગેરેનો મેક્સ મૂલર જેવા ભાડુતી લોકો તેમજ એચ્. એચ્. વિલ્સન્ જેવા કટ્ટર ઈસાઈ મિશિનરી માનસિકતાવાળાઓ પાસે અભ્યાસ કરાવીને* તેને દૂષિત-વિકૃત કરવાના, હીન ચીતરવાના અને તે બધામાં જે કંઈ પણ સારું છે તે બધું કેવળ વિદેશી(= પશ્ચિમી) પ્રભાવને કારણે જ છે એવું ભારતીયોના માનસમાં ઠસાવવામાટે ભયંકર ષડયન્ત્ર રચવાના પ્રયત્નો શરુ કર્યા કે જેથી ભારતીય માનસ સદા હીન ભાવનાગ્રસ્ત રહે.

> *"It seems to me that our missionaries are already sufficiently convinced of the neccessity of studying these works, and of making themselves conversant with the false creeds they have to fight against. How could an army of invaders have any chance of success in an enemy's country without a knowledge of the position and strength of its fortresses, and without knowing how to turn the batteries they may capture against the for?"

(Monier Williams, "Religious Thought and Life in India' p.10)

ભારતભૂમિને માતૃભૂમિ માનવાને કારણે પરદેશી બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ આંદોલનો ચલાવી રહેલા મૂળ ભારતીયોને જ જો કોઈ રીતે પરદેશી(=આર્યો) સાબિત કરી દેવામાં આવે તો તેમના વિરોધ પાછળ કોઈ સૈદ્ધાન્તિક આધાર રહી ન જાય. અને પરદેશી હોવા છતાં જો (તથાકથિત)આર્યો ભારતમાં વસી શકે છે અને રાજ કરી શકે છે તો બ્રિટિશરો ભારત પર રાજ કરે તેમાં કંઈ વાંધો લેવા જેવું રહી ન જાય. આ વિચારે અંગ્રેજોએ (તથાકથિત)આર્યપ્રજા વેદો અને યજ્ઞપરમ્પરા ને લઈને ઉત્તર-પશ્ચિમથી ભારતમાં પ્રવેશી અને ઉત્તરભારતમાં નદિઓના તટે વસી એવો બનાવટી ઈતિહાસ લખાવ્યો. ભારતીય પ્રજામાં પરસ્પર દ્વેષભાવનાને જન્માવવામાટે તેમણે (તથાકથિત) આર્ય પ્રજાએ દ્રવિડોને ઉત્તર ભારતમાંથી દક્ષિણ તરફ મારી ભગાવ્યા એવો વિકૃત ઈતિહાસ લખ્યો.

આ ઝેર ભારતીય માનસમાં રેડવામાટે અંગ્રેજોએ મૂલર્ અને મેકૉલે ની નીતીનું અનુસરણ કર્યું.

ડિસેમ્બર ૧૮૬૮ માં ભારતના સેક્રેટરી ઓફ્ સ્ટેટ્ને મોકલેલ પત્રમાં મેક્સ મૂલર્ લખે છે :

> "India has been conquered once, but India must be conquered again and that second conquest should be a conquest by education... the ancient religion of India is doomed, and if Christianity does not step in, whose fault will it be?"

(‘‘ભારત એક વખત જીતાઈ ચુક્યું છે, પણ ભારતને હજુ

એક વખત જીતવાનું છે. અને તે બીજો વિજય શિક્ષણદ્વારા વિજય હોવો જોઈએ...ભારતનો પ્રાચીન ધર્મ મરી પરવાર્યો છે. આ અવસરે જો ઈસાઈ ધર્મ ભારતમાં પગપસારો નહીં કરે તો એ કોનો વાંક ગણાશે ?)

મૈકૉલે એ કહ્યું હતું કે જે લોકો ભારતીય પરમ્પરાગત પાઠશાળામાં શિક્ષણ લેવાનું છોડીને એક વખત અંગ્રેજો દ્વારા ચાલુ કરેલ (જે આજે પણ સમગ્ર ભારતમાં સરકારદ્વારા ચલાવવામાં આવે છે તે) સ્કૂલ-કૉલેજ્માં અંગ્રેજોએ લખેલા ધર્મ અને ઇતિહાસ ના પાઠો ભણી લેશે તે ‘‘રક્ત અને રંગ થી ભલે ભારતીય હશે પણ રુચિ, અભિપ્રાય, સિદ્ધાન્ત અને બુદ્ધિ થી અંગ્રેજ બની જશે’’ (—Indian in blood and colour, but English in tastes, in opinion, in morals and in intellect.).

એક પત્રમાં મૈકૉલે પિતાને લખે છે :

"...It is my belief that if our plans of education are followed up, there will not be a single idolator among the respectable classes in Bengal thirty years hence. And this will be effected without any efforts to proselytize, without the smallest interference with religious liberty, by natural operation of knowledge and reflection. I heartily rejoice in the project."

(In a letter to his father in 1836, Macaulay)

‘‘હું માનું છું કે જો અંગ્રેજી શિક્ષણની આપણી યોજનાને સરખી રીતે અનુસરવામાં આવશે તો આજથી ત્રીસ વર્ષ પછી બંગાળના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં એક પણ વ્યક્તિ દેવમૂર્તિની પૂજા કરનારી બચશે નહીં. અને આટલું મોટું કાર્ય કોઈ પણ જાતના ધર્માન્તરણ કરાવ્યા વિના, કોઈ પણ જાતના ધાર્મિક પ્રતિબંધો લાદ્યા વિના કેવળ જ્ઞાન(!)ની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા અને રિફ્લેકશન્ થી પાર પાડી શકાશે. હું આ પ્રોજેક્ટ્માં હાર્દિક

આનન્દ અનુભવું છું.’’

મોનિયર્ વિલિયમ્સ્ ઓક્સ્ફોર્ડ યુનિવર્સિટિમાં ભાષણ આપતા કહે છે :

> "When the walls of the mighty fortress of Brahmanism are encircled, undermined, and finally stormed by the solders of the cross, the victory of Christianity must be signal and complete". (Monier Williams, Addressed in Oxford University).
>
> ‘‘જ્યારે બ્રાહ્મણત્વના પ્રચંડ શક્તિશાળી દુર્ગને ઘેરી લેવામાં આવ્યો છે, આંતર્વિગ્રહ પૈદા કરીને તેને ખતમ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને છેવટે જ્યારે ક્રોસ્ના સૈનિકોના વાવાઝોડા જેવા આક્રમણવડે તેને ઉડાડી દેવામાં આવ્યો છે ત્યારે ઈસાઈયતનો સમ્પૂર્ણ વિજય થયોજ જાણજો’’.

અંગ્રેજોએ પોતાની શાળા–કૉલેજો શરૂ કરીને તેના માધ્યમથી વિકૃત પાઠ્યપુસ્તકો ભણાવવાનું શરુ કર્યું. સરકારી શાળા–કૉલેજોમાં ભણનારને સરકારી નોકરીની લાલચ આપી. શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવતી પરમ્પરાગત પાઠશાળાઓ બંધ કરાવી. આ દ્વારા તેમણે ભારતીય પ્રજામાં પોતાના ઈસાઈ વિચારો ઘુસાડીને તેમણે ભારતીયોને જ ભારતના દુશ્મન બનાવ્યા. એચ્. એચ્. વિલ્સન કહે છે :

> "It is impossible for us, with our limited means, to attempt to educate the body of the people. We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern, -a class of persons Indian in blood and colour, but English in tastes, in opinions, in morals and in intellect. To that class we may leave it to refine the vernacular dialects of the country, to enrich those dialects with terms of science borrowed from the Western nomenclature...."
>
> ‘‘આપણા ટુંકા સાધનોને જોતાં આપણામાટે અભણ

> (ભારતીય) જનસમૂહને શિક્ષિત કરવો અશક્ય જણાય છે. આ સ્થિતિમાં આપણે ભારતીયોનો એક એવો વર્ગ પૈદા કરવાનો બનતો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કરવો જોઈએ કે જે આપણા અને આપણી ગુલામ(ભારતીય) પ્રજા વચ્ચે સંવાદસ્થાપક તરીકેનું કામ કરી શકે. અને એ વર્ગ પાછો એવો હોવો જોઈએ કે જે લોહી અને રંગે તો ભારતીય હોય પણ રુચિ, અભિપ્રાય, સિદ્ધાન્ત અને બુદ્ધિ માં અંગ્રેજ હોય. ભારતીયોના આ વર્ગપર આપણે સ્થાનિક ગમાર બોલીને પશ્ચિમી સુસંસ્કૃત પરમ્પરા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક ભાષાથી ઉન્નત બનાવવાનું કામ છોડી શકીએ છીએ.’’

પરિણામ આજે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે. અંગ્રેજો દ્વારા શરુ કરાયેલ શિક્ષણ પરમ્પરામાં ભણનાર, પછી તે શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં મેળવ્યું હોય કે હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠી કે તમિળ-કન્નડ ભાષામાં, ભારતીય ધર્મ-નીતિ-પરમ્પરા-ભાષા-વેષ-આહાર પ્રત્યે અજાણતાં જ હીન ભાવના ધરાવતો અને વિલાયતી દરેક બાબત પ્રત્યે અનેરો આદર અને આકર્ષણ ધરાવતો થઈ જાય છે, ત્યાં સુધી કે તેને કૂતરા પણ ભારતના ન ગમીને વિલાયતના જ ગમવા લાગે છે.

ભારત સરકારની કુબુદ્ધિની બલિહારી અને ભારતીય પ્રજાનું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે ગુલામીમાંથી છૂટ્યા પછી પણ અને આર્યપ્રજાના ભારતમાં આગમનની માન્યતાને સમગ્ર વિશ્વે નિરાધાર માની છે છતાં ભારતીયોને ઈતિહાસના એ જ વિકૃત પાઠો શાળાઓમાં સરકાર દ્વારા ભણાવવામાં આવી રહ્યા છે કે જે પાઠો કુટિલ અંગ્રેજોએ આપણે ભારતીયોને પોતાના જૂતા નીચે દબાવી રાખવા અને ઈસાઈ બનાવવાના બદઈરાદાથી લખ્યા હતા !

પોતાના ધર્મ-પરમ્પરા-સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવ ધરાવનારા બીજા કોઈ પણ દેશમાં એ લોકોનું પૂજાવું કે તેમના લખેલા પાઠો તે દેશની શાળામાં ભણાવવા શક્ય નથી કે જે પરદેશીઓએ તે દેશની પરમ્પરા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને ઈતિહાસ ને નેસ્ત-નાબૂદ કરવાને જ પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય બનાવ્યું હોય. પરન્તુ ભારતીય જનમાનસની બલિહારી છે કે ‘‘કેમકે હવે તેઓ ઈસાઈ બની ચુક્યા છે તેથી હું તેમની પાસે તેમની પૂજ્ય મૂર્તિઓના નાના-નાના ટુકડા કરાવું છું. મૂર્તિપૂજકોના

હાથે તેમની પૂજ્ય મૂર્તિનો નાશ થતો જોવાથી મને જે આત્મસન્તોષ મળે છે તેનું વર્ણન કરતાં હું થાકતો નથી'' આવી શૈતાની માનસિકતા ધરાવનારો શખ્શ ભારતમાં ન કેવળ સન્ત તરીકે પૂજાય છે, તેના બદ ઈરાદાઓને પૂરા કરવામાટે ભારતના ખૂણે-ખૂણામાં તેના નામની શાળા-કૉલેજો પણ ભારત સરકારની મંજૂરી અને સહાયતા થી ચલાવવામાં આવે છે; જેમાં હિન્દુઓ પોતાના બાળકોને હોંશે-હોંશે ભણાવે છે ! ધિક્કાર છે આવી આત્મગૌરવહીનતાને.

ગોરિયાઓએ ભારતીય ધર્મ અને ઈતિહાસ ને વિકૃત કર્યો તેની પાછળ પોતાની જાત અને પરમ્પરા ની સર્વશ્રેષ્ઠતાનો ઘમંડ અને સામ્રાજ્યવાદી કૂટનીતિ સિવાય તેમની બાય્બલમાં વર્ણિત મિથકોમાં આંધડી આસ્થા અને કેટલીક વૈચારિક / સિદ્ધાન્તગત સીમાઓ પણ હતી. પ્રસંગવશ તેને પણ જાણી લેવી જોઈએ :

૧. ક્રાઈસ્ટ ધ ઓન્લી સેવ્યર્ : ઈસાઈ ધર્મ અપનાવ્યા સિવાય મનુષ્ય પાપમુક્ત થઈ શકતો નથી. કોઈ ગમે તે ધર્મમાં ગમે તેટલી પ્રબળ આસ્થા ધરાવતો હશે પણ જો તે ઈસાઈ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા વિના મૃત્યુ પામશે તો ચોક્કસ તે નર્કમાં જ જશે. બિનઈસાઈ માનવ જાતને નર્કમાં જતી રોકવા તેને સામ-દામ-ભેદ કે દંડ થી પણ ઈસાઈ બનાવવી.

૨. સૃષ્ટિ ૬૦૧૧ વર્ષ પૂર્વે : બાય્બલના મિથક અનુસાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આજથી ૬૦૧૧ વર્ષ પહેલા એટલે કે ૨૪ ઓક્ટોબર્ ઈ.પૂ. ૪૦૦૪ સવારે ૯ : ૦૦ વાગે થઈ હતી અને (Noah) નોઆનો જલપ્લવ ઈસૂથી ૧૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો તેથી દુનિયાનો કોઈ પણ ઈતિહાસ તેનાથી પ્રાચીન હોઈ જ નથી શકતો.

૩. બાય્બ્લિકલ્ મૂળપુરુષ : બાય્બલ્ના મિથક અનુસાર નોઆના જલપ્લવ વખતે નૌકાપર સવાર થયેલ નોઆના પરિવાર સિવાયની પૃથ્વિ પરની સમગ્ર મનુષ્ય જાતિ નાશ પામી હતી. તેથી જલપ્લવ પછી નોવાની નાવડી જ્યાં ટકી તે

હાલના ટર્કિમાં આવેલ અરારટ્ પર્વત પાસેથી સમગ્ર પૃથ્વિ પર માનવજાતિનો ફૈલાવો નોવાના પરિવાર મારફત થયો. તેથી પૃથ્વિના કોઈ પણ પ્રદેશમાં વસતા લોકોનું જે-તે પ્રદેશને પોતાની જન્મભૂમિ માનવું એ ભૂલ ભરેલું છે.

ઉપરોક્ત કુવાના દેડકા સમાન વૈચારિક સીમાઓ, સર્વશ્રેષ્ઠતાનું ઘમંડ અને સામ્રાજ્યવાદી ષડયન્ત્ર ને કારણે ગોરિયાઓએ ભારતીય ધર્મગ્રન્થો, ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વીય ઉપલબ્ધિઓ ની ગુણવત્તાના મૂલ્યાંકન તેમજ તેના કાલનિર્ધારિણ માટે નીચે મુજબની નીતિ નક્કી કરી :

બને ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભારતીય ગ્રન્થોને (માય્થોલૉજી) કપોળ-કલ્પિત વાર્તાઓ-મિથક તરીકે જ પ્રચારિત કરવા કે જેથી બાય્બલ્ અને પશ્ચિમી પરમ્પરાની શ્રેષ્ઠતા ન જોખમાય.

શક્ય હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભારતીય સાહિત્યને ઈ.પૂ. ૧૫૦૦ થી વધુ પ્રાચીન ન માનવા કે જેથી બાય્બ્લિકલ્ જલપ્લવની વાર્તા ખોટી ન ઠરે.

આમ છતાં જો ભારતીય ગ્રન્થોને પ્રાચીન માનવા જ પડે તો ભારતીય સાહિત્યમાંના જે અંશો ગમ્ભીર તત્ત્વદર્શન, ઉચ્ચ નીતિ-અધ્યાત્મવિચાર અને ઉત્તમ કલા વગેરેનું નિરૂપણ કરનારા જણાય તેને *પશ્ચિમી પ્રભાવ હેઠળ પાછળથી રચાયેલા અને જે-તે ગ્રન્થોમાં પાછળથી ઉમેરેલા સાબિત કરવા કે જેથી ભારતીય શ્રેષ્ઠ ધર્મ-પરમ્પરાઓ પશ્ચિમની ઉપજીવી સાબિત થાય.

*"The peculiar colouring of the Krishna sect, which pervades the whole book(Mahabharata), is noteworthy: Christian legendry matter and other Western influences are unmistakably

present."(Weber)

અહીં એ ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતના ગુલામીકાળથી લઈને આજ દિવસ સુધી ઘમંડી પશ્ચિમી ઈસાઈ સંશોધકો ભારત વિરુદ્ધ ષડયન્ત્રના ભાગ રૂપે; તેમજ ''ગોરાવાક્યં પ્રમાણમ્'' માનનારા ગોરાઓની માનસસન્તાન સમા અનેક ગુલામ ભારતીય લેખકો પણ જાણે-અજાણે તેમના પદચિહ્નોપર ચાલતાં ભારતીય ઈતિહાસ અને ધર્મ ને અભારતીય, હીન, અવિશ્વસનીય, અસમ્બદ્ધ અને વિકૃત ચીતરવાનો દુષ્પ્રયાસ કરતા આવ્યા છે. મહાભારત અને ભગવદ્ગીતા ના વિષયમાં શાસ્ત્રીજીના વિધાનો પણ પશ્ચિમી વિચારધારાનું જ, એક ડગલું આગળ ભરીને, અનુસરણ કરી રહ્યા છે એ હકીકત છે.

ખરેખર તો તે વિધાન શાસ્ત્રીજીએ '' '' અવતરણચિહ્નો વચ્ચે છાપવું જોઈતું હતું. કારણ કે મહાભારતકાર વેદવ્યાસદ્વારા મહાભારતમાં ઉપનિબદ્ધ ભગવદ્ગીતાના વિષયમાં આવો વિચિત્ર અને આધાર-પુરાવા વિનાનો તુક્કો સર્વ પ્રથમ છોડવાનો યશ શાસ્ત્રીજીને નહીં પરન્તુ એડ્વર્ડ વૉશબર્ન હોપ્કિન્સ્ (ઈ.૧૮૫૭-૧૯૩૨)ને જાય છે. હોપ્કિન્સે 'ધ રિલિજન્સ્ ઑફ્ ઈન્ડિયા' (ઈ.૧૯૦૮)ના પૃષ્ઠ. ૩૮૯ પર લખ્યું છે: ''હવે જે કૃષ્ણપ્રધાન રૂપ મળે છે, તે પહેલે કોઈ જુની વિષ્ણુપ્રધાન કવિતા હતી અને તેનાથી પણ પહેલા તે કોઈ એક નિઃસામ્પ્રદાયિક રચના હતી, કદાચ મોડેથી લખાયેલ કોઈ ઉપનિષદ્''. 'આઉટ્લાઈન્ ઑફ્ દ રિલિજિયસ્ લિટરેચર્ ઑફ્ ઈન્ડિયા' ના લેખક ફર્કુહારે પણ પરિ. પૃ.૯૫ પર આજ તુક્કો છોડ્યો છે.

હકીકત તો એ છે કે પોતાની જાતને જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા માનનારા ગોરિયાઓના પેટમાં ભગવદ્ગીતાની વિશ્વવ્યાપી લોકચાહના જોઈને તેલ રેડાતું હતું. ભગવદ્ગીતાની પ્રાચીનતા જો બાય્બલ્ કરતાં વધુ પુરવાર થઈ જાય તો ગોરિયાઓને પોતાના કલ્ચર્, જાતી અને ધર્મ નું નાક કપાતું હોય તેમ લાગતું હતું. ભગવદ્ગીતાને, તેથી, ગમે તે ભોગેદ્ધ મારી મચડીને પણ પશ્ચિમી વિચારોથી પ્રભાવિત કરવું તેમનામાટે અનિવાર્ય હતું. આ માટે ભગવદ્ગીતાના રચનાકાલને બને તેટલા પાછળ, ઈસ્વીસનની નજીક, લઈ જવો જરૂરી હતો.

ભારતીય ધર્મગ્રન્થોના વિષયમાં નકકી કરેલ પૂર્વોક્ત નીતીનું અનુસરણ કરીને ગોરિયાઓએ ભગવદ્ગીતાના [૧]રચયિતા, [૨]રચનાકાળ, [૩]અને ગીતા નો સમ્બન્ધ, [૪]શ્લોકસંખ્યા વગેરે બહિરંગ બાબતોમાં આધાર-પુરાવા વિના અનેક વાહિયાત મતો ખડા કરીને ભારતીય જનમાનસમાં તેની બાબતમાં સંશયના બીજ રોપી દીધા જેનો શિકાર શાસ્ત્રીજી જેવા અનેક લોકો બન્યા.

આગળ એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે પંડિત શ્રીભગવદ્‌દત્ત, શ્રીબાલ ગંગાધર તિલક વગેરે અનેક ઈતિહાસવિદોએ ગીતા-મહાભારત વિષયક જે નિરાધાર અને અભારતીય વિચારધારાના શાસ્ત્રીજી અનુયાયી છે તેનું સેંકડો પાનાઓ ભરીને, પ્રબળ પ્રમાણો અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓના પ્રહારથી ખંડન કરીજ રાખ્યું છે. અહીં તે ખંડનનું સંકલન કરી શકવું શક્ય નથી. જિજ્ઞાસુ જનોએ ઉકત ઈતિહાસવિદોના ગ્રન્થોથી પોતાની જિજ્ઞાસા શાન્ત કરવી જોઈએ. આમ છતાં આ સમ્બન્ધમાં પરમ્પરાગત શુદ્ધ ભારતીય મત સંક્ષેપમાં સમજી લેવો આવશ્યક છે :

૧. મહર્ષિ વ્યાસ જ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદરૂપ ભગવદ્ગીતાના સંકલન કર્તા છે.
૨. પાંડવ-કૌરવ યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તરત તેનું સંકલન થયું છે.
૩. ભગવદ્‌ગીતા એ જય-ભારત-મહાભારતનો જ ભાગ છે.
૪. જે સ્વરૂપે ભગવદ્ગીતા શ્રીશંકર આદિ ભારતીય આચાર્યોને ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જ તેનું મૂળ સ્વરૂપ છે.

ગીતા શ્રુતિ ન હતી :

બ્રહ્મસૂત્રકાર ગીતાને ‘સ્મૃતેશ્ચ’ દ્વારા સ્મૃતિ કોટિનું શાસ્ત્ર માની રહ્યા છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચ્ચેના ભેદની સમઝ બ્રહ્મસૂત્રકાર કરતાં શાસ્ત્રીજીની વધુ સ્વીકારી શકાતી નથી. તેથી શાસ્ત્રીજીની આધાર-પુરાવ વિનાની એ માન્યતા તદ્‌દન પોકળ સાબિત થઈ જાય છે કે ગીતા પહેલે કોઈક ઉપનિષદ્ = શ્રુતિ હતી.

ગીતા મહાભારતમાં પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત નથી :

શાસ્ત્રીજીની, પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓ પાસેથી ઉધાર લીધેલી, બીજી માન્યતા કે ભગવદ્ગીતાને બાદરાયણ વ્યાસે મહાભારતમાં સમાવી ન હતી, તદ્‌દન પાયા વિનાની કપોળ-કલ્પિત છે. ભારતીય પરમ્પરામાં હજારથી પણ વધુ

વર્ષ પહેલાથી નિર્વિવાદરૂપે વેદવિભાગ, મહાભારત અને બ્રહ્મસૂત્ર ના કર્તા તરીકે બાદરાયણ વ્યાસ મનાયેલા છે કે જેમણે ભગવદ્ગીતા સહિત મહાભારતની રચના કરી છે. ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરાના સમ્બન્ધમાં શાસ્ત્રીજીની કે શાસ્ત્રીજીના ઈસાઈ પશ્ચિમી ગુરુઓની માન્યતાની કીમત મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યથી કરીને ગીતા-બ્રહ્મસૂત્રના પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યાકાર શ્રીશંકર વગેરે ભારતીય આચાર્યોની માન્યતા સામે ફૂટી કોડી બરાબર પણ માની શકાતી નથી.

ભારતીય આચાર્યોને જેટલી ગીતા ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જ તેનું અસલ સ્વરૂપ છે :

ખરેખર તો ભારતીય શાસ્ત્રોની કદરૂપી હજામત કરવાનો સમ્પ્રદાય ચલાવવાનો યશ આધુનિક સમયમાં બંગાળી બાબુ શ્રીબંકિમચન્દ્રના ફાળે જાય છે. શાસ્ત્રીજી તો એ હજામતસમ્પ્રદાયના એક અનુયાયી માત્ર છે.

ભગવચ્ચરિત્રના નિરૂપણમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પક્ષોને સમજી-સ્વીકારી ન શકવાના કારણે પોતાની ડોલમ-ડોલ થતી અર્ધશ્રદ્ધાને જેમ-તેમ ટકાવી રાખવાના પ્રયાસ રૂપે શ્રીબંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કૃષ્ણચરિત્રના લેખનમાં 'અનૈસર્ગિકતા', 'પ્રક્ષેપ' અને 'મિથ્યાત્વ' નામની ત્રણ કાતરોથી શ્રીકૃષ્ણના ભાગવતોક્ત ચરિત્રની કદરૂપી હજામત કરી નાખવાનો વિચાર સો-સવાસો વર્ષ પહેલા વહેતો મૂક્યો હતો. શ્રીપન્નાલાલ પટેલને બાદ કરતાં શ્રીબંકિમચન્દ્ર પછી કૃષ્ણચરિત્ર વિશે લખનારા મોટા ભાગના ગુજરાતી લેખકોએ શ્રીબંકિમચન્દ્રની જ કાતરોવડે તો કોઈકે થોડો સુધારો-વધારો કરેલી કાતરો વડે કૃષ્ણચરિત્રની હજામત કરવાની પરમ્પરા પોત-પોતાના લેખનમાં આગળ ધપાવી હોય તેવું જોવા મળે છે. જેને જે ભાગ જેટલો નથી ગમ્યો તેને તેટલો કાપી નાખ્યો છે, મનગમતું ન મળતાં ખિસ્સામાંથી કાઢીને ઉમેરી નાખ્યું છે. દા.ત. :

શ્રીકનૈયાલાલ મુનશી : ગોવર્ધનધરને ગુફાની શરણ લેતા બતાવી દીધા છે અને કુબ્જાને માતા બનાવી દીધી છે.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ : બધી લીલાઓ રૂપક-ગપ્પ છે એમ કહીને, ગપ્પામાંય પાછું ગપ્પું માર્યું છે: કારાગૃહમાંથી શ્રીકૃષ્ણને પધરાવી જાવામાટે

પહેરેગિરના ગજવામાંથી ચાવી કાઢીને દરવાજા ખોલ્યા ! હડપ્પા-મોંહેંજો દડોમાંથી પણ હજી સુધી કોઈને તાળ-ચાવી મળ્યા નથી !.

શ્રીરઘુવીર ચૌધરી : વ્રજમાં શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર ૧૧ માંથી ૧૬ વર્ષની કરી નાખી છે.

શ્રીપાંડુરંગ આઠવલે : સ્વાધ્યાય પંથના સ્થાપક શ્રીઆઠવલેએ હરિવંશને વાંચ્યા વિનાજ વિધાન કરી નાખ્યું છે કે ''હરિવંશમાં નંદને ઘેર વસુદેવે શ્રીકૃષ્ણને પહોંચાડ્યા તે વાત નથી'' જુઓ હરિવંશ પૂના સંસ્કરણ, વિષ્ણુપર્વ ૪૮।૧૮ : 'વસુદેવસ્તુ સંગૃહ્ય દારકં ક્ષિપ્રમેવ તુ, યશોદાયા ગૃહં ભીતો વિવેશ સુતવત્સલઃ''.

કૃષ્ણચરિત્રની માફક જ ભગવદ્ગીતાની પણ હજામત કરવામાટે ડૉ. હમ્બોલ્ટ, ગાર્બે, રુડૉલ્ફ વગેરે અને બેલ્વેલ્કર, ખેર વગેરે પશ્ચિમી-પૂર્વી લોકોએ પોત-પોતાના હાથ અજમાવ્યા હતા. શાસ્ત્રીજી આ બધામાં નોખા તરી આવે છે. કારણ કે શાસ્ત્રીજીના પુરોગામીઓએ થોડો દયાભાવ રાખીને ગીતામાં કંઈક તો રહેવા દીધું હતું. શાસ્ત્રીજીએ તો, પરન્તુ, ગીતાની હજામત એકદમ મિલિટ્રી સ્ટાઈલ્થી કરી નાખી છે. ૭૦૦ - ૬૦૦ = ૧૦૦ ?

ભગવદ્ગીતાની હજામત કરવામાટે શાસ્ત્રીજીએ કરેલ કાતરોની પસંદગી પર શ્રીબંકિમચન્દ્રના વિચારોનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે :

ચમત્કારમૂલક$^{\text{કે.કા.}}$ = અનૈસર્ગિક$^{\text{બંકિ.}}$
પૌરાણિક કોટિ$^{\text{કે.કા.}}$ = મિથ્યા$^{\text{બંકિ.}}$
પ્રક્ષેપ$^{\text{કે.કા.}}$ = પ્રક્ષેપ$^{\text{બંકિ.}}$

આમ છતાં શાસ્ત્રીજીની કાતરો શ્રીબંકિમચન્દ્રની કાતરો કરતાં અનેક ગણી વધુ ધારદાર છે એ તેમની વિશેષતા નોંધપાત્ર કહી શકાય.

ભગવદ્ગીતાપર ઉપલબ્ધ થતી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓમાં પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યા શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીભાસ્કરાચાર્ય લિખિત છે. આ ગીતાવિવેચકોથી લઈને અન્ય કોઈ પણ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાકારે ગીતાની શ્લોકસંખ્યા બાબત આવી કુકલ્પના કરી નથી. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર અને ઈતિહાસ ના વિષયમાં ષડયન્ત્રકારી

પરધર્મ-અસહિષ્ણુ અને સામ્રાજ્યવાદી ઈસાઈ ગોરિયાઓ કે તેમની માનસસન્તાનો સમા ભારતીયો નું જ્ઞાન અને તેમણે બાંધેલ તદ્વિષયક ધારણાઓ નું પ્રામાણ્ય ભારતીય ઋષિ-મુનિઓ તેમજ પ્રાચીન સમ્પ્રદાયાચાર્યો થી વધુ માની શકાતું નથી.

અને, અર્જુનના વિશાદને દૂર કરવા માટે કેટલી સમજાવટ પૂરતી હતી તેનો નિર્ણય દલાતરવાડી બનીને કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ કરી શકે ? અને જે પણ નિર્ણય કરે તેની પ્રામાણિકતા કેટલી ? જે તર્કથી ગીતાના ૭૦૦ માંથી ૬૦૦ શ્લોકોની હજામત કરી શકાય તે જ તર્કથી ગીતાના ૬૯૯ શ્લોકોની હજામત કેમ ન કરી શકાય ! શસ્ત્ર-શાસ્ત્ર નિષ્ણાત અર્જુન શું એટલો અણસમજુ હતો કે એના વિશાદને દૂર કરવા ૧૦૦-૧૦૦ શ્લોકો કહેવા પડે એવું શાસ્ત્રીજીને કેમ પૂછી ન શકાય ? જે કરવું હોય તે કરી શકાય પણ મુદ્દાનો પ્રશ્ન એ છે કે તે માટેનો આધાર શું અને પુરાવાઓ ક્યાં ? તે વિના ‘‘મને આમ લાગે છે દ્ગ મને તેમ લાગે છે’’ એ આધારે ઈતિહાસનું મૂલ્યાંકન થઈ ન શકે. અને જો માત્ર એટલા આધારે ઈતિહાસ લખી શકાતો હોય તો મને તો એમ લાગે છે કે ઈસાઈઓએ બાય્બલ્ની રચના આપણા ભાગવતાદિ પઞ્ચલક્ષણ પુરાણોના આધારે જ કરી છે. નીચે આપેલ કોઠામાં નમૂના તરીકે ભાગવત વર્ણિત કૃષ્ણ ચરિત્ર અને બાય્બલ્ના ન્યુ ટેસ્ટામેંટ્માં વર્ણિત ઈસુ ના ચરિત્રનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતાં તો તેવું જ જણાય છે.

જુઓ કોઠો :

બાય્બલ્	**ભાગવત્**
જન્મની ભવિષ્યવાણી	શ્રીકૃષ્ણના જન્મની આકાશવાણી
દર્શનાર્થ જ્ઞાનિઓનું આગમન	શ્રીકૃષ્ણના દર્શનાર્થે ગર્ગનું આગમન
બાળ ઈશુની રક્ષાર્થે મિસ્રદેશ જવું	શ્રીકૃષ્ણની રક્ષાર્થે ગોકુળ જવું
નવજાત બાળકોની હત્યા કરાવવી	નવજાત બાળકોની હત્યા કરાવવી
ઓલ્ડ ટેસ્ટામેંટના સ્થાને નવા ધર્મનિયમનો ઉપદેશ	ઈન્દ્રપૂજાને સ્થાને ગોવર્ધનપૂજાનો ઉપદેશ
તોફાનને શાન્ત કરવો	તૃણાવર્ત-દાવાગ્નિને શાન્ત કરવા
ઉપવાસનો પ્રશ્નન	નન્દરાયજીનો ઉપવાસ અને દણ્ડ
ઈશુના શિષ્યોને માર્ગમાં ભૂખ લાગતાં દેવને અર્પિત ભોજન કરવા સમ્બન્ધિ સંવાદ	ગોપબાળકોને ભૂખ લાગતાં યજ્ઞાર્થે તૈયાર કરેલ સામગ્રી તેમને ખવડાવવી

કુબડીને સીધી કરવી	કુબ્જાને સીધી કરવી
જંગલમાં ૫૦૦૦ લોકોને ભોજન કરાવવું	દુર્વાસાના શિષ્યોને તૃપ્ત કરવાનો પ્રસંગ
યેરુશલમ્ જવાનો વિચાર	મથુરા જવાનો વિચાર
રોમન સમ્રાટને કર આપવાનો વિરોધ	કંસને કર આપવાનો વિરોધ
ઈશુની હત્યાનું ષડયન્ત્ર	કંસનું ષડયન્ત્ર
સ્ત્રી દ્વારા ઈશુને સુગન્ધિત દ્રવ્ય લગાવવું	કુબ્જાદ્વારા સુગન્ધિત પદાર્થોનું સમર્પણ
ઈશુના શિષ્યનો વિશ્વાસઘાત	ભક્ત અક્રૂરદ્વારા પ્રભુને મથુરા પધરાવી જવા
ઈસૂનું ક્રુસિફિકેશન	શ્રીકૃષ્ણની આસુરવ્યામોહ લીલા
શિષ્યોને ઉપદેશ	ઉદ્ધવજીને ઉપદેશ

‘ઇતિહાસ’ ખરેખર એવો વિષય છે કે જેમાં ચોકકસ પણે કંઈ પણ કહી શકાતું નથી. કોઈએ જોયું નથી કે શું બન્યું હતું. અને જેમણે જોયું હતું તેઓ હયાત હોતા નથી. પ્રમાણોની ઉપલબ્ધિ સ્વલ્પ હોય છે. અંધારામાં તીર છોડવાના હોય છે. તેથી ઇતિહાસના સંશોધન-લેખનમાં ‘સમ્ભાવનાઓ’ વધુ હોય છે. પરન્તુ મુશ્કેલી ત્યાં ઉભી થાય છે કે જ્યારે કોઈ સંશોધક પોતાની માન્યતાને એક ‘સમ્ભાવના / શક્યતા’ તરીકે પ્રસ્તુત ન કરીને એક સિદ્ધાન્ત તરીકે રજુ કરે છે અથવા તેવો આભાસ ઉભો કરે છે. એમાં પણ જો સંશોધકનું નામ મોટું હોય તો તેણે પ્રસ્તુત કરેલી સમ્ભાવના આપોઆપ જ વ્યાપક સ્તરે સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ ધારણ કરીલેતી હોય છે. આ સ્થિતિ ખતરનાક હોય છે.

શ્રીતિલકના શબ્દોમાં આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરીએ :

> **સંદેહની ગતિ નિરંકુશ રહે છે. ... ગીતા વર્તમાન મહાભારતનો જ એક ભાગ છે. અને જેણે વર્તમાન મહાભારતની રચના કરી છે તેણે જ વર્તમાન ગીતાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. ... કેટલાક લોકોએ ગીતાને પ્રક્ષિપ્ત સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરન્તુ જે લોકો બાહ્ય પ્રમાણોને નથી માનતા અને પોતાના સંશયરૂપી પિશાચને અગ્રસ્થાન આપે છે, અમારા મતે, તેમની વિચાર પદ્ધતિ સર્વથા અશાસ્ત્રીય અને તેથી અગ્રાહ્ય છે.** (ગીતારહસ્ય અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર, પૃ.૫૨૪)

૨. ભગવદ્ગીતાના અર્થકરવાની પદ્ધતિ, ડૉ. વિનોદચન્દ્ર પુરાણી.

શ્રીનિર્ભયાનન્દ સરસ્વતીના શિષ્ય તેમ છતાં અનેક પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકોના લેખક-સમ્પાદક શ્રીપુરાણી લિખિત ઉક્ત પુસ્તકના કેટલાક અંશો આલોચ્ય છે.

શ્રીપુરાણીનું તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતનું સર્વપ્રથમ વિધાન **‘‘આપણે ત્યાં હિંદમાં કોઈ પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રીય અને મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થની અર્થકરણ પદ્ધતિ વિકસિત નથી(!!!)... યુરોપમાં...ત્યાંના વિદ્વાનોએ ...બાઈબલ માટે ... અર્થકરણની પદ્ધતિ વિકસાવી’’** અત્યન્ત બાલિશ અને તુચ્છ હોવાની સાથોસાથ શાસ્ત્રમાં આદર અને નિષ્ઠા ધરાવનાર સમગ્ર આસ્તિક ભારતીય સમાજની નિષ્ઠુર મજાક ઉડાડનારું છે.

વેદોના શબ્દાર્થ-પ્રયોગને સમજાવનારા વેદાંગોઃ શિક્ષા-કલ્પ-વ્યાકરણ-જ્યોતિષ-નિરુક્ત-છન્દ, કર્મ-બ્રહ્મ મીમાંસા સૂત્રો, અધિકરણવિચાર, ઉપક્રમ-ઉપસંહારવિચાર, સૂત્ર-વૃત્તિ-ભાષ્ય-ભાષ્યટીકા-પ્રટીકા-વાર્તિક, લક્ષણવિચાર, પુરાણાર્થવિચાર, અક્ષર-પદ-વાક્ય-અધ્યાય-પ્રકરણ-સ્કન્ધ-શાસ્ત્રાર્થવિચાર, ઉત્સર્ગાપવાદ-પ્રતિપ્રસવ, શાસ્ત્રાવિરોધસાધનમાટે કલ્પભેદ અધિકારભેદ કોટિભેદ પ્રમાણદૌર્બલ્ય આદિ; પુરાણોમાં ભાષાભેદ, સાત્ત્વિકાદિ ગુણભેદ, વૈષ્ણવાદિ દેવતાભેદ, પુરાણ-મહાપુરાણ-ઉપપુરાણાદિ ભેદદ્વન્દ્વ વગેરે અનેક પદ્ધતિઓ શાસ્ત્રનો અર્થ કરવાની ભારતમાં હજારો વર્ષથી સુપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં લેખકને તેનું નજરે ન ચઢવું તે આધુનિક સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની વિફલતા સાબિત કરે છે.

વધુમાં મહાન્ આશ્ચર્ય તો એ જોઈને થાય છે કે મહાનિબન્ધના અંતિમ ૫-૭ પાનામાં લેખક જે પદ્ધતિ ગીતાનો અર્થ કરવામાટે સુઝાવી રહ્યા છે તે પાછી ઉલ્લિખિત પરમ્પરાગત ભારતીય પદ્ધતિથી વિશેષ કંઈ જ નથી ! વળી, ગીતાના અર્થમાં પ્રવર્તતી કથિત ‘અંધાધૂંધી’ નું નિરાકરણ કરવામાટે લેખકે જે યુરોપના વિદ્વાનોની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આખા મહાનિબંધમાં ગોતીયે જડતી નથી !!

બીજું, લેખકે ગીતાને કૃષ્ણાર્જુન સંવાદરૂપ નથી સ્વીકારી(જુઓ: પૃ.૭૯). દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપે લેખકે ગીતાનો સોળમો અધ્યાય આપ્યો છે.

પરન્તુ ભગવદ્ગીતાનું બ્રોડ્કાસ્ટિંગ્ કરનારા સંજયના **‘‘સંવાદમ્ ઈમમ્ અશ્રૌષમ્’’ ‘‘સંવાદમ્ ઈમમ્ અદ્ભુતમ્ કેશવાર્જુનયોઃ’’** વચનો કંઈક બીજી જ કહાની કહી રહ્યા છે ! ભગવદ્ગીતાના આ વચનોના સંબંધમાં લેખકનું મૌન ભયંકર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

સોળમા અધ્યાયયની સંગતિ ગુણત્રયવિભાગયોગથી મળે છે. અર્જુનનો પ્રશ્ન **‘‘કૈર્લિંગૈઃ ત્રીન્ ગુણાન્ એતાન્ ... ત્રીન્ ગુણાન્ અતિવર્તતે’’** એ અર્જુનના પ્રશ્નનું સમાધાન **‘‘માં ચ યોડવ્યભિચારેણ ... બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે, બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’’** કરી અને પ્રસંગોપાત્ત **‘‘બ્રહ્મણઃ પ્રતિષ્ઠા અહમ્’’** નું વ્યાખ્યાન પુરુષોત્તમયોગ સ્વરૂપે કર્યું. તેના ઉપસંહારમાં **‘‘યો મામ્ એવમ્ અસંમૂઢો ... કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત’’** કહ્યું ત્યાં તેનો અધિકારી કોણ તેની સ્પષ્ટતા માટે સોળમો અધ્યાય કહ્યો છે. આમ કેશવાર્જુન સંવાદમાં બધું સંગત જ છે.

અહીં એ લક્ષ્યમાં લેવું આવશ્યક છે કે સમીક્ષિત ઉક્ત લેખનોમાં બીજા પણ અનેક અંશો વિમર્શ્ય છે જ. વિસ્તાર ભયથી અહીં તે બધાનો વિમર્શ કરવો સમ્ભવ નથી. તેથી અહીં ઉદાહૃત અંશો સિવાયના અંશોમાં પ્રસ્તુત ભૂમિકાના લેખકની સમ્મતિ હોવી આવશ્યક નથી. તે જ રીતે સર્વત્ર સમજી લેવું.

૩. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુષ્ટિદર્શન, સંકલન : ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજી, વડોદરા.

આ પુસ્તિકામાં છપાયેલ ‘અધ્યાયરહસ્ય’માં શ્રીવિનોબા ભાવે ના ગીતાપ્રવચનોના અંશોનો થોડાક શબ્દો-વાક્યોનો ઉમેરો કરીને ઉતારો તેમજ મૂળ શ્લોકોના અનુવાદ તરીકે ગો.વા.શ્રીચિમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી કૃત ગીતાનુવાદનો ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રીવિનોબા ભાવેના ગીતા સમ્બન્ધિ વિચારો વાલ્લભમતમાં કેટલા અંશે સ્વીકાર્ય હોઈ શકે છે તે અલગથી વિવેચનનો વિષય છે. આમ છતાં શ્રીવિનોબાના પ્રવચનોના અંશોનો ઉતારો આપવામાં કેટલીક ગંભીર ક્ષતિઓ નજરે ચઢી આવે છે જે વાલ્લભમત ઉપરાન્ત સર્વસામાન્ય ભારતીય વૈદિક ધર્મ પર પણ કુઠારાઘાત કરનારી છે. નમૂના તરીકે :

પાના સં. ૧૪૦ : ઈન્દ્ર-વૃત્ર યુદ્ધને રૂપક માનવામાં આવ્યું છે.

૧૪૧ : મહાભારતયુદ્ધની ઐતિહાસિકતા વિશે સન્દેહ કરવામાં આવ્યો છે.

સારું તો ખરેખર એ જ ગણાય કે અસ્વમાર્ગીય લેખકોના લખાણોનો સમાવેશ સ્વમાર્ગીય પ્રકાશનોમાં કરવો જ ન જોઈએ. આમ છતાં જો અન્ય કોઈ લેખકનો બેઠો ઉતારો આપવો જ હોય તો ૧. પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તને પ્રતિકુળ હોય તેવા તેના અંશો કાઢી નાખવા જોઈએ અને ૨. જે તે સ્થાને લેખકના નામ-પ્રકાશન-પૃષ્ઠસંખ્યા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે જેથી અબુધ પુષ્ટિમાર્ગીય પાઠકો તેમજ અન્ય લોકો પણ તે લખાણને વાલ્લભમત માની ન બેસે.

આમ છતાં કહ્યા વગર રહેવાતું નથી કે આજે જ્યારે અધિકાંશ વલ્લભવંશજો પોતાના નિજ ગૃહને હવેલી = દુકાન બનાવીને તેમાં પોતાના નિજ સેવ્યપ્રભુને તેમજ તેમની સ્વધર્મરૂપા પવિત્રતમ ભગવત્સેવાને પૈસા કમાવાનું સાધન એટલે કે ધંધો બનાવીને બેસી ગયા છે; અને તેમની દુકાનો = હવેલીઓમાં ઘરાકોની સંખ્યા ઘટે નહીં તેવા પાપપૂર્ણ હેતુથી પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓને તેમના જ ઘરોમાં પ્રભુસેવાપરાયણ થવાનો શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સદુપદેશ આપવાને ઠેકાણે હવેલી-મન્દિરોમાં ધંધાકીય હેતુથી આયોજિત થતા દર્શન-મનોરથોમાં (ખિસ્સા ખાલી કરીને !) સામેલ થવામાં જ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનની સાર્થકતા છે તેવો પાપપૂર્ણ તેમજ ‘‘તમે ઘરમાં ખાલી મિશ્રી ધરાવશો તો પણ ચાલશે, શ્રીમહાપ્રભુજી તમારા વતીની બધી સેવા કરી લેશે !’’ એવો પાખંડપૂર્ણ ઉપદેશ આપતા રહે છે. તેવા કપરા કાળમાં ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજીનું નીચેનું વિધાન ખરેખર આશાની નવી કિરણસમું બની રહે છે :

> **નિજગૃહમાં રહી સ્વયં સહિત સ્વનું સર્વ કોઈ પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પિત કરવું અને સદૈવ હૃદયમાં દાસભાવ સ્થિર કરી સર્વદા સેવ્ય શ્રીહરિને સેવવા...**(પાના સં.૪૨)

અહીં એક સ્પષ્ટતા કરવાની રહી કે જુના જમાનામાં શ્રીવલ્લભવંશજ આચાર્યોના ખાનગી નિવાસસ્થાન એટલે કે ઘરોને ‘હવેલી’ નામથી એટલા માટે સમ્બોધવામાં આવતા હતા કે જેથી તે નિજી સ્થાનો અન્ય મન્દિર-દેવાલય-મઠ-

આશ્રમોની માફક સાર્વજનિક સ્થાનોમાં ખપી ન જાય. એ ઉચિત પણ હતું. કારણ કે તે સમયે આચાર્યો પોતે અને તેમને ત્યાં આવનાર લોકો પણ તેને એક નિવાસસ્થાન-ઘર તરીકે જ જાણતા, માનતા અને વર્તતા પણ હતા. ધીરે-ધીરે આમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. આજે તો બન્ને પક્ષોની માન્યતા અને વ્યવહાર એકદમ બદલાઈ ગયા છે. આજે 'હવેલી'નો અર્થ આચાર્યનું નિવાસસ્થાન ન થઈને ધંધાનું સ્થળ થાય છે. દા.ત. કાઈ આચાર્યવંશજ એમ કહે કે ''આ ગામમાં મને હવેલી ખોલવી છે'' તો એનો અર્થ સીધો એવો જ થાય કે ''મને આ ગામમાં દુકાન ખોલવી છે''. કોઈ આચાર્યવંશજના બે પુત્રો ઉંમરલાયક થાય એટલે પિતા તેમાના માટે જુદી હવેલી ખોલવાનો વિચાર કરવા લાગે છે. એકદમ તે જ પ્રમાણે કે જેમ કોઈ વહેપારી પિતા પોતાના પુત્રોના જીવન નિર્વાહ માટે તેમને જુદા ધંધામાં સેટ્ કરવાનો વિચાર કરતો હોય છે. આ હકીકત એટલી પાધરી છે કે અક્કલનો જેમાં એક છાંટો પણ હોય એ વ્યક્તિ સમજી શકે છે કે આજની હવેલી એટલે આચાર્યવંશજોનું ધંધાનુ સ્થળ. હાઈકોર્ટ અને સુપ્રિમકોર્ટે પણ હવેલીઓની કાર્યપ્રણાલીને જોઈને આવું જ તારવણ કાઢેલું છે. તેથીજ ભક્તિ અને ધર્મ ના નામે જનતા પાસેથી ભેટ-સામગ્રી ભેગી કરીને તેના જોરે તાગડધિન્ના કરતા લોકો પર લગામ કસવા કોર્ટે તેને સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ ઠરાવવાનો નિયમ જેવો બનાવી લીધો છે. આગે-આગે દેખો હોતા હૈ ક્યા !

તે જ પ્રમાણે આધુનિક શિષ્યો માટે 'હવેલી'નો અર્થ ધર્મોપદેશ લેવાનું પવિત્ર ગુરુસ્થાન ન થઈને બગીચે ફરવા જતાં શરમાતા અને હાથલારી પર ભેળ-પૂરી ખાવામાં સંકોચ અનુભવતા ઘર-પરિવારમાં ઉપેક્ષિત ઘરડાં-બુઢ્ઢા લોકોમાટે ગામગપાટા મારીને ટાઈમ પાસ કરવાનું, પૈસાપાત્રો માટે ભક્તિના નામે પૈસા ફેંકીને તમાશો જોવાનું અને સસ્તિ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનું, પુષ્ટિમાર્ગમાં પેશી ગયેલા આસુરી લોકોમાટે પોતાના ઘરમાં શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્ત અનુસાર સેવા-સ્મરણ કરવાથી છટકવાનું અને આ રીતે ધર્મ-ભક્તિ કરવાનો ખોટો સંન્તોષ લેવા અને તેવો ડોળ કરવા નું સ્થળ અને છેલ્લે-છેલ્લે ઠાકોરજી અને તેમની સેવા ના નામે ચાલતા પાપપૂર્ણ ધંધામાં ઘરાક તરીકે સામેલ થવાનું સ્થળ માત્ર થાય છે. બાકી ઠાકોરજી અને તેમની સેવા તો કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા વિનાના સસ્તામાં મળતા કર્મચારીઓના(!) રામભરોસે હોય છે.

હવેલી અને દુકાન ની સરખામણી માટે જુઓ નીચેનો કોઠો :

હવેલી	દુકાન
ગામમાં ઠેર-ઠેર હવેલીઓ છે	ઠેર-ઠેર હોટલો ખુલી ગઈ છે
હવેલી બરોબર ચાલતી નથી	દુકાન સારી નથી ચાલતી
હવેલીમાં સુવિધા સારી નથી	દુકાનમાં સુવિધા સારી નથી
પ્રસાદ સારો નથી મળતો	માલની ક્વૉલિટી સારી નથી
પાતળની ન્યોછાવર ઉંચી છે	થાળી બહુ મોંઘી છે
ઘેર બેઠા પ્રસાદ મળે છે	દુકાનવાળો ડોરડિલિવરી કરે છે
સમાધાની સેવકીમાટે લોહી પી જાય છે	વેઈટર્ ટિપ વગર ખસતો નથી
મનોરથીને દર્શનનો ટાઈમ ફોનથી- જણાવવામાં આવે છે	મોટા ઘરાકને સ્પેશિયલ્ સર્વિસ્ આપે છે
દર્શન સારા એવા સમય થાય છે	દુકાન મોડે સુધી ખુલી રહે છે
ગોલકો ઠેર-ઠેર મૂકી છે	ઘણા બધા કાઉંટરો છે
અધિકારી ખડુસ છે	કાઉંટર્ પર માણસ ખડુસ છે
આમ ધરમ-ધરમ કરે છે પણ પૈસા સિવાય- બીજી કોઈ વાત નથી	યે ધંધેકી બાત હૈ
પૈસા આપતાં છતાં ધક્કા-ઝાપટ ખાવાની	વટનો ધંધો છે

ટ્રસ્ટી-મુખિયાજી-મહારાજ બોલે છે :

ભેટ-સામગ્રી સારી આવે છે	વકરો સારો થાય છે
અધિકમાસ છે	સીઝન ચાલે છે
મોટો ઉત્સવ છે	સેલ્ ચાલે છે
લોકો સારો લાભ લે છે	ઘરાકી સારી છે
ફિક્સની ભેટ સારી જમા થઈ છે	મૂડી સારી ભેગી થઈ છે
મોટા મનોરથી આવ્યા છે	મોટો ઘરાક છે
કંઈ આકર્ષણ ઉભું કરો તો લોકો આવે	કંઈક સ્કીમ કાઢો તો ઘરાકો આવે
જન્માષ્ટમી પછી પલનાના મનોરથની ન્યોછાવર અડધી	ઑફ્ સીઝન ડિસ્કાઉંટ્
બાજુની હવેલીમાં મોટો મનોરથ હતો એટલે આ વખતે આપણે ત્યાં ભેટ ઓછી જમા થઈ!	બાજુની દુકાનવાળો નવી આઈટમો લઈ આવ્યો એટલે આપણી ઘરાકી ત્યાં ખેંચાઈ ગઈ
મોંઘવારી વધી ગઈ છે પ્રસાદની ન્યોછાવર વધારવી પડશે	ભાવ વધારવા પડશે
ભાવ વધારતાં લોકો બૂમ પાડે છે,	ભાવ વધારતાં ઘરાકો બૂમ પાડે છે,
લાડવાની સાઈઝ ઘટાડવી પડશે	પેકિંગ મોટું કરીને માલ ઓછો આપવો પડશે

ફરી-ફરીને કહેવાનું મન થાય છે કે વિશુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગનું વિલોપન કરનારી

આટલી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજીનું વિધાન ખરેખર આશાની નવી કિરણસમું છે :

> **નિજગૃહમાં રહી સ્વયં સહિત સ્વનું સર્વ કોઈ પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પિત કરવું અને સદૈવ હ્દયમાં દાસભાવ સ્થિર કરી સર્વદા સેવ્ય શ્રીહરિને સેવવા...**(પાના સં.૪૨)

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા
શરદ્ ગોસ્વામી

ઉપોદ્‌ઘાત

ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

(ઉદ્ધૃત : શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા (અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી) માંડવી પ્રકાશન)

મહાભારતના છઠ્ઠા ભીષ્મપર્વના ૨૫ થી ૪૨ સુધીના અઢાર અધ્યાયો ભગવદ્‌ગીતા છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મહાભારતના યુદ્ધના આરમ્ભમાં અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં જે અણગમો અને વૈરાગ્ય થયાં તે દૂર કરવા અને યુદ્ધ કરવાની તેને પ્રેરણા કરવા તેને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનો ભગવદ્‌ગીતામાં સમાવેશ છે. આ ઉપદેશ ભગવાને તેને યુદ્ધના પહેલા દિવસે યુદ્ધનો આરમ્ભ કરવાના સમયે આપેલ. સંજય તે સમયે યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર જ હતો. યુદ્ધના દસમા દિવસે ભીષ્મ પડ્યા ત્યારે સંજયે ત્યાંથી હસ્તિનાપુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્રને એ સમાચાર આપ્યા, ત્યારે યુદ્ધનો વૃત્તાન્ત ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પૂછતાં તેણે તે આરમ્ભથી કહેવા માંડ્યો. તેમાં આ ભગવાને અર્જુનને કરેલ ઉપદેશ પણ કહ્યો.

જેમાં ભગવદ્‌ગીતાનો સમાવેશ થાય છે તે મહાભારત, વેદાંતસૂત્ર અને શ્રીમદ્‌ભાગવતના સંકલન કર્તા વ્યાસજી છે. વેદરૂપ વૃક્ષની શાખાઓ કરી વેદના ચાર વિભાગ કરનાર(શ્રીભાગવત ૧।૩।૨૧) અને શ્રીભાગવત સિવાયના બીજા સત્તર પુરાણ રચનાર પણ વ્યાસજી છે. લોકના બહારનાં અને અંદરનાં દુઃખો દૂર કરવા ભગવાન્ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વાળા અવતારો ધારણ કરે છે. ક્રિયાશક્તિવાળા અવતારોથી બહારનાં દુઃખો દૂર કરે છે અને જ્ઞાનશક્તિવાળા અવતારોથી અંદરના દુઃખો દૂર કરે છે. વ્યાસજી ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે(તત્ત્વદીપ ૩।૧।૫૬ પ્રકાશ સાથે). વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીભાગવત એ શાસ્ત્રોમાં વેદના વિભાગ કરનાર અને બીજા ત્રણે રચનાર વ્યાસજી છે.

ભગવદ્‌ગીતાનું શાસ્ત્રોમાં અનુપમ સ્થાન છે. **''યસ્ય નિઃશ્વસિતં વેદાઃ''** વાક્ય પ્રમાણે વેદો ભગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ છે જ્યારે ભગવદ્‌ગીતા તો ભગવાનનાં વચનામૃત જ છે. નિઃશ્વાસ કરતાં વચનોથી વિષય વધારે સારી રીતે બરાબર સમજાય અને જ્ઞાન પણ ઉત્તમ પ્રકારે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે એ દેખીતું જ છે. તેથી વેદ કરતાં ભગવદ્‌ગીતાનું માહાત્મ્ય જરાએ ન્યૂન નથી પ્રત્યુત અધિક છે.

''ભગવદ્‌ગીતા તો સ્મૃતિ કહેવાય છે. જ્યારે વેદો ભગવાનના

નિઃશ્વાસરૂપ છે, તો પછી ભગવાનનાં વચનો જે નિઃશ્વાસથી ઉત્તમ ગણાય તેની સ્મૃતિમાં ગણત્રી કેમ થાય ?'' આવી શંકા થાય, તેનું સમાધાન બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૨।૬ ઉપરના અણુભાષ્યમાં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યે કરેલું છે. અહીં આચાર્યશ્રી કહે છે :-

> **''હું તો તે ઉપનિષદમાં જણાવેલ પુરુષ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરું છું'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર ઉપનિષદોથી જ થાય, બીજા કોઈ પ્રમાણથી ન થાય. અર્જુન શિષ્યના સ્વરૂપથી ભગવાનને શરણ આવેલ,** (ભ.ગી.૨।૭) **પણ તે શુદ્ધપુષ્ટિભક્ત ન હતો, કારણ કે ભગવાનનાં વચનમાં તેને સંદેહરહિત વિશ્વાસ ન હતો** (ભ.ગી.૪।૪). **તેથી માત્ર રથમાં બેસનાર (રથી) તરીકે જેને રાખવાનો હતો તેવા (રથિપણાંના અભિમાની)ને તેવા (યુદ્ધમાં ઉપયોગ થાય તેવા બુદ્ધિના ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર) કાલ તથા દેશમાં ઉપનિષદો બોધ કરવા યોગ્ય ન હોવાથી નિઃશ્વાસરૂપ વેદોને ઉત્પન્ન કરનાર તેવા ગુરુરૂપનું સ્મરણ કરી, તેવા(વેદના) અર્થનું પણ સ્મરણ કરી, ભગવાન્ પુરુષોત્તમે સ્મૃતિરૂપ વચનો કહ્યાં. તેથી બ્રહ્મસમ્બન્ધી નિર્ણય કરતાં પણ તે (ભગવદ્‌ગીતાનાં) વાક્યોનું પણ ઉદાહરણ આપી સૂત્રકાર વિચાર કરે છે. વળી અર્જુન (સ્મૃતિદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરાય તેવો છે એવા તે)ના અધિકાર પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા તેને કહી, ભગવાન્ ઘણા કૃપાળુ હોવાથી ''સર્વથી છૂપાવવા યોગ્ય'' વગેરે** (ભ.ગી.૧૮।૬૪ થી ૬૬) **થી (અન્તે) ભક્તિ અને શરણ માર્ગનો પણ ઉપદેશ કર્યો. તેથી તે પહેલાં જે ઉપદેશ કરી નિર્ણયો દર્શાવ્યા તે (આ ભક્તિ અને શરણમાર્ગના) અંગરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે 'આપના વચનો પ્રમાણે વર્તીશ'** (ભ.ગી. ૧૮-૭૩) **એ**

અર્જુનના ઉત્તરથી તેને તેવું જ જ્ઞાન થયેલું છે એવો નિર્ણય થાય છે.''

તેથી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદના અર્થનો પણ ગીતામાં સમાવેશ થયેલો છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

કોઈ એક સમયે ઉત્કલદેશમાં ત્યાંના રાજાની સભામાં માયાવાદીઓ અને બ્રહ્મવાદીઓને વાદ થયો. સાત દિવસ વાદ ચાલ્યા પછી રાજાએ સત્ય જણાવવા ભગવાન્ જગન્નાથને વિનતિ કરી, ત્યારે જગન્નાથજીએ રાત્રે નીચેનો શ્લોક લખી જણાવ્યો.

એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ।
મન્ત્રોઽપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા।।

તેથી ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણે જેનું ગાન કરેલું છે તે ભગવદ્ગીતા (માંના શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો એ) સર્વોપરી શાસ્ત્ર છે. અને વેદોના અર્થનો નિર્ણય પણ ભગવદ્ગીતામાંના ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ. તેથી વેદમાં જ્યાં સંદેહ રહેતા હોય ત્યાં તે સંદેહોનું નિવારણ ભગવદ્ગીતાથી થાય છે(તત્ત્વદીપ ૧।૮).

ભગવદ્ગીતાનો વિષય પણ તત્ત્વવિદ્યાથી ભરપૂર છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગનું એમાં સારી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કરી, ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરવાનો બોધ આપેલો છે. હવે આ ત્રણ માર્ગો સમ્બન્ધી ભગવદ્ગીતા શું બોધ કરે છે તે આપણે જોઈએ.

કર્મમાર્ગ :

પ્રાણીમાત્રની ઈન્દ્રિયો ઘણી ચંચલ હોવાથી કર્મ કર્યા વિના કોઈથી એક ક્ષણ પણ રહી શકાતું નથી. પ્રકૃતિનાં ગુણોને પરવશ થઈ પ્રાણીમાત્ર કર્મ કર્યા જ કરે છે(અ.૩।૫) છતાં કર્મનાં ફલ ભોગવવાં પડે તેવા ભયથી કેટલાક દાંભિક પુરુષો કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ તો કર્મ કરવા કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે(અ.૩।૬).

કેટલાંક એમ માને છે કે અજ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાનાં છે. જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાનાં નથી. જ્ઞાનીઓએ પોતાને માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરન્તુ

લોકસંગ્રહ માટે દ્ર સામાન્ય પુરુષો તેમને કર્મ કરતાં જોઈ પોતે પણ કર્મ કરે તે માટે દ્ર તેઓએ પણ કર્મ કરવા જોઈએ. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરેલાં. જ્ઞાનીઓ અને અજ્ઞાનીઓ કર્મ કરે તેમાં એટલો જ ભેદ છે કે જ્ઞાનીઓ કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના લોકસંગ્રહમાટે કર્મ કરે છે. જ્યારે અજ્ઞાનીઓ કર્મમાં આસક્ત થઈ કર્મ કરે છે(અ.૩।૧૦ થી ૨૫).

હવે કર્મ કેવી રીતે કરવાં તે વિચારીએ. ફલની આશા રાખી અમુક ફલ પ્રાપ્ત કરવામાટે કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે. વેદમાં જૂદાં-જૂદાં કર્મોનાં જૂદાં-જૂદાં ફલ કહેલાં છે. આવાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી જેઓ જન્મ અને કર્મરૂપ ફળ આપનારી અમુક ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ પ્રકૃતિનાં ગુણોમાં ખૂચેલા રહે છે અને સમાધિમાં એટલે ભગવાનનું ચિંતન કરવામાં તેમની બુધ્ધિ સ્થિર થતી નથી (અ.૨।૪૨ થી ૪૬) તેથી કર્મ કરવાં પણ તેનાં ફલની કામના ન રાખવી એટલું જ નહીં, પણ ફલની કામનાનો ત્યાગ જ કરવો. અમુક પદાર્થની કામના કરવાથી તે પદાર્થમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પદાર્થ મેળવવા, પોતાની પાપ કરવાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં, કામથી બલપૂર્વક પ્રેરાઈ પુરુષ પાપ કરી બેસે છે. કામથી ક્રોધ થાય છે. જેમ ગર્ભ ઓરથી વીંટાયેલો હોય છે તેમ કામથી જગત્ છવાઈ રહેલું છે. તે જ્ઞાનીઓનાં જ્ઞાનને પણ ઢાંકી દે છે. કામ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુધ્ધિ માં રહે છે અને તેમનાથી જીવને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ઈન્દ્રિયો, મન, બુધ્ધિ અને કામ અનુક્રમે એક - એકથી બલવાન છે. કામને જીતવો એ ઘણું કઠણ છે, કારણ કે કામ બુધ્ધિથી પણ બળવાન છે, પરન્તુ ઉપર જણાવ્યું તેમ માણસની ઈચ્છા વિરુધ્ધ પણ તે તેની પાસે પાપ કરાવતો હોવાથી આત્માથી મનને સ્થિર કરી કામ ઉપર વિજય કરવો, અર્થાત્ સર્વ કામનાઓ - કર્મનાં ફળની કામનાઓ પણ તજવી જોઈએ (અ.૩।૩૬ થી ૪૩).

તેથી જે કાંઈ કર્મ કરવું તે કર્મનાં ફલ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા વિના જ કરવું, કર્મનાં ફલ અને તેનો સમ્બન્ધ તજી એટલે કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના જ કર્મ કરવાથી કર્મ બંધન કરાવતું નથી અને પાપ લાગતું નથી (અ.૪।૧૯ થી ૨૧). કર્મનાં ફળ તજી યોગ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કર્મમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે(અ.૫।૧૨).

કર્મનાં ફલની જેને ઇચ્છા નથી, જેણે કર્મનાં ફલ તથા ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરેલો છે, તેને પોતાનું કર્મ સફલ થયું કે અફલ થયું, કાર્ય પાર પડ્યું કે ન પડ્યું તેની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. તેથી કાર્ય પાર પડે (સિદ્ધિ) અથવા પાર ન પડે (અસિદ્ધિ) એ બંને પ્રંસગમાં તે સમ રહે છે. આ સમપણું જ યોગ છે. કર્મના ફલની અપેક્ષા વિના, કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી કર્મ કરવાં એ બુદ્ધિયોગ છે. આ બુદ્ધિયોગવાળા પુરુષોને પોતાનાં સુકૃત અથવા દુષ્કૃત નાં ફલ ભોગવવાં પડતાં નથી. આવા બુદ્ધિશાળી પુરુષો કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરી જન્મ – મરણનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે અને અનામય પદ અથવા અક્ષરબ્રહ્મ ને પ્રાપ્ત કરે છે(અ.૨।૪૮ થી ૫૧). ભગવદિચ્છાથી જે કાંઈ મળી આવે તેથી સંતોષ પામી, સુખ તથા દુઃખ એવા દ્વન્દ્વથી પર રહી, કાર્યની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમાન રહે તે પુરુષ કર્મ કરવા છતાં તેને કર્મનું બંધન થતું નથી(અ.૪।૨૨).

વળી કર્મ કરવામાં ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી જોઈએ અને કર્મમાં આસક્તિ થવી ન જોઈએ. મનથી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી આસક્તિ વિના કર્મ કરવામાં આવે તેજ ઉત્તમ છે(અ.૩।૭). વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મ કરે છે. કર્મમાં આસક્ત થઈ ''હું કર્મ કરું છું'' એવો જે અહંકાર રાખે છે તે મૂઢ છે. ગુણ અને કર્મ ના વિભાગોને જાણનાર તો એમજ માને છે કે પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મ કરે છે અને તેથી કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણોથી મૂઢ થયેલા મંદ મતિવાળા જ કર્મમાં આસક્ત થાય છે (અ.૩।૨૭-૨૯). ઇન્દ્રિયોને પોતાના પ્રિય પદાર્થો પર પ્રીતિ અને પોતાના અપ્રિય પદાર્થો પર દ્વેષ થાય છે, આ રાગ અને દ્વેષ ને વશ થઈ કર્મ કરવાં ન જોઈએ(અ.૩।૩૪). આ રાગ અને દ્વેષ થી કામ ઉત્પન્ન થાય અને કામ સિદ્ધ ન થતાં ક્રોધ થાય અને તે ઉપર જણાવ્યું તેમ માણસની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેની પાસે પાપ કરાવે છે. તેથી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી તેમના પ્રિય અને અપ્રિય પદાર્થો ઉપર રાગ તથા દ્વેષ થવા ન દેતાં કર્મમાં આસક્તિ થવા દેવી ન જોઈએ.

''સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો'' વગેરે જે કામ્ય કર્મો છે તે કર્મો ન કરવાં તે 'સંન્યાસ' અને કર્મમાત્રનાં ફલનો ત્યાગ કરીને બધાં કર્મો કરવાં તે 'ત્યાગ' કહેવાય છે. યજ્ઞ, દાન, તપ એ કર્મો પાવન કરનારાં છે.

તેમનો ત્યાગ ન કરતાં, તેમનામાં આસક્તિ રાખ્યા વિના એટલે ''હું આ કર્મોનો કર્તા છું'' એવું અભિમાન રાખ્યા વિના અને તેમનાં ફલનો ત્યાગ કરીને તે કર્મો કરવાં(અ.૧૮।૨-૭).

વળી જે કાંઈ કર્મ કરવાં તે ભગવદર્થ જ કરવાં. ભગવદર્થ કરેલાં કર્મથી કોઈ સમયે બંધન થતું નથી. ભગવદર્થ કરેલાં ન હોય તેવાં કર્મથી બંધન થાય છે (અ.૩।૯). યજ્ઞ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. કર્મ કરવાથી યજ્ઞ થાય છે, યજ્ઞ થવાથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિ થવાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રાણીઓ નભે છે. પ્રાણીઓ યજ્ઞ કરી દેવોની વૃદ્ધિ કરે અને દેવો પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ કરે, કારણ કે યજ્ઞથી વૃદ્ધિ પામેલા દેવો પ્રાણીઓને તેમના ઈચ્છેલા ભોગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલાનો ભોગ કરવાથી સર્વ પાપથી મુક્ત થવાય છે(અ.૩।૧૦-૧૪). સર્વ કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કરી, ફલની આશા વિના, ''હું કર્તા છું'' એવું અભિમાન અથવા મમતા રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં(અ.૩।૩૦). પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના, ફલનો ત્યાગ કરી, જ્ઞાનથી ચિત્ત સ્થિર રાખી ભગવદર્થ કર્મ કરે તેનાં કર્મનો લય થાય છે એટલે તે કર્મ બંધન કરતાં નથી (અ.૪।૩૦, અ.૫।૧૦).

જ્ઞાનમાર્ગ :

કર્મનો આરમ્ભ ન કરવાથી જ, અથવા કર્મનો ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી(અ.૩।૪) પણ જે આત્મામાં જ તૃપ્ત રહેતો હોય, આત્મામાં જ રમણ કરતો હોય અને પોતાથી જ સંતોષ રાખતો હોય તેવા મનુષ્યને કાંઈ કર્મ કરવાનું રહેતું નથી, કારણ કે કર્મ કરવાથી તેને કોઈ લાભ થતો નથી અને કર્મ ન કરવાથી તેને કાંઈ હાનિ થવાની નથી(અ.૩।૧૭-૧૮) છતાં અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિનો ભેદ થાય એટલે અજ્ઞાનીઓ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે નહીં, તેવું જ્ઞાનીએ કરવું ન જોઈએ. તેથી અજ્ઞાનીઓ જેમ કર્મમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કર્યા કરે છે, તેમ જ્ઞાનીઓએ પણ લોક સંગ્રહમાટે એટલે અજ્ઞાનીઓ તેનું આચરણ જોઈ કર્મ કરતાં અટકે નહીં તે માટે કર્મ કરવાં, પરન્તુ તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના જ કરવાં જોઈએ(અ.૩।૨૬-૨૫) કર્મની સમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે(અ.૪।૩૩). જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને પ્રણામ

કરવાથી, પ્રશ્ન કરવાથી અને તેમની સેવા કરવાથી થાય છે(અ.૪।૩૪).

કર્મની સમાપ્તિ જ્ઞાનમાં થતી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે યોગ અને સાંખ્ય એક જ છે. મૂર્ખ જ યોગ અને સાંખ્ય જૂદાં હોવાનું કહે છે. પંડિતો તો તે બંને એક જ હોવાનું જાણે છે. કારણ કે સાંખ્ય (જ્ઞાન)થી જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ યોગ (કર્મ)થી પણ પ્રાપ્ત થાય છે(અ.૫।૫-૬). સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ યોગી થઈ શકતો નથી. તેથી જેને સંન્યાસ કહે છે તેને યોગ જાણવો(અ.૬।૨).

જેઓએ જ્ઞાનથી પોતાનાં અજ્ઞાનનો નાશ કરેલો છે, તેઓનું આત્મજ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે. તે પરબ્રહ્મમાં જ બુદ્ધિ, ચિત્ત અને નિષ્ઠા રાખી તેને પરાયણ જેઓ રહે છે, તેઓનાં પાપ જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે અને તેઓને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પંડિતજનો વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરા અને ચાંડાલ બધાને સમાન જાણે છે. જેઓનું આવી સમાનતામાં મન રહેલું છે તેઓએ આ લોકમાં જ પ્રવાહમાર્ગને અથવા જન્મ - મરણને જીતેલ છે, કારણ કે બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ છે અને તેઓ સમાનતામાં એટલે બ્રહ્મમાં રહેલા છે. આવી સ્થિર બુદ્ધિવાળા મોહરહિત બ્રહ્મવિત્ પુરુષને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ અથવા શોક થતો નથી. કારણ કે તેને સર્વ સમાન હોઈ પ્રિય કે અપ્રિય હોતું નથી(અ.૫।૧૬-૨૦). જેઓ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને સર્વ યજ્ઞ તથા તપ ના ભોક્તા, સર્વ લોકના મહેશ્વર અને પ્રાણીમાત્રના પ્રિય જાણે છે તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે(અ.૫।૨૯).

અધ્યાય ૧૩ તથા ૧૪ માં સામાન્ય રીતે જ્ઞાન કહેલું છે. તેરમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર (અ.૧।૫-૬) ક્ષેત્રજ્ઞ (શ્લો.૧-૨) જ્ઞાન અને અજ્ઞાન (શ્લો.૭-૧૧) જ્ઞેય (શ્લો.૧૨-૧૭). પ્રકૃતિ અને પુરુષ (શ્લો.૧૯-૨૧) અંતર્યામી (શ્લો.૨૨) સમ્બન્ધી સામાન્ય બોધ કરી, સ્થાવર-જંગમ પદાર્થમાત્રની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ના સંયોગથી થાય છે એમ જણાવેલ છે. આત્મા સમ્બન્ધી બોધ પણ ઉપર - ઉપરથી આપેલ છે(શ્લો.૩૧-૩૨). અધ્યાય ૧૪ માં ભગવાનમાંથી પદાર્થ માત્રની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે(શ્લો.૩-૪) તે જણાવી પ્રકૃતિના ગુણો સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ બંધન કરનારા છે અને તે દરેક ગુણ કેવા છે તે જણાવેલ છે(શ્લો.૫-૧૮) અને

ગુણાતીતના લક્ષણ કહેલાં છે(શ્લો.૨૨-૨૬).

જીવાત્માનું સ્વરૂપ અધ્યાય બીજામાં જ દર્શાવેલ છે. આત્મા નિત્ય છે. તેનું મૃત્યું થતું નથી, પરન્તુ તે એક દેહમાંથી નીકળી જઈ બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરે છે(શ્લો.૧૩) અને પોતે તો અવિનાશી જ છે(શ્લો.૧૭). તે નથી કોઈથી હણાતો કે નથી કોઈને હણતો(શ્લો.૧૯), નથી જન્મતો કે નથી મરતો. માત્ર શરીરનું જ મૃત્યુ થાય છે. આત્મા તો નિત્ય, શાશ્વત પુરાણ છે(શ્લો.૨૦). જેમ મનુષ્ય જુનાં વસ્ત્રો તજી નવાં ધારણ કરે છે, તેમ આત્મા જુનાં શરીર તજી નવાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે(શ્લો.૨૨). તેને નથી શસ્ત્રો છેદતાં કે નથી અગ્નિ બાળતો, નથી જલ ભીંજવતું કે નથી વાયુ સૂકવતો(શ્લો.૨૩). તે અણુ પરિમાણનો છે, પરન્તુ તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા દેહમાં પ્રસરી રહે છે(શ્લો.૨૪). તે નિત્ય હોવાથી શોક કરવા યોગ્ય નથી(શ્લો.૧૧).

ભગવાન્ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. તે પોતાની અપરા અને પરા એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી જગત્ રચે છે. પાંચ મહાભૂતો, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા આઠ પ્રકારની અપરા પ્રકૃતિ છે. પરા પ્રકૃતિ જીવરૂપ છે. આ બે પ્રકૃતિમાંથી જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથીજ ભગવાન્ સર્વ જગતનું કારણ છે અને સર્વ જગતનો લય પણ ભગવાનમાં થાય છે. ભગવાનથી પર કોઈ છે જ નહીં. સૂત્રમાં પરોવેલા મણિઓ પેઠે સર્વ જગત્ ભગવાનમાં રહેલું છે(અ.૭|૪-૭). ભગવાન્ પદાર્થમાત્રમાં તેના સારરૂપે રહેલા છે. પરન્તુ ભગવાનની માયાના ત્રણ ગુણોથી મોહ પામેલું જગત્ એ ગુણોથી પર અવ્યય ભગવાનને જાણતું નથી(અ.૭|૮-૧૪).

લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષ છે. બ્રહ્માથી ખડના તરખલાં સુધીનાં પ્રાણીમાત્ર જે જીવ કહેવાય છે તે ‘ક્ષર’ છે અને કૂટસ્થ ભગવદ્ધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ સચ્ચિદાનન્દરૂપ પુરુષ ‘અક્ષર’ છે. આથી જુદા ઉત્તમ પુરુષ ‘પરમાત્મા’ છે. તે ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ હોવાથી લોક અને વેદ માં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે પુરુષોત્તમને જાણે છે તે સર્વ જાણનાર છે અને તેમનું ભજન કરે છે. આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર છે અને તે જાણનાર બુદ્ધિમાન કૃતકૃત્ય થાય છે (અ.૧૫|૧૬-૨૦).

ભક્તિમાર્ગ :

આ ત્રણે માર્ગોમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્ય છે. ભક્તિમાર્ગથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ કષ્ટવિના સહેલાઈથી થાય છે. ભગવાન્ સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને ભગવાનમાંથી જ સર્વથી પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ જાણી જ્ઞાનીઓ પ્રેમવાળા થઈ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. તેઓનું ચિત્ત અને પ્રાણ સદા ભગવાનમાં જ રહે છે અને તેઓ પરસ્પર ભગવાનની કથા કરે છે અને ભગવાન્ સમ્બન્ધી બોધ કરે છે અને તેનાથી જ સદા પ્રસન્ન રહે છે અને તેમાં જ આનન્દ પામે છે. એ પ્રમાણે સદા ભગવાનમાં મન રાખી તેમનું પ્રેમથી જેઓ ભજન કરે છે તેઓને ભગવાન્ એવી બુદ્ધિ આપે છે કે તે બુદ્ધિથી તેઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેઓ ઉપર અનુકંપા કરવા ભગવાન્ અને તેઓનાં અન્તઃકરણમાં રહી જ્ઞાનરૂપ દીપકથી તેઓનાં અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે (અ.૧૦।૮-૧૧).

સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણવાળા ભાવોથી આ સર્વ જગત્ મોહ પામેલું છે, તેથી ભગવાન્ તે ગુણોથી પર છે એમ તે જાણતું નથી. તેઓને આવું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ ભગવાનની દૈવી માયા છે. આ માયાને તરવી બહુ કઠણ છે. જેઓ ભગવાનને જ શરણ જાય છે. તેઓ જ આ માયાને તરી જાય છે. અને તેઓને એવું જ્ઞાન થાય છે. દુષ્ટ કર્મ કરનાર અધમ મૂઢ લોકોનું જ્ઞાન આ માયા હરી લે છે અને તેઓમાં આસુર ભાવ થાય છે.

ભગવાનને ચાર પ્રકારના સત્કર્મ કરનારા પુરુષો ભજે છે. ૧.દુઃખી, ૨.જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા, ૩.ધન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારા અને ૪.જ્ઞાનવાળા. આ ચાર પૈકી સદા ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધમાં રહેનાર, તેમની અનન્ય ભક્તિ કરનાર જ્ઞાની ભકત ઉત્તમ છે; કારણ કે તેને ભગવાન્ ઘણા વહાલા છે અને ભગવાનને તે વહાલો છે(અ.૭।૧૩-૧૭).

ભક્તિનું લક્ષણ વેદમાં કહેલું છે: **“ભક્તિર્ અસ્ય ભજનમ્ તદ્ ઈહામુત્ર ચ ફલભોગનૈરાશ્યેન અમુષ્મિન્ મનઃકલ્પનમ્દ્ઢભક્તિ ભગવાનનું ભજન. આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલના ભોગની ઈચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરી ભગવાનમાં મનને દૃઢ કરવું તે ભજન છે”.**

ભગવદ્ગીતામાં પણ ભક્તિ આવી જ રીતે કરવાનો ઉપદેશ છે. તેથી જ કર્મ કરવાનો જ્યાં ઉપદેશ છે ત્યાં તે ફલની ઈચ્છા વિના કરવાનું કહેલ છે.

કર્મમાં આસક્તિ રાખવાની નથી. જે કર્મ કરવાનાં હોય તે પણ આસક્તિ વિના જ કરવાનાં છે, કારણ કે આસક્તિ વિના એટલે ભગવદર્થ અથવા કામના રહિત કર્મ કરવાથી જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૩।૧૯). કર્મમાં આસક્તિ ન રાખતાં ભગવાનને સમર્પણ કરી જે કર્મ કરે છે, તેને કમલપત્રને જેમ જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ તે કર્મનાં પાપનો સ્પર્શ થતો નથી(અ.૫।૧૦). યોગીએ પણ અન્તઃકરણ શાંત રાખી ભયરહિત થઈ બ્રહ્મચારીનાં વ્રતનું આચરણ કરતાં મનને વશ રાખી ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી ભગવત્પરાયણ થઈ રહેવું(અ.૬।૧૪). આ પ્રમાણે કર્મ કરતાં યોગ આચરતાં પણ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ અહીં કરેલો છે.

જ્ઞાનીઓએ પણ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી ભગવત્પરાયણ રહેવું જોઈએ. તેઓ પણ ભગવાનમાં બુદ્ધિ તથા અન્તઃકરણ રાખી તેમનામાં જ શ્રદ્ધા રાખી તેમને પરાયણ રહે ત્યારે તેઓનાં સર્વ પાપ જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે અને તેઓને અપુનરાવૃત્તિ એટલે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે(અ.૫।૧૭). ત્રણ ગુણવાળા પદાર્થોથી મોહ પામેલું સર્વ જગત્ ભગવાન્ આ ત્રણ ગુણોથી પર અને વિકારરહિત છે તે જાણતું નથી. આ અજ્ઞાન ભગવાનની ગુણમયી દૈવી માયાને લીધે રહે છે અને એ માયા તરવી કઠિન છે, એટલે તે અજ્ઞાન દૂર કરવું કઠિન છે. જે ભગવાનને જ શરણ આવે છે તેઓ જ આ માયાને તરે છે અને એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે પણ ભગવાનને શરણ જવું અને ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવું આવશ્યક છે(અ.૭।૧૩-૧૪). પુરુષોત્તમનું જેઓને જ્ઞાન છે તેઓ તેમને સર્વ ભાવથી ભજે છે. ભગવાન્ ક્ષર પદાર્થોથી પર છે, તેમજ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છે. તેથી લોકમાં તથા વેદમાં તે પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે મૂઢ ન રહેતાં, પુરુષોત્તમને એવા પ્રકારે જાણે છે તે સર્વ જાણનાર પુરુષ સર્વ ભાવથી ભગવાનને ભજે છે(અ.૧૫।૧૮,૧૯). તેથી જ્ઞાનવાળા પણ સર્વભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.

ભક્તિ તો પર પુરુષ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જ કરવી જોઈએ. જ્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય છે ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે ત્યારે તે બધાનો અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિ થયા કરે ત્યારે

બધાની અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ અને લય થયા કરે છે. આ વ્યક્તિઓ (ક્ષર પદાર્થ)થી જુદો અક્ષર પદાર્થ છે. તે અવ્યક્ત અને સનાતન છે. તેનો કદાપિ લય થતો નથી. તે અક્ષર કહેવાય છે અને ક્ષર પદાર્થોથી ઉત્તમ છે. તે ભગવાનનું ધામ છે અને તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈને આ લોકમાં પાછા આવવું પડતું નથી. આ અક્ષરથી પણ ભગવાન્ પર છે અને અનન્ય ભક્તિથી જ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૮।૧૮-૨૨).

આ બાવીસમા શ્લોકમાં **''પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા''** એમ કહેલું છે, તેનો અર્થ કેટલાક એવો કરે છે કે મારાથી એટલે શ્રીકૃષ્ણથી પણ પર (ઉત્તમ) બીજો પુરુષ છે અને તે પોતે જેનું ભજન કરતા હોય તે આ પર પુરુષ છે. આ અર્થ દેખીતી રીતે ખોટો છે અને અજ્ઞાનીઓને ઉંધું સમજાવવા જ ઉપજાવી કાઢેલ છે, કારણ કે અહીં ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષ હોવાનું કહેલું છે. 'મારાથી' શબ્દ શ્લોકમાં નથી, તેથી શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્તમ બીજો પુરુષ હોવાનું કહેલું નથી વળી અ.૧૫।૧૬-૧૮ માં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષો છે. પ્રાણિમાત્ર ક્ષર પુરુષ છે અને કૂટસ્થ અક્ષર છે. આ બન્નેથી જૂદાં ઉત્તમ પુરુષ 'પરમાત્મા' નામના છે જે અવ્યય ઈશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરી રાખે છે - હું(શ્રીકૃષ્ણ) ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી લોક તથા વેદમાં 'પુરુષોત્તમ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. તેથી અ.૮।૨૨ માં પણ જે ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષ કહ્યાં તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ છે, બીજો કોઈ નથી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું અથવા બીજો કોઈ છે જ નહીં. અ.૭।૭ માં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે મારાથી પર કાંઈ પણ બીજું છે જ નહીં. તેથી શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું કોઈ હોવાનું અ.૮।૨૨ માં કહેલ નથી અને એવો અર્થ તદ્દન ખોટો અને હાસ્યાપદ છે.

દશમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ અર્જુનને પોતાની વિભૂતિઓ જણાવે છે. તેમાં છેવટે ભગવાન્ કહે છે કે જે-જે વિભૂતિવાળો સૌંદર્યવાળો અથવા તેજસ્વી પદાર્થ હોય તે સર્વની ઉત્પત્તિ મારા તેજના અંશથી થયેલી છે એમ જાણ. હું મારા એક અંશથી આ આખું વિશ્વ ધારણ કરી રહેલ છું(શ્લો.૪૧-૪૨). તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ 'પર પુરુષ' છે. શ્રીભાગવતમાં પણ પ્રથમ

સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં જૂદાં - જૂદાં અંશાવતાર કલાવતાર વગેરેનું નિરૂપણ કરી શ્લો.૨૮ માં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે **“એતે ચાંશકલાઃ પુંસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્”** તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ છે અને ભક્તિ તેમની જ કરવી જોઈએ.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા દેવોને જેઓ શ્રદ્ધાથી ભજે છે તેઓ પણ વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું જ પૂજન કરે છે (કારણ કે સર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે), પરન્તુ તેમનાદ્વારા કરાતું તેવું ભજન વિધિપૂર્વકનું ભજન ન હોવાથી(અ.૯।૨૩) જૂદાં - જૂદાં દેવોની પૂજા કરનારોઓ તે - તે દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃઓનું પૂજન કરનારા પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે, ભૂતોનું પૂજન કરનારા ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ભજનારાને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૯।૨૫). બ્રહ્માના લોકથી માંડી નીચેના સર્વ લોક ફરી - ફરી સંસારમાં પટકાય છે, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જેઓને પ્રાપ્તિ થાય તેઓને પુનર્જન્મ થતો નથી(અ.૯।૧૬). વળી કોઈ ગમે તેવો દુરાચારી હોય પણ જો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનન્યતાથી ભક્તિ કરતો હોય તો તેને સારો પુરુષ જ જાણવો, કારણ કે તેનો નિર્ણય (શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવાનો ઉદ્યમ) ઉત્તમ છે અને તેથી તે અલ્પ સમયમાં જ ધર્માત્મા થાય છે અને સદાની શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ભકતનો કોઈ પણ સમયે નાશ થતો જ નથી(અ.૯।૩૦-૩૧). તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પણ અનન્યતાથી જ કરવી જોઈએ. જે પુરુષો અનન્યતાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન તથા ભજન કરે છે તેઓનાં યોગ અને ક્ષેમ ભગવાન્ પોતે જ વહન કર છે(અ.૯।૨૨). જેઓ સર્વ (લૌકિક તથા વૈદિક) કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરી, તેમને પરાયણ રહી, અનન્યતાથી તેમનું ધ્યાન કરતાં તેમનું ભજન કરે છે, તેઓનો ઉદ્ધાર જન્મ-મરણવાળા સંસારસાગરમાંથી ભગવાન્ તરત જ કરે છે(અ.૧૨।૬-૭). ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનાં વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં. આવા સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની દેવો પણ સદા આકાંક્ષા રાખે છે. વેદ-તપ-દાન-યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી ભગવાનનાં આવા સ્વરૂપનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની

અનન્ય ભક્તિથી જ ભગવાનનાં એવાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન, દર્શન વગેરે થઈ શકે(અ.૧૧|૫૩-૫૪). વળી ભગવદ્ગીતાના અંતમાં ભગવાન્ અર્જુનને સર્વથી ગુહ્યતમ ઉત્તમ ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે તે ભગવાનને ઘણો પ્રિય હતો. ત્યાં ભગવાન્ ઉપદેશ કરે છે કે મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું ભજન કર, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય હોવાથી હું તને સત્ય કહું છું કે એમ કરવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થઈશ. વળી ઉપદેશ કરે છે કે સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી તું મને એકલાને જ શરણ આવ(અ.૧૮|૬૪-૬૬). અહીં ભગવાનની જ ભક્તિ કરવાનો અને તેમનો એકલાનો જ આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ જ છે. આખી ભગવદ્ગીતાનું આ જ તાત્પર્ય છે. સર્વથી ગુહ્યતમ ઉત્તમ ઉપદેશ આજ છે.

અહીં સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી માત્ર શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિ અને આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ છે. તેવો જ ઉપદેશ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે. વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું. તેમાં તે વાંચવાનો તથા તેમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો શૂદ્રોને અધિકાર રહે તે માટે તેનું ઈતિહાસ વાચક ‘ભારત’ નામ રાખ્યું, પણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ જણાવ્યો(૧|૪|૨૯), છતાં તેમને સંતોષ ન થયો અને તેનાં કારણનો વિચાર કરતા હતા, એટલામાં ત્યાં નારદ આવ્યા અને તેમણે વ્યાસજીને તેનું કારણ જણાવતાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્ઞાન કે કર્મ કાંઈ પણ ભગવાનની ભક્તિ વિનાનું શોભતું નથી(૧|૫|૧૨) અને (૧|૫|૧૭ તથા ૧૮ માં) નિર્ણય જણાવ્યો. આ શ્લોક પરનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્પષ્ટ કહે છે કે ભગવાનની કથાનું શ્રવણ ધર્મ આચરનારાઓએ જ કરવું, પરન્તુ ધર્મનો ત્યાગ કરીને કરવું. વિશેષ વિવેચન આ શ્લોકો ઉપરનાં સુબોધિની વાંચી જોઈ લેવું. પરિણામ એ આવે છે કે ધર્મ(કર્મ)નો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનન્યતાથી ભક્તિ કરવી જોઈએ.

નિવેદક : નાનુલાલ ગાંધી

ગીતાબોધ

ગીતાજીને સ્મૃતિ કક્ષામાં માનવામાં આવેલ છે. **''સ્મરણાત્ સ્મૃતિઃ''** ઋષિયોને પ્રભુપ્રેરિત પૂર્વચરિત સ્મરણ (યાદ) છે સ્મૃતિ. ટીકાઓમાં મોટાભાગે બધા જ આચાર્યોએ ગીતાજીનો નિર્દેષ સ્મૃતિના રૂપમાં કર્યો છે. ગીતાજી વેદોના રહસ્યોનું ઉદ્‌ઘાટન છે. ભગવાન્‌ના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ છે, તો વિભુની વાણીની પણ વિશિષ્ટતા ગીતાજીની ઉપનિષદ્‌રૂપતા માનીને સ્વીકારવામાં આવી છે. ગીતાજીના પ્રત્યેક અધ્યાયના અંતે ''ઇતિ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં...'' આવે છે. તેથી શ્રીગીતાજીને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવામાં આવી છે. શ્રીભાગવત (૧।૯।૩૬) માં ભીષ્મપિતામહે આને ''કુમતિમહરદાત્મવિદ્યયાં'' કહ્યું છે એટલે કે 'આત્મવિદ્યા' કહી છે. એક સમયે અર્જુને ભગવાન્‌ને ફરીથી ગીતા સંભળાવવાનું કહ્યું. ભગવાને તે અશક્ય બતાવીને અર્જુનને ભગવાને ''અનુગીતા'' સંભળાવી. આ છે ગીતાનું ગૌરવ. ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા પછી શોકમગ્ન અર્જુનને ફરીથી ગીતા યાદ આવી ગઈ.

અર્જુનને ફકત શાસ્ત્રસંગહ જ નહીં, પરંતુ ગુહ્યતર-ગુહ્યત્તમ વાતો પણ પ્રિયત્વના કારણે કહી દીધી છે એ જ તો શોભા છે, ભગવાન્ ભક્ત અને ગીતાની એટલા માટે આ 'શ્રીમત્ છે.

અર્જુને શરૂઆતમાં તો પ્રભુને પકડે છે શરણાગત છે - **''શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્''** (૨।૭) તમારા શરણાગત એવા મને આજ્ઞા કરો'' અને ભગવાન્‌ના **''મામેકં શરણં વ્રજઃ''** (૧૮।૬૬) ''મારા એક ને શરણે આવ'' એમ કહેવાથી, છેલ્લે **''કરિષ્યે વચનં તવ''** (૧૮।૭૩) ''આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ'' એમ કહીને ફકત શરણાગતિ જ નહીં, બધાથી અલગ-શરણાગતિ તેમજ સર્વસ્વ સમર્પણ તેમજ આત્મનિવેદન પણ ભગવાન્‌ને કરી દે છે. પ્રપન્ન પારિજાત પ્રેમપૂર્ણ પ્રભુ ઉદારતાથી અંગીકાર કરી લે છે. અર્જુને ગીતા સાંભળીને આ જ મંગલ જીવન વ્યવહાર સ્વીકારી લીધો છે. વિષાદનો વિકાર હટાવી દીધો છે. આ જ ગીતાનું સ્વારસ્ય છે. કૃષ્ણને આપણી શરણાગતિપૂર્વક સર્વસ્વ સમર્પણ કરવામાં, આજ્ઞાપાલનરૂપ આત્મનિવેદનથી કૃષ્ણમાં અભિયતા કરવાથી, આપણી અહંતા-મમતા પ્રભુને જ સમર્પણ

કરવાથી, પ્રભુના બનીને પ્રભુ પ્રસન્ન થાય એવું પ્રસમ્ન જીવવામાં પ્રપન્ન પારિજાત પ્રભુ પ્રેમથી પ્રસન્નતા પ્રદાન કરે છે.

પ્રભુ પ્રેમ-પરાયણ જીવન જ પ્રસન્ન જીવન હોય છે. પ્રેમથી જ પ્રસન્નતા થાય છે. પ્રભુને અને પ્રાણીમાત્રને. પ્રેમ મોહમાં મલિન ન થઈ જાય, વાસનામાં વિલીન ન થઈ જાય, ભોગમાં ભ્રષ્ટ ન થઈ જાય, પાપમાં પતિત ન થઈ જાય, સ્વાર્થમાં ક્ષુબ્ધ ન થઈ જાય એવી સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. તેથી જરૂરી છે કે કૃષ્ણ આપણા જીવનરથના સારથિ બને, ઈન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓની લગામ પોતાના હાથમાં લઈને, ચાબુક પણ પોતાનાપણાથી ફટકારવા માટે હાથમાં લઈને બિરાજમાન થાય, તોત્રવેત્રૈકપાણિ પ્રભુ આપણી ઈન્દ્રિયોનું નિયંત્રણ કરે, નિગ્રહ કરે. ઈન્દ્રિયોના ઘોડા પ્રભુને સોંપી દઈએ સંચાલન માટે, ઈન્દ્રિયો પ્રભુના કાર્યમાં જ વિનિયુકત થાય અન્યથા એનો સંયમ થાય.

ગીતામૃત દોહનની એક બીજી અદ્‌ભુત વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે, **“સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનંદનઃ, પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધંગીતામૃતં મહત્”** બધા ઉપનિષદો ગાય છે ઉપનિષદ્ એટલે ઉપ+નિ+ષદ્ એટલે કે “જે બ્રહ્મની નિકટમાં હંમેશા પૂર્ણરૂપથી લઈ જઈને જીવને વિશ્રામ કરાવે છે, જ્ઞાન કરાવે છે, અવિદ્યા વિગેરે દોષોને નષ્ટ કરી દે છે, તે ઉપનિષદ્ છે. જીવને, પૂર્વધર્મથી અલગ કરીને, સંઘાતમાંથી ઉદ્ધાર કરીને, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવીને, ત્યાં સ્થિર કરે તે ઉપનિષદ્ છે. બધા ઉપનિષદો ગાયો છે અને તેને દોહવાવાળા છે ગોપાલનંદન, ગોપાલ વિના ગોદોહન બીજું કોણ કરી શકે? એટલા માટે તો યદુનંદન-દેવકીનંદન-વસુદેવનંદન ન કહીને ગોપાલનંદન કહેવામાં આવ્યા છે. નંદરાજકુમાર નંદનંદન દોહનાર છે. પાર્થ-ભક્ત પૃથા (કુંતી) ના પુત્ર અર્જુન ભક્ત છે, અનુગૃહીત છે કૃષ્ણના. કૃષ્ણશરણ લેવાની સદ્‌બુદ્ધિ હોવાથી “સુધી” છે એ વત્સ (વાછડું) છે. ગાયને દોહતી વખતે ખાલ વાછડાની પાસે રાખે છે. વાછડા માટે જ ગાય દુધ આપે છે. દુધ છે ગીતા. આટલાથી જ અર્થ તો પૂરો થઈ જાય છે, છતાં પણ “અમૃતં મહત્” કહ્યું છે. અમૃત સમાન આસ્વાદ-આહ્‌લાદ તો છે જ પરંતુ પરિણામમાં મોક્ષ છે, જીવન્મુક્તિ તેમજ મુક્તિ છે. ગીતા અમૃત હોવાથી જીવનમાં આસ્વાદ અને આહ્‌લાદ આપે છે. જીવતા જ સંસાર (અહંતા-મમતા) ના બંધનોથી

છોડાવીને જીવન્મુક્ત બનાવે છે, પ્રારબ્ધભોગ પછી શરીર છૂટે ત્યારે જન્મબંધનમાંથી છોડાવે છે, પુનર્જન્મ નથી થતો, મુક્તિ સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ગીતા ઉપનિષદ્નો સાર હોવાથી એ તો બધું સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, એમાં ફરીથી ‘‘મહત્’’ પૂજ્ય-ઉત્તમ થાય છે. સ્વતઃ પ્રમાણભૂત વેદની મોક્ષ વગેરે-સાધન મર્યાદાથી પણ ઉત્તમ વાત ગીતામાં ભગવાને જે સ્વતન્ત્રરૂપથી પોતાના પ્રમેયબલ-પ્રમેયથી કહી એ ‘‘મહત્’’ છે-પુષ્ટિ છે. જેમાં ગીતાના (૭।૧૪) (૯।૩૦) (૯।૩૨) (૧૮।૬૬) વગેરે છે.

* * *

ગીતા શાસ્ત્ર છે

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાને સ્વયં ભગવાને પણ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે શ્રીજગન્નાથજીમાં ઘણા વિદ્વાન-પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલી રહ્યો હતો તેમાં વિષય હતા (૧) મુખ્ય શાસ્ત્ર ક્યું? (૨) મુખ્ય દેવ કોણ? (૩) મુખ્ય મંત્ર કયો? (૪) મુખ્ય કર્મ કયું? આ વિષયમાં કોઈ નિર્ણય આવતો નહોતો. ત્યારે ભગવાન્ જગન્નાથજીની પાસે કાગળ-કલમ રાખવામાં આવ્યા. મંદિરના દ્વાર બંધ કરી દેવામાં આવ્યા. સમય ઉપર દરવાજા ખુલ્યા ત્યારે સ્વયં પ્રભુ શ્રીજગન્નાથજીએ લખેલ નિર્ણય પ્રાપ્ત થયો તેમાં એક શ્લોક લખેલો હતો -

‘‘એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ ।
મન્ત્રોડપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ।।’’

શાસ્ત્ર એક (મુખ્ય) છે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણએ ગાયેલી ગીતા, દેવ એક (મુખ્ય) છે દેવકીપુત્ર ભગવાન્ કૃષ્ણ જ, મન્ત્ર પણ એક (મુખ્ય) છે એમના દરેક નામ, કર્મ પણ એક (મુખ્ય) છે તે દેવની સેવા. અહીં દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણએ ગાયેલી શાસ્ત્ર ગીતા તેમજ શ્રીમદ્‌ભાગવત પણ છે. ભગવાન્-કૃષ્ણએ પોતાના ભક્ત-પ્રિય મિત્ર ઉદ્ધવજીને ભાગવત સંભળાવ્યું છે. ભક્ત-પ્રિય-મિત્ર અર્જુનને ગીતા સંભળાવી છે. બંને શાસ્ત્ર મુખ્ય છે. ભગવાન્ કૃષ્ણએ જ પોતાના ભકત પ્રિય-મિત્રોને સંભળાવેલા બંને શાસ્ત્ર પરસ્પર અવિરોધી છે. ગીતામાં થોડા શબ્દોમાં કહેલી વાત ભાગવતમાં લીલારૂપમાં વિસ્તારથી કહેવાયેલી છે.

* * *

ગીતામાં અનુબન્ધ ચતુષ્ટય

પ્રાચીન પરંપરા છે કે ગ્રંથમાં અનુબન્ધ ચતુષ્ટય આવશ્યક છે. જેમાં (૧) અધિકારી (૨) વિષય (૩) પ્રયોજન (૪) સંબંધ. આ ચાર ગ્રંથમાંથી બતાવવા જોઈએ. ગીતાજીના વિષયમાં પણ આ સ્પષ્ટ છે.

(૧) અધિકારી : જેના માટે ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો હોય, એ અર્જુન છે. અહીં અર્જુન આર્ત-જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે. ભગવાને તેનો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદાભક્તિમાં કર્યો છે. અહીં પુષ્ટિ ગૌણ છે, શાસ્ત્ર મર્યાદા મુખ્ય છે. અર્જુનના દ્વારા બધા આર્ત-જિજ્ઞાસુ-સદ્‌બુદ્ધિવાળા અધિકારી સમજવામાં આવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર દ્વારા સંસારી પણ સામાન્ય અધિકારી છે. (૧૮।૬૭) માં અતપસ્વી (વિચાર ન કરવાવાળો), અભક્ત (ભક્તિવિનાનો), અશુશ્રૂષુ (શ્રવણેચ્છા અથવા સેવારહિત), અસૂયાવાળો (પ્રભુમાં દોષદ્રષ્ટિવાળો, નિંદક) ને ભગવાને અધિકારી નથી માન્યા. તેઓને સંભળાવવાની પણ ના કહી છે. અધિકાર અંતઃકરણની સ્થિતિથી છે. અધિકાર ફલમાં ઉપકારક છે.

(૨) વિષય : ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત વિષય. તાત્પર્ય નિર્ણયને માટે છ લિંગ (ચિન્હ) બતાવ્યા છે. **‘‘ઉપક્રમોપસંહારાવભ્યાસોઽપૂર્વતા ફલમ્ । અર્થવાદોપપત્તી ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ।।’’**

૧. ઉપક્રમ-ઉપસંહાર :

ગ્રંથના આરંભ અને અંતમાં જે કહેવામાં આવેલું હોય. ગીતાજીનો આરંભ અર્જુનની પ્રપત્તિ (શરણાગતિ)થી થાય છે. **‘‘શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ।’’** (૨।૭) અર્જુને ‘‘હું આપનો શિષ્ય છું, હું આપનો શરણાગત છું, મારૂં શાસન કરો’’ કહીને શરણાગતિ કરી, શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું, પછી ભગવાને માર્ગદર્શનની શરૂઆત કરી. શિષ્ય ન હોય શરણાગત ન હોય તો કોને શીખડાવવામાં આવે? માર્ગ કોને દેખાડાય? શરણાગતિમાં વિશ્વાસ પ્રયુકત સ્નેહ હોય છે, ગીતાજીનો ઉપસંહાર અર્જુનની આજ્ઞાપાલનની તત્પરતાથી થાય છે. **‘‘કરિષ્યે વચનં તવ’’** (૧૮।૭૩) આજ્ઞાપાલનમાં શરણાગતિ છે, સમર્પણ છે વિશ્વાસપ્રયુક્ત સ્નેહ છે. પ્રપત્તિ અને આજ્ઞાપાલનમાં વિશ્વાસની સાથે સ્નેહ

હોય છે, આમાં ભક્તિ જોવામાં આવે છે. અર્જુનના વાકયોથી ઉપક્રમ-ઉપસંહાર માનવાથી આવી રીતે સ્ફુટ થાય છે. કૃષ્ણના વાકયોથી આરંભ-અંત જોઈએ તો આરંભમાં **''અશોચ્યાનન્વ શોચસ્ત્વં''** (૨।૧૧) માં, મિત્રસહજ સ્નેહથી અથવા ગુરુસહજ વાત્સલ્યથી અર્જુનને ઉપાલંભ (ઠપકો) આપે છે અને માર્ગદર્શન પણ. મિત્ર કે ગુરુ સ્નેહથી માર્ગદર્શન તેમજ ઠપકો આપે છે. અંતમાં **''મામેકં શરણં વ્રજઃ''** (૧૮।૬૬) માં પોતાની (કૃષ્ણની) જ શરણાગતિ કરવાનું સ્નેહથી કહ્યું છે. શરણાગતિ વિશ્વાસ-સ્નેહ પ્રયુકત થાય છે. આવી રીતે આદિ-અંતમાં સ્નેહ-ભક્તિ હોવાની સ્પષ્ટતા થાય છે.

૨. અભ્યાસ :

ગ્રંથમાં વારંવાર જે કહેવામાં આવ્યું હોય. ગીતાજીમાં ભક્તિ વારંવાર કહેવામાં આવી છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુકત આસીત મત્પરઃ । (૨।૬૧)

બધી ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને યુક્તિથી ચિત્ત સ્થિર કરીને, મારામાં પરાયણ બન, કૃષ્ણપરાયણતા ભક્તિથી થાય છે.

ત્યકત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન । (૪।૯)

ભગવદ્ભક્ત ભગવદ્લીલા-જન્મ વગેરે જ્ઞાનથી લીલામાં અલૌકિક દેહથી ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત છે, પુનર્જન્મ થતો નથી.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા । (૪।૩૪)

પ્રણિપાત-પરિપ્રશ્ન, ભગવદ્બુદ્ધિથી સેવાથી ભગવદ્દર્શન પ્રાપ્ત લોકો ભગવાન્‌નું જ્ઞાન આપશે. અહીં ગુરુસેવામાં ભક્તિ પણ આવશ્યક છે.

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ । (૬।૧૪)

મન સંયમ વડે, પ્રશાંતાત્માભકત, મારામાં ચિત્ત યુક્તિથી રાખીને, પ્રભુપરાયણ રહે.

શ્રદ્ધાવાન ભજતે યો માં સ મે યુકતતમો મતઃ । (૬।૪૭)

જ્ઞાનીઓથી પણ યોગી (ભગવત્સંયોગવાળો) ઉત્તમ છે. એમાંથી ભગવાન્‌માં શ્રદ્ધાવાળો ભગવાન્‌ને પ્રેમથી ભજે છે તે પુષ્ટિભક્ત અત્યંત યુક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે । (૭।૧૪)

મારા જ શરણમાં જે આવે છે તેઓ જ આ માયાને તરે છે.

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન । (૭।૧૬)

ચાર પ્રકારના સુકૃતિ લોકો મને ભજે છે.

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ । (૭।૧૮)

ભક્તિ કરવાવાળા આ બધા ઉદાર (ઉત્તમ) છે, (ભક્તિ મિશ્ર) જ્ઞાની (જે ભક્તિ કરે છે) તે મારી આત્મા જ છે. આવો મારો મત છે.

મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ । (૭।૨૩)

મારા ભક્ત મને જ પ્રાપ્ત કરે છે.

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભકત્યા લભ્યસ્તવનન્યયા । (૮।૨૨)

હે પાર્થ! પરમ પુરુષ તો અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે । (૯।૨૨)

જે લોકો અનન્ય ચિંતન વડે મારી ઉપાસના (ભક્તિ) કરે છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ । (૯।૨૬)

પત્ર પુષ્પ ફલ જલ જે મને ભક્તિથી અર્પણ કરે છે.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો । (૯।૩૪)

મારામાં મનવાળો થા મારો ભક્ત થા.

એવં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ । (૧૦।૧૦)

આ પ્રકારે સતત યુક્ત, પ્રીતિપુર્વક ભજનારને (હું બુદ્ધિયોગ આપુ છું)

ભક્ત્યા ત્વનન્યા શકય અહમ્ એવં વિધોઽર્જુન । (૧૧।૫૪)

અનન્યભક્તિથી જ મને આ પ્રકારે જાણવો શકય છે.

યો મદભકતઃ સ મે પ્રિયઃ (૧૨।૧૪)

જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયઃ । (૧૨।૨૦)

તે ભક્ત મને અતિ પ્રિય છે.

મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય । (૧૩।૧૮)

મારો ભક્ત આ જાણીને.

માં ચ યોડવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે । (૧૪।૨૬)
મને જે અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી ભજે છે.
સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત । (૧૫।૧૯)
તે સર્વજ્ઞ મને સર્વભાવથી ભજે છે.
ભકત્યા મામ્ અભિજાનાતિ । (૧૮।૫૫)
ભક્તિથી મને જાણે છે.
મન્મના ભવ મદ્ભક્તો ।। (૧૮।૬૫)
મારમાં મનવાળો થા, મારો ભકત થા.
ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા । (૧૮।૬૮)
મારામાં પરમભક્તિ વડે.
આવા અનેક વાકયોથી વારંવાર ભક્તિના વિષયમાં કહેવામાં આવેલું છે.

૩. અપૂર્વતા :

અન્યત્ર પૂર્વગ્રંથોમાં ન કહેવાયેલી નવીન વાત. ગીતાજીમાં ભક્તિવિષયક અપૂર્વવાત કહેવામાં આવી છે.

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે । (૭।૨૪)
મારી જે શરણમાં આવે છે તે આ માયાને સહેલાઈથી તરી જાય છે.
અપિ ચેત્ સુદુરાચારો ભજતે મામ્ અનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ।।૩૦।।
ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વત્ શાન્તિં નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય! પ્રતિજાનીહિ ન મે ભકતઃ પ્રણશ્યતિ ।।૩૧।।
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાઃ તેપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ।।૩૨।।
કિં પુનર્ બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।
અનિત્યમ્ અસુખં લોકમ્ ઈમં પ્રાપ્યં ભજસ્વ મામ્ ।।૩૩।।
મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ યુક્તવૈવમ્ આત્માનં મત્પરાયણઃ ।।૩૪।। (૯।૩૨-૩૪)

મહાદુરાચારી પણ જો અનન્યભાવથી મને ભજે છે તો તે પણ સાધુ (સત્પુરૂષ) જ માનવા યોગ્ય છે, કેમ કે યથાર્થ - ઉત્તમ નિર્ણયવાળો છે.

(તે પુરૂષ) શીઘ્ર ધર્માત્મા થાય છે, શાશ્વત શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

હે અર્જુન! તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લે કે મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી.

કેમકે હે અર્જુન! સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા કોઈપણ પાપયોનિમાં જન્મ પ્રાપ્ત હોય, તે પણ મને ભજીને પરમગતિ (મોક્ષથી પર પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ)ને પ્રાપ્ત થાય છે.

તો પછી બ્રાહ્મણ-પુણ્યપુરુષ ભક્ત તથા રાજર્ષિલોકો (મને પ્રાપ્ત થાય એમાં તો) શું (કહેવાનું જ હોય)? (એટલા માટે) ક્ષણભંગુર, સુખરહિત આ લોકને (મનુષ્યદેહને) પ્રાપ્ત કરીને મારું ભજન કર.

તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, મારો પુજક થા. મને નમસ્કાર કર. આ રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને મારા પરાયણ થઈને મને જ પ્રાપ્ત થઈશ.

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમ્ એવંવિધોઽર્જુન ।
જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ! ।। (૧૧।૫૪)

હે અર્જુન! હે પરન્તપ! અનન્યભક્તિથી જ આવા (વિશ્વ) રૂપવાળામાં તત્ત્વતઃ જાણવા માટે તથા (સાક્ષાત) દર્શન કરવા માટે અને પ્રવેશ કરવા માટે (પ્રાપ્ત થાય માટે) શક્ય છું.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ।। (૧૮।૬૬)

(વર્ણાશ્રમ, સામાન્યધર્મ વગેરે) સર્વધર્મ (તથા અધર્મ) છોડીને મારા એકલાને જ શરણે આવી જા, હું તને બધા પાપોમાંથી છોડાવીશ, તું ચિંતા ન કર.

આવી રીતે ગીતાજીમાં ભગવાને પોતાના પ્રમેયબલથી વેદ વગેરે પ્રમાણોથી પર, સ્વતન્ત્ર, અપૂર્વવાત સ્પષ્ટ કરી છે. ભક્તિની ભવ્યતા, ભદ્રતા, ફલોપયોગીતા સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે. વધુમાં જોઈએ તો, અનન્યચિંતન, પર્યુપાસન, અભિયુક્તત્વથી યોગક્ષેમ વહન (૯।૨૨) અનન્યચિત્તથી કૃષ્ણસ્મરણથી કૃષ્ણસુલભતા (૮।૧૪), સતતયુકતત્વ પ્રીતિપૂર્વક ભજનથી બુદ્ધિયોગ પ્રદાન અને એનાથી કૃષ્ણપ્રાપ્તિ (૧૦।૧૦), આમ ભજનારાઓ ઉપર અનુગ્રહ માટે ભગવાન્ દ્વારા જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાનજન્ય તમઃ નાશ (૧૦।૧૧), અનન્યતાથી ભજનાર લોકોનો મૃત્યુસંસાર સાગરમાંથી ભગવાન

દ્વારા સમુદ્ધરણ (૧૨।૭) વગેરે કેટલીયે વિશેષતાઓ ભક્તિની બતાવી છે.

૪. ફલ :

ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવેલા ફલ. ગીતાજીમાં ભગવાને ભક્તિફલ બતાવ્યા છે.

મદ્ભક્તાઃ યાન્તિ મામપિ (૭।૨૩)

કૃષ્ણભક્તોનું, ભક્તિનું ફલ ભગવાનજ છે. ભકત ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા । (૮।૨૨)

તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી લભ્ય છે.

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ । (૯।૨૯)

ભક્તિથી ભગવાન્‌ને ભજનારા કૃષ્ણમાં રહે છે અને કૃષ્ણ તેનામાં રહે છે.

અપિ ચેત્ સુદૂરાચારો ।। (૯।૩૦)

અનન્યભક્તિથી સુદૂરાચારી પણ ધર્માત્મા બની જાય છે, શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય । (૯।૩૨)

કૃષ્ણભજનથી સ્ત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર બધા પાપજન્મવાળા પરાગતિ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરે છે.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુકત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્રશંશયઃ ।। (૮।૫)

જે પુરુષ અન્તકાળમાં કૃષ્ણ સ્મરણ જ કરીને શરીર છોડે છે તે કૃષ્ણભાવ (સ્વરૂપ)ને પ્રાપ્ત થાય છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં ..... યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ।। (૯।૨૨)

અનન્યભજનથી યોગક્ષેમવહન.

અનન્યચેતઃ સતતં ... તસ્યાહં સુલભઃ ... ।। (૮।૧૪)

કૃષ્ણ સુલભતા.

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામ્ ઉપાયાન્તિ તે ।। (૧૦।૧૦)

બુદ્ધિયોગ પ્રદાનથી ભગવત્પ્રાપ્તિ

... અહમ્ અજ્ઞાનજં તમઃ, નાશયામિ... ।। (૧૦।૧૧)

અજ્ઞાનનાશ.

તેષામ્ અહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।। (૧૨।૭)

મૃત્યુસંસારમાંથી ઉદ્ધાર.

ભક્ત્યા ત્વનન્યા શક્ય... તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ । (૧૧।૫૪)

અનન્યભક્તિથી પુરુષોત્તમ જ્ઞાનદર્શન, પ્રવેશ.

માં ચ યોऽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્ સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ।। (૧૪।૨૬)

જે મને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી ભજે છે તે પ્રકૃતિના ગુણોને યોગ્યરૂપથી લાંઘીને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભક્ત્યા મામ્ અભિજાનાતિ । (૧૮।૫૫)

ભક્તિથી ભગવદ્ જ્ઞાન થાય છે.

મન્મનાભવ મદ્ભક્તો (૧૮।૬૫)

ભગવાનમાં મનવાળા કૃષ્ણભકત કૃષ્ણપુજન નમસ્કારથી કૃષ્ણપ્રાપ્તિ કૃષ્ણપ્રેમ થાય છે.

ભક્તિ મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્વસંશયઃ । (૧૮।૬૮)

મારામાં પરમભક્તિ કરીને નિઃસંદેહ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિઃસંદિગ્ધ વાકયોથી (ભક્તિનું) ફલ પણ નિરૂપિત કરવામાં આવેલું છે.

૫. અર્થવાદ :

ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલી પ્રસંશા, ગીતાજીમાં ભક્તિની પ્રસંશા સુસ્પષ્ટરીતે કરવામાં આવેલી છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ।। (૬।૪૭)

ભગવાને સકામકર્મ કરવાવાળાઓથી, તપસ્વિઓથી, જ્ઞાનીઓથી પણ યોગીને અધિક ઉત્તમ કહ્યો છે. બધા યોગીઓ (કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ યોગાદિવાળાઓ) માંથી પણ જે શ્રદ્ધાવાન, ભગવાનમાં એકાગ્ર અંતઃકરણથી ભગવાન્ કૃષ્ણને ભજે છે તે અતિશ્રેષ્ઠ માનેલો છે.

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન । (૭।૧૬)

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।
પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સચ મમ પ્રિયઃ । (૭।૧૭)

હે ભરતર્ષભ! હે અર્જુન! આર્ત (દુઃખી), જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી (લૌકિક પદાર્થોની કામનાવાળો) અને જ્ઞાની (આ) ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્ય મને ભજે છે. એમાં પણ નિત્યયુકત (મારામાં સદા સ્થિર), અનન્યભક્તિવાળો જ્ઞાની (ભકત) વિશિષ્ટ છે, કેમ કે જ્ઞાનીભકતને હું, અત્યન્ત પ્રિય છું અને મને તે જ્ઞાની ભકત અત્યંત પ્રિય છે.

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।
આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમા ગતિમ્ ।। (૭।૧૮)

આ બધા (ભકત) ઉદાર (ઉત્તમ કોટિના) જ છે, તો પણ જ્ઞાની ભકત તો મારો આત્મા છે, મારૂં સ્વરૂપ છે. આવો મારો મત છે. કેમકે સ્થિરબુદ્ધિવાળો તે (જ્ઞાનીભકત) અત્યુત્તમ ગતિરૂપ મારામાં જ સંપૂર્ણ રીતથી સ્થિત થયો છે. અહીં જ્ઞાનીભકતની પ્રસંશા સ્પષ્ટ છે. માત્ર રૂક્ષ-શુષ્ક-જ્ઞાની (અભકત)ની પ્રસંશા નથી.

ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ । (૧૨।૨૦)

તે ભકત મને અતિશય પ્રિય છે.

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ।। (૧૫।૧૯)

હે ભારત! આ રીતે જે જ્ઞાની મને પુરુષોત્તમને જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ સર્વભાવથી મને ભજે છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભક્તિની પ્રસંશા ગીતાજીમાં કરવામાં આવી છે.

૬. ઉપપત્તિ :

ગ્રંથમાં વિષય પ્રતિપાદન માટે બતાવવામાં આવેલી (કરવામાં આવેલી) યુક્તિઓ ગીતાજીમાં ભક્તિ પ્રતિપાદનથી અનેક યુક્તિઓ જોવામાં આવે છે.

યેષાં ત્વન્તગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।
તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુકતા ભજન્તે માં દઢવ્રતાઃ ।। (૭।૨૮)

(નિષ્કામભાવથી) જે પુણ્યશાળી પુરુષોના પાપ નાશ થઈ ગયા છે, તેઓ તો રાગદ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વના મોહથી મુકત થઈને દઢ નિશ્ચયવાળા થઈને મને ભજે છે. પાપ નિવૃત્તિના પછી જ દ્વન્દ્વમોહ નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે દઢનિશ્ચય ભગવદ્ભજનનો થાય છે. ત્યારે ભક્તિ થાય છે. યુક્તિથી અહીંયા છે ભક્તિનું પ્રતિપાદન !

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામે વૈષ્યસ્યશંસયમ્ । (૮।૭)

મારામાં મન બુદ્ધિ જેણે અર્પણ કરી દીધા છે એવો તું મને જ પ્રાપ્ત થઈશ એમાં સંશય નથી. ભગવાન્માં સમર્પિત મનબુદ્ધિ થાય છે - ભક્તિથી! ભક્તિથી થાય છે ભગવત્પ્રાપ્તિ! અહીં છે ભક્તિનું યુક્તિથી પ્રતિપાદન!

ભુતાનિ યાન્તિ ભુતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોऽપિ મામ્ ।। (૯।૨૫)

ભૂતોને પૂજવાવાળા ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે, મને પૂજવાવાળા પણ મને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ભૂતપૂજનથી ભૂતપ્રાપ્તિ થાય છે તેમ ભગવત્પૂજનથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે! અહીં છે યુક્તિથી ભક્તિનું પ્રતિપાદન! (૭।૨૫) માં પણ

દેવાન્ દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ । (૭।૨૫)

દેવતાઓને પૂજવાવાળા દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, મારાભકત મને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઈતિ મત્વા ભજન્તે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ।। (૧૦।૮)

હું બધાનું ઉત્પત્તિમૂળ (કારણ) છું, મારાથી બધું જ ચાલે (અસ્તિત્વ) છે. આવું સમજીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષ ભાવયુકત થઈને મને ભજે છે. અહીં માહાત્મ્યજ્ઞાન દ્વારા યુક્તિથી ભક્તિ બતાવી છે.

યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ । (૧૨।૧૪)

જે મારો ભકત છે તે મને પ્રિય છે, કહીને પ્રિયતાને ભક્તિને કહી છે.

સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં । (૧૫।૧૬)

ભગવાન્ને પુરુષોત્તમરૂપથી જાણવાવાળા સર્વજ્ઞ ભગવાન્ને ભજે છે.

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્‌ભક્તિં લભતે પરામ્ ।। (૧૮।૫૪)

બ્રહ્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મભૂત થઈ ગયેલો પુરુષ, પ્રસન્નાત્મા થાય છે. તે શોક નથી કરતો, ઈચ્છા નથી કરતો, બધા પ્રાણીઓમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, તે મારી પરમ (પ્રેમલક્ષણા) ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ હોય છે બ્રહ્મરૂપ થવું **"બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ"** શ્રુતિ છે. બ્રહ્મભૂત બ્રહ્મજ્ઞાની પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળો હોય છે, તે શોકઈચ્છા વગેરે નથી કરતો, સમત્વ તેનામાં હોય છે. આવાને પણ ભગવદ્‌ભક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાન પછી ફલરૂપમાં કૃષ્ણકૃપાથી મળે છે, બ્રહ્મજ્ઞાન બ્રહ્મભાવાપન્ન દશાથી અધિક ઉત્તમ છે. પરાભક્તિ કૃષ્ણકૃપાથી પ્રાપ્ત પુષ્ટિભક્તિ! અહીં યુક્તિથી ભક્તિની બ્રહ્મજ્ઞાનથી ઉત્તમતા બતાવી છે.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । (૧૮।૬૬)

બધા ધર્મો છોડીને તું મારા એકના જ શરણમાં આવી જા. અહીં ભગવાને અર્જુનને પોતાની (કૃષ્ણની) જ શરણાગતિ કરવાનું કહ્યું છે. આ શરણાગતિ પરા-ફલાત્મિકા-ભક્તિ ના અંગરૂપ છે. અહીં પણ આ યુક્તિથી ભક્તિનું પ્રતિપાદન છે.

આ રીતે, આ છત્રલિંગથી ગીતાજીનો વિષય છે, ભક્તિ! આ સુસ્પષ્ટરૂપથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

(૩) પ્રયોજન :

ગીતાજીનો ફલાપર પર્યાય છે પરમપુષ્ટિ, ભક્તિ અને ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ શરણગાતિપૂર્વક કૃષ્ણસેવા, જીવનમંગલ દર્શન.

(૪) સંબંધ :

પ્રયોજન (ફલ)-પ્રયોજક (ગીતા)-ભાવસંબંધ છે. પ્રતિપાદ્ય (વિષય) પ્રતિપાદક (ગીતા) ભાવ સંબંધ છે. આ રીતે અનુબંધ-ચતુષ્ટય ગીતામાં સ્પષ્ટ છે.

* * *

ગીતામાં નવધાભક્તિ

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં નવધાભક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. ક્રમબદ્ધ નિરૂપણ તો નથી મળતું પરંતુ પ્રસંગોપાત વર્ણન છે. અ.૧૨ ભક્તિયોગમાં પુરુષોત્તમભક્તિ, અક્ષરભક્તિના ભેદ બતાવતા ભક્તભેદ પણ બતાવ્યા છે. ભક્તિ પ્રક્રિયા, પરિણામ પણ કહે છે. વિકલ્પ પણ બતાવ્યા છે. ભક્તિની અસરથી વ્યક્તિનો જે જીવનવ્યવહાર બને, તેમાં જોવામાં આવતા ગુણો (લક્ષણો)નું વર્ણન કરીને ભક્તિથી પોતાની પ્રિયતાનો ઉદ્‌ઘોષ ભગવાન્ કરે છે. અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર આ નિરૂપણ થયું છે. તેથી નવધાભક્તિ અન્ય સાધનોની સાથે પ્રસંગ અનુસાર કહી દીધી છે. સંકલન યથાસંભવ થઈ શકે છે. નવધા ભક્તિ (૧) શ્રવણ (૨) કિર્તન (૩) સ્મરણ (૪) પાદસેવન (૫) અર્ચન (૬) વંદન (૭) દાસ્ય (૮) સખ્ય (૯) આત્મનિવેદન.

૧. શ્રવણ :

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાડન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
તેડપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ।। (૧૩।૨૫)

આ રીતે ન જાણવાવાળા અન્ય લોકો તો અન્ય લોકો (ગુરુજન વગેરે) પાસેથી સાંભળી ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ શ્રવણ-સાધનમાં પરાયણ થઈને મૃત્યુ (સંસાર-અજ્ઞાન-મોત) ને તરી જાય છે મુક્ત થઈ જાય છે.

૨. કીર્તન :

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દ્રઢવ્રતાઃ । (૯।૧૪)

દઢ નિશ્ચયવાળા ભક્ત સતત મારૂં કીર્તન કરતાં મારી પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે-ઉપાસના કરે છે.

૩. સ્મરણ :

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।
તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ।। (૮।૧૪)

હે અર્જુન ! જે પુરુષ અનન્ય ચિત્તથી સદાય મારૂં સતત સ્મરણ કરે છે, મારામાં નિત્યયુક્ત તે યોગીને હું સુલભ છું.

૪. પાદસેવન :

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે । (૧૪|૨૬)

જે પુરુષ અનન્યભક્તિયોગથી મારૂં સેવન કરે છે, અહીં સેવન સર્વાંગ હોવાથી પાદસેવન તેના અન્તર્ગત થાય છે. દર્શન કોઈ સ્વતંત્ર ભક્તિ ન હોવા છતાં પણ પાદસેવનના અંતર્ગત આવે છે. સેવન આંખો મિંચીને નથી થતું. સેવા કરવાવાળાને સઘળા આવશ્યક અંગરૂપ દર્શન થઈ જ જાય છે. સેવા કરવાવાળાને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સ્વાભાવિક દર્શન સુલભ થઈ જાય છે.

૫. અર્ચન :

સ્વકર્મણા તપભ્યચ્ર્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ।। (૧૮|૪૬)

તે (સર્વપ્રવૃત્તિમૂલ, સર્વવ્યાપક, પરમેશ્વર) નું પોતાના સ્વાભાવિક કર્મથી અર્ચન (પૂજન) કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૬. વન્દન :

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભકત્યા નિત્યયુકતા ઉપાસતે । (૯|૧૪)

મને નમસ્કાર કરતાં નિત્યયુકત લોકો ભક્તિથી મારી ઉપાસના કરે છે.

૭. દાસ્ય :

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્ । (૨|૭)

આપનો હું શિષ્ય છું, આપના શરણમાં આવેલા એવા મારૂં શાસન કરો.

કરિષ્યે વચનં તવ । (૧૮|૭૩)

આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. શિષ્યત્વ અને આજ્ઞાપાલકત્વ દાસમાં હોય છે, આનાથી દાસ્ય થાય છે.

૮. સખ્ય :

ભક્તોડસિ મે સખા ચેતિ । (૪|૩)

તું (મારો) ભક્ત છે અને સખા છે. સખ્ય અને આત્મનિવેદન તો ભગવાન્ સ્વીકારે ત્યારે થઈ શકે છે.

૯. આત્મનિવેદન :

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । (૧૮|૬૬)

બધા ધર્મોને છોડીને (તું) મારા એકના જ શરણમાં આવી જા, આ શરણાગતિમાં સમર્પણ–આત્મનિવેદન થઈ જાય છે. અન્ય ધર્મ વગેરેને છોડવાથી એનાથી અલગ થવું પડે છે, કેવલ કૃષ્ણના જ અનન્ય બની જવું પડે છે. એટલા માટે અહીં પૃથ્થકરણ પણ છે. અહીં ભક્તિનું અંગભૂત શરણ કહ્યું છે.

* * *

ગીતા સર્વવાદ વિશ્રામ-માતાની ગોદ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભગવદ્વાણી છે, ભગવદ્કુપા છે. ભગવાન્‌ની જેમ તે પણ લીલાથી બધા વાદોનું પોષણ કરે છે, વાદાનુરોધી થઈ જાય છે, સર્વવાદોનો અનવસર હોવા છતાં પણ વાદાનુરોધિ બની જાય છે, સર્વવાદોનો અનવસર હોવા છતાં પણ ગીતા કોઈ વાદ નથી કહેતી, પરંતુ સર્વવાદ ગીતામાં વિશ્રામ મેળવી લે છે. ગીતા તો સંવાદ જ છે. એમાં વાદ, વિવાદ, અપવાદ, પ્રવાદ, બકવાદ, તકવાદ વગેરે નથી. સંપ્રદાયના કુંડાળા, કૂદકા, પંથાપંથની દીવાલો કૂદીને, આ દિવ્ય ચૈતન્ય પ્રવાહ સ્પર્શથી ચૈતન્યમય થઈ જવાની વાત આપાતતઃ (તત્કાલ) રમણીય તો લાગે છે. યથાર્થ વિચાર કરવામાં તો યોગ્ય નથી જણાતી.

સંપ્રદાય શબ્દ સં+પ્ર+દા+ધમ્ = વર્ણોથી બને છે. સં= સમ્યક્ ગુરૂ પરંપરાથી પ્રાપ્ત, પ્ર=પ્રકૃષ્ટ, દા=દાન=બ્રહ્મજ્ઞાન, ધઞ્=ભાવ-કૃપા-પૂર્વક; સંમિલિત અર્થ થાય છે ‘‘ગુરૂ શિષ્ય પરંપરાથી પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મજ્ઞાનનું કૃપા-ભાવ-પૂર્વક દાન દેવામાં આવે છે તે ‘‘સંપ્રદાય’’ છે. કુંડાળા નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાન રહિત તો પંથ કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે ભારત વાડા નથી. ઉદાત્ત્ અર્થવાળા સંપ્રદાયોને ‘‘વાડા’’ ‘‘કુંડાળા’’ કહેનારાઓ પણ થોડુંક વિચારે! આજે ‘‘વાડા’’ ‘‘કુંડાળા’’ શું રાજકારણના પક્ષ, વિવિધ સંગઠન, વિવિધ કાર્યક્ષેત્ર, રાષ્ટ્રવાદ, પ્રાંતવાદ, જાતિવાદ, કોમવાદ, ભાષાવાદ, ચેલાચેલીઓને પોતાના જ વર્ચસ્વવાળી પરંપરા વિગેરે, પણ નથી? આ બધાને સ્વાર્થવશ પોષણ કરીને અજ્ઞાની અથવા દાંભિક લોકો યથાર્થ ‘સંપ્રદાય’ ને સમજ્યા વિના જ વ્યર્થ બકવાશ કરે છે. ઉદાર આદર્શ-પરંપરામાંથી નિષ્ઠાને તોડીને નિષ્ફળતામાં જોડે છે.

શ્રીશંકરાચાર્યજી આપના ગીતાભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કહે છે-

સર્વશાસ્ત્રવિદપિ અસંપ્રદાયવિદ્ મૂર્ખવદુપેક્ષણીય એવ. (૧૩।૨)

સર્વશાસ્ત્રજ્ઞ હોવા છતાં પણ જે સંપ્રદાયને નથી જાણતા તેઓ મૂર્ખવત્ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય જ છે.

બધા જ સંપ્રદાય પરસ્પરમાં મતભેદ હોવા છતાં પણ ગીતાને તો

પ્રમાણ માને છે. વેદ-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર તો બધા આસ્તિક સંપ્રદાયોને પ્રમાણરૂપે માન્ય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતને જોડીને પ્રમાણ-ચતુષ્ટયી કરી દીધું છે. બધા જ વાદ, ગીતા પોતાના મતને અનુકૂળ અથવા મત ગીતાને અનુકૂળ અથવા મૂળ બતાવે છે. આ છે ગીતાનું વિશાળ, અગાધ, ઉદાર, સર્વતોમુખ, સર્વસ્વીકૃત પ્રતિપાદન! જેવી રીતે માતા પોતાના બધા બાળકોને પરસ્પરમાં મતભેદવાળા હોવા છતાં પણ, સ્નેહથી રક્ષણ, પોષણ, શિક્ષણ આપે છે તેવી રીતે ગીતા વિવિધવાદોનો વત્સલ વિશ્રામ છે. બધાને ગીતાથી રક્ષણ, પોષણ, શિક્ષણ મળે છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં ન માનનારા સ્વતંત્ર વિચારક પણ ગીતાને માન્ય કરે છે. વિભિન્ન પ્રકારના આદર્શ, દ્રષ્ટિકોણ, જીવનમંગલસંદેશ ગીતાથી મળે છે, ગીતાને પોતાની વાણીની કુસુમાંજલી આપે છે, સ્વમતપ્રતિપાદક ટીકાઓમાં અર્થઘટન લખે છે અને ગીતાને ‘‘અમ્બ!’’ એટલે કે માં કહે છે!! માની ગોદમાં કોણ નથી ખેલતું?

* * *

ગીતામાં ચાર પુરુષાર્થ
મનઃસંયમયુકતબુદ્ધિવાળાઓ માટે

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ‘‘બાલબોધ’’નામના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે - **‘‘ધર્માર્થકામમોક્ષાખ્યાશ્ચત્વારોઽર્થા મનીષિણામ્!’’** ધર્મ, અર્થ,કામ, મોક્ષ નામના ચાર પુરુષાર્થ છે, મનીષીઓ (બુદ્ધિમાનો)ના આ તો નામના પુરુષાર્થ છે. મુખ્ય પુરુષાર્થ તો છે ભક્તિ. સ્વયં પુરુષાર્થરૂપ છે ભક્તિ પ્રાપ્ય ભગવાન્ ! નામના ચાર પુરુષાર્થ પણ બધાને માટે નથી. મનને સંયમમાં રાખનારા બુદ્ધિયુક્ત મનીષિઓ માટે જ. પ્રાણીમાત્રના પ્રયત્ન છે, ૧. દુઃખને દૂર કરવું, ૨. સુખને પ્રાપ્ત કરવું. દુઃખ દૂર કરવાના બે ઉપાય (૧) ધર્મ (૨) અર્થ. સુખના અનુભવ માટે બે પ્રકાર (૧) કામ (૨) મોક્ષ. બંને મળીને ચાર પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ માણસ જ બુદ્ધિના સદુપયોગથી આ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રાયઃ અન્યપ્રાણી તો નહીં! એટલા માટે છે પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ પુરુષના જીવનનું પ્રયોજન, ઈન્દ્રિય મન, સંયમબુદ્ધિથી કરવાવાળાને જ આ શકય છે બધાને નહિ.

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં **‘‘ધર્મસ્ય હ્યાપવર્ગ્યસ્ય’’** (૧।૨।૯) માં પુરુષાર્થોનો સાધનક્રમ બતાવ્યો છે. (૧) કામ-જીવન ઉપયોગી આહાર-વિહાર, (૨) અર્થ - યોગ્ય આહાર-વિહારથી પ્રાપ્ત જીવન, (૩) ધર્મ-જીવનથી ધર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ પ્રાપ્તિ, તત્ત્વ (શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાન્) ની જિજ્ઞાસા (વિચાર), (૪) મોક્ષ-ભગવાન્‌ને જાણવાથી સંસાર (અહંતા-મમતા) તેમ જ જન્મ (શરીર) બંધનમાંથી મુક્તિ. ગીતામાં પણ આવા નિર્દેશથી પુરુષાર્થ દર્શન થાય છે.

‘‘યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્ત ચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।’’ (૬।૧૭)

યુક્ત આહાર-વિહાર, કર્મમાં યુક્ત ક્રિયાઓવાળા પુરુષનો યોગ દુઃખનિવારક-સુખદ થાય છે. અહીં ‘કામ’ પુરુષાર્થ બતાવ્યો છે **‘‘ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ’’** (૭।૧૧) - પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું. આજ કામથી પ્રાપ્ત જીવન નિષ્કામ કર્મયોગ યુક્ત

બની જાય. લોક સંગ્રહાર્થ જ કર્મ કરવા, પ્રભુ-પ્રસન્નતાના ધ્યેયથી જ બધા નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ કરવા, આવું જીવન અર્થ પુરુષાર્થ રૂપ છે. **‘‘અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ।’’** (૩।૧૯) - આસક્તિ રહિત, નિષ્કામ કર્મ કરવાવાળાને પરમની પ્રાપ્તિ થાય છે **‘‘લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ ।’’** (૩।૨૦) લોકસંગ્રહથી પણ જોઈને તું કર્મ કરવા યોગ્ય છે. **‘‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગંત્યકત્વા કરોતિ યઃ ।’’** (૫।૧૦) - ભગવાન્‌ની પ્રસન્નતા માટે (બ્રહ્મને સમર્પિત કરીને) ફલમાં આસક્તિ રહિત જે કર્મ કરે, તેને પાપ નથી લાગતું, બન્ધન નથી થતું. આ થયું ભગવત્પ્રીત્યર્થજીવન-અર્થ-પુરુષાર્થ. આનાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન, ભક્તિ, ભગવાન્‌ના તત્ત્વતઃ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને અનુકૂલ સ્વવર્ણાશ્રમધર્મપૂર્વક પ્રયત્ન છે-ધર્મ પુરુષાર્થ. **‘‘યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।’’** (૧૫।૧૯) - જે એવા મને પુરુષોત્તમ જાણે છે તે અસંમૂઢ-સર્વવિદ્ સર્વભાવથી મારૂં ભજન કરે છે. અહીં જ્ઞાનથી થઇ ભક્તિ! આ થયો ધર્મ-પુરુષાર્થ. આનાથી થાય છે પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ-પુરુષાર્થ. **‘‘મદ્ભક્તયાઃ યાન્તિ મામપિ ।’’** (૭।૨૩) મારો ભક્ત મને પ્રાપ્ત થાય છે. **‘‘ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ’’** (૧૧।૫૪) હું અનન્ય ભક્તિથી શકય છું. આ પ્રકારે જાણવા માટે, જોવા માટે, પ્રવેશ કરવા માટે. **‘‘મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય । નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઉર્ધ્વં ન સંશયઃ।’’** (૧૨।૮) મારામાં જ મન રાખ, મારામાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવી દે, મારામાં જ એના પછી તું રહીશ તેમાં સંશય નથી. અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી અક્ષરબ્રહ્મ પ્રવેશ અને પુરુષોત્તમ ભક્તિથી લીલા પ્રવેશ આ મોક્ષ-પુરુષાર્થ છે. આમ ભાગવતાનુરૂપ-ધર્મ,અર્થ,કામ,મોક્ષ ની સંગતિ ગીતાજીમાં જણાય છે.

* * *

ગીતાના અઢાર અધ્યાય (યોગ) નું સંકલન

અધ્યાય-૧ : અર્જુન વિષાદ યોગ, શ્લોક-૪૭

(અર્જુન-૨૧, સંજય-૨૫, ધૃતરાષ્ટ્ર-૧)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણએ પાંડવોનો સ્વીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં કર્યો છે. મર્યાદા મુખ્ય, કૃપા ગૌણ છે. અર્જુન આર્ત-જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે. તેના માટે યુદ્ધ કેવળ ધર્મ ન રહીને, આજ્ઞાપાલનથી સેવા-ભગવદ્ધર્મ થઇ જાય એટલા માટે તો ભગવાને જ તેની બુદ્ધિમાં વિષાદ કરાવ્યો. અર્જુન ભગવદ્ઈચ્છા મુજબ કરવા માગે છે. તેથી ભગવદ્ઈચ્છા ન જાણી શકવાના કારણે તેના મનમાં વિષાદ થયો. પ્રપત્તિ દ્વારા એ કૃષ્ણમાં જોડાયો તેથી એ યોગ બની ગયો અને અર્જુનવિષાદ યોગ થઇ ગયો. જો ભગવાન્ સાથે ન જોડાયો હોત તો ફકત અર્જુનવિષાદ જ રહી જાત. અહીં તો યોગ છે - (ભગવાન્ની સાથે પોતાને જોડવાનો ઉપાય, સાધન, માર્ગ, બે સજાતિય તત્ત્વોનું મળવું યોગ છે) શબ્દોની સંધી પણ યોગ છે. ''યુજિર યોગે'' સંબંધ જોડવો યોગ છે, ''યુગ-સમાધૌ'' ચિત્તની સમાધિ, સ્થિરતા. ''યુજ સંયમને''-સામર્થ્ય નિયંત્રણ, ચિત્તવૃત્તિ પણ યોગ છે.

અધ્યાય-૨ : સાંખ્ય યોગ, શ્લોક-૭૨

(શ્રીભગવાન્-૬૩, અર્જુન-૬, સંજય-૩)

અર્જુનના વિષાદથી વૈરાગ્ય થવાથી સાંખ્ય-યોગનો આવિષ્કાર થયો. વિદ્યાના બે પર્વ છે. આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન તથા સ્થિરબુદ્ધિમાં તે બે કારણરૂપ છે. ત્યારપછી જીવ ભગવાનનો અંશ છે, આવી બુદ્ધિથી ભગવદાશ્રય થાય છે. આશ્રયમાં આજ્ઞાપાલન હોય છે અને આજ્ઞાપાલનથી યુદ્ધ, એટલે જ યુદ્ધ પણ સેવા બની ગયું. પુષ્ટિમિશ્ર ભકતની માત્ર સાંખ્યમાં રૂચી નથી થતી. સાંખ્ય યોગની વચ્ચે સ્વધર્મ છે. આનાથી અર્જુનના હૃદયમાં પુષ્ટિસ્થ પ્રકાર પ્રકટ થાય છે. અહીં આરંભમાં અર્જુનવિષાદ અને ત્યારપછી સાંખ્ય. સ્વધર્મ યોગ અને છેવટે સ્થિરબુદ્ધિ (સ્થિતપ્રજ્ઞ) લક્ષણ કહ્યા છે. અહીં વસ્તુસ્વરૂપનું સમ્યક્ વ્યાખ્યાન હોવાથી સાંખ્યયોગ છે.

અધ્યાય-૩ : કર્મયોગ, શ્લોક-૪૩

(શ્રીભગવાન્-૪૦, અર્જુન-૩)

સાંખ્ય-યોગ (ત્યાગાત્યાગ) પછી હવે ધર્મનિર્ણય કહે છે. હવે આઠ

અધ્યાયમાં માહાત્મ્યજ્ઞાન ભક્તિ કરાવનાર વેદધર્મ ભગવાને કહ્યો છે. ત્યાગથી અત્યાગ ઉત્તમ છે. શરીર સંબંધ છે ત્યાં સુધી કર્મત્યાગ શક્ય નથી એટલા માટે ભગવદાજ્ઞાથી સેવારૂપ કર્મ જ કરવું ઉત્તમ છે. યોગીને કર્મ કરવા આવશ્યક છે. યજ્ઞરૂપ કર્મ બંધનકારક નથી. આસક્તિ તેમજ ફલની અપેક્ષા રહિત કર્મથી કૃતાર્થતા થાય છે. લોકસંગ્રહ માટે પણ કર્મ આવશ્યક છે, પ્રભુ પ્રસન્ન થાય એવા કર્મ કરવા. પાપ પ્રેરક કામનો મનમાંથી નાશ કરવો. અહીં કર્મની મહત્તા બતાવવાના કારણે આ કર્મયોગ છે.

અધ્યાય-૪ : જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ, શ્લોક-૪૨

(શ્રીભગવાન્-૪૧, અર્જુન-૧)

યોગીને કર્મ કરવા આવશ્યક છે એ બતાવીને પછી હવે તેમાં વિશ્વાસ થાય તેના માટે કર્મયોગની પરંપરા બતાવે છે. ભક્ત અર્જુનને રહસ્ય બતાવીને નિત્યતા બતાવી. અવતારની યથાર્થતા, કારણ અને દિવ્યતા કહી. ભગવાન્‌ના જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવેલા કર્મ બંધનરૂપ નથી થતા. સર્વત્ર બ્રહ્મભાવથી, આસક્તિ તેમ જ ફલાપેક્ષારહિત કર્મ કરવાથી યોગી મુક્ત થાય છે. અહીં આવા જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ (ફલ) ત્યાગ (સંન્યાસ) બતાવવાથી જ્ઞાન-કર્મ-સંન્યાસ-યોગ છે.

અધ્યાય-૫ : કર્મસંન્યાસયોગ, શ્લોક-૨૯

(શ્રીભગવાન્-૨૮, અર્જુન-૧)

યોગમાં સ્વધર્મ-મોક્ષસાધન બતાવીને અહીં સાંખ્ય-યોગની એકતા બતાવે છે. ભગવત્પ્રસન્નતા માટે ફલેચ્છા તથા અહંકારરહિત કર્મ કરવાવાળાને (કર્મ) બંધન નથી થતું. કર્તા, ભોકતા, નિયામક, પ્રેરક, બધાનું સ્વાભાવિક હિત કરનારા ભગવાનને જાણીને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કર્મફલ બંધનત્યાગ કહ્યું છે. તેથી કર્મસંન્યાસયોગ છે.

અધ્યાય-૬ : આત્મસંયમ યોગ, શ્લોક-૪૭

(શ્રીભગવાન્-૪૨, અર્જુન-૫)

કર્મયોગમાં સાંખ્ય-યોગની એકાર્થતા છે. આવશ્યક કર્મ ફલની

ઈચ્છારહિત, કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરવાથી સાંખ્ય-યોગ બંને સિદ્ધ થાય છે. ફલત્યાગથી સાંખ્ય, કર્મ કરવાથી યોગ બંનેની એકાર્થતા-સિદ્ધિ થાય છે. આ આત્મસંયમ ધર્મથી થાય છે, પોતાના દ્વારા જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરે. મનઃસંયમથી તેના ઉપાય અહીં બતાવ્યા છે એટલા માટે આ આત્મ-સંયમ-યોગ છે.

અધ્યાય-૭ : જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ, શ્લોક-૩૦

(શ્રીભગવાન્-૩૦)

સાંખ્યયોગનું ફલ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન પહેલાં કહેલું છે. હવે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ કહે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ભક્તિ થાય છે. જ્ઞાન જ ભક્તિમાં પરિણત થઈ જાય છે. ભક્તિમાં ''ભજ સેવાયાં'' ધાતુ છે, ''ક્તિન્'' ભાવાર્થક પ્રત્યય સ્ત્રીલિંગમાં છે. તેનો અર્થ થાય છે - ભગવાન્‌ના વશમાં રહીને પ્રેમથી ભગવાન્‌ની સેવા કરવી એ ભક્તિ છે. યોગીઓને પણ અંતમાં ભગવાન્‌નું માહાત્મ્યજ્ઞાન એનો(અનુભવ) વિજ્ઞાન જ સિદ્ધિપ્રદ થાય છે, બીજું કાંઈપણ નહીં. કામનાઓથી યથાર્થ જ્ઞાન જતું રહેવાથી લોકો વિભૂતિરૂપ અન્ય દેવતાઓને ભજે છે, સ્વલ્પ ફલ મળે છે. ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય અહીં બતાવ્યું છે. અંતકાળમાં એનું સ્મરણ ફલરૂપ થાય છે. યોગધર્મથી ભગવાન્‌નો મહિમા-જ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી પ્રપત્તિ થાય છે ત્યારપછી ભગવાન્‌નું જ્ઞાન. એટલા માટે ભક્તજ્ઞાનીની ઉત્તમતા છે. આત્મજ્ઞાનવાળા કરતાં ભગવદ્‌જ્ઞાનવાળો ઉત્તમ છે. તેથી સ્વાત્મજ્ઞાનવાળા નિર્દોષ ભગવાન્‌ને નિરંતર ભજે છે. બ્રહ્મને જાણે છે. જેની સેવા કરવાની છે તેનાં માહાત્મ્યજ્ઞાનની અવજ્ઞા વગેરેથી જીવથી અપરાધ ન થાય એટલા માટે બતાવે છે. તેથી અહીં જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ છે.

અધ્યાય-૮ : અક્ષરબ્રહ્મયોગ, શ્લોક-૨૮

(શ્રીભગવાન્-૨૬, અર્જુન-૨)

તદ્‌બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ, અધિયજ્ઞ શું છે? અંતકાળમાં ભગવાન્‌ને કેમ જાણવા? આ પ્રશ્ન અહીં અર્જુને પૂછ્યો. પૂર્વાધ્યાયમાં બ્રહ્મ-કર્મ વગેરેને નિર્દોષ ભજનાર જાણે છે એ સાંભળીને જિજ્ઞાસા થઈ. ભગવાને જવાબમાં તદ્‌બ્રહ્મ અક્ષર વગેરેના સ્વરૂપ સમજાવ્યા.

ઓંકારાત્મક અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ, અવ્યક્ત, સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ, મૂલ, ભગવદ્ધામરૂપ છે. પરમાત્મા ક્ષર-અક્ષરથી ઉત્તમ છે, પ્રકટાનંદ છે, દર્શનીય સર્વાન્તર્યામી, સર્વવ્યાપક છે. ભગવાન્ પુરુષોત્તમ લોકવેદપ્રસિદ્ધ, નિર્ગુણ, સદાનન્દ દર્શનીયતિલક છે. અનન્ય ભક્તિથી ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ, તેનાથી જ અપુનર્જન્મ કહ્યું, નહીંતર તો બ્રહ્માના દિવસ-રાત્રિમાં ઉત્પત્તિ-લયના ક્રમમાં અવશ ફરવું પડે છે. અહીં ભગવાન્‌નું અક્ષરબ્રહ્મરૂપ બતાવ્યું છે. તેથી અહીં અક્ષરબ્રહ્મયોગ છે.

અધ્યાય-૯ : રાજવિદ્યા-રાજગુહ્ય-યોગ, શ્લોક-૩૪

(શ્રીભગવાન્-૩૪)

અહીં ભગવાને જ્ઞાનવિજ્ઞાન સહિત, ગુહ્યતમ પોતાના અક્ષરરૂપનું ઐશ્વર્યજ્ઞાન કરાવ્યું છે. પરંતુ આસુરી-રાક્ષસી પ્રકૃતિવાળા લોકો મોહવશ થઈને ભગવાન્‌ને ભજતા નથી, અવજ્ઞા કરે છે. દૈવી પ્રકૃતિવાળા મહાત્મા લોકો ભગવાનને ભજે છે. સકામ યજ્ઞ વગેરે કરવાવાળા સ્વર્ગ વગેરેમાં ફલ ભોગવીને પાછા ફરે છે. ભક્ત તો ભગવાનને જ પ્રેમથી ભજીને કૃતાર્થ થઈ જાય છે. દુરાચારી પણ કૃષ્ણના અનન્ય ભજનથી સાધુ (સત્પુરુષ) જ બની જાય છે. ભક્ત નાશ નથી પામતો. દઢ ભગવદાશ્રય દ્વારા હીન લોકો પણ પરમગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મહાપતિપાવન છે ભગવાન્ ! પૂર્વમાં પોતાની મહિમાને સર્વોત્તમ કહીને જ્ઞાનીભક્તને સુલભતા કહી હતી. અહીં ભક્તિની અસાધારણ મહિમા બતાવી છે. અહીં વિદ્યાઓમાં રાજા (મુખ્ય), ગુપ્તમાં ઉત્તમ (રાજા), જેવી વાતો ભક્તિ મહિમાની-પુષ્ટિની ભગવાને કહી છે. એટલા માટે રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ છે.

અધ્યાય-૧૦ : વિભૂતિયોગ, શ્લોક-૪૨

(શ્રીભગવાન્-૩૫, અર્જુન-૭)

ભક્તિની-પુષ્ટિની-મહિમા પૂર્વાધ્યાયમાં બતાવીને હવે તે ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે પોતાથી જ બધાનો પ્રભવ પ્રભુ બતાવે છે. બધાના પ્રભવ છે પ્રભુ. સતતયુક્તોને, ભજનારને પ્રભુ બુદ્ધિયોગ આપે છે. અર્જુનના પૂછવાથી ભગવાને બધામાં પોતાનો યોગ બતાવીને પોતાનો વૈભવ વિભૂતિરૂપમાં

બતાવ્યો. સચ્ચિદાનન્દરૂપ ભગવાન્‌થી આ સત્-ચિત્-જગત્ થાય છે. સર્વત્ર ભગવદ્દૃષ્ટિ, ભગવન્મહિમાજ્ઞાન, ભગવદ્નુસંધાનને માટે આ જ સચ્ચિદાનન્દરૂપની સમૃદ્ધિ-વિભૂતિ-જગતમા, જગદ્રુપથી છે. એમ બતાવ્યું. પૂર્ણ ભગવાન્ એકાંશથી પૂર્ણ-વિશ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પૂર્ણરૂપ જ રહે છે. આ પૂર્ણ પ્રભુની મુખ્ય-વિભૂતિ અહીં બતાવી છે. તેથી આ વિભૂતિયોગ છે.

અધ્યાય-૧૧ : વિશ્વરૂપ-દર્શન-યોગ, શ્લોક-૫૫

(શ્રીભગવાન્-૧૪, અર્જુન-૩૩, સંજય-૮)

ત્રણ થી દશ આમ આઠ અધ્યાયમાં મહિમા જ્ઞાન-ભક્તિ કરવાવાળો વેદધર્મ કહ્યો. હવે આઠ અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાના ગુણોથી આશ્રયધર્મ કહીને અર્જુનને પુષ્ટિરૂપથી મોહમાંથી છોડાવ્યો એ કહે છે. ભગવાન્‌નું જ્ઞાન કરાવનારા નિગમ (વેદ) ના વચનોથી માહાત્મ્યજ્ઞાન થવાથી ભક્તિ થાય છે, આનાથી સ્વધર્મ થાય છે, આનાથી મર્યાદા થાય છે. સાકાર, સર્વસુન્દર, સાંખ્ય-યોગરૂપ કુંડલયુક્ત મુખવાળા ભગવાન્‌ના દૃઢ આશ્રયથી જ સ્વધર્મ થાય છે, આનાથી પુષ્ટિ થાય છે. અહીં પ્રભુના વચનથી મર્યાદા અને સ્વરૂપદર્શનથી પુષ્ટિ છે. એટલા માટે અર્જુનના અધિકાર પુષ્ટિમર્યાદા અનુસાર મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિરૂપ પ્રભુએ બતાવ્યું છે. પૂર્વાધ્યાયમાં પોતાની વિભૂતિ અને તેમાં પોતાનો યોગ, એકાંશથી ધારણ, ભગવાને કહ્યા હતા, હવે અહીં એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. વિશ્વ ભગવાન્‌નું રૂપ છે. તેથી આ વિશ્વરૂપદર્શનયોગ છે.

અધ્યાય-૧૨ : ભક્તિયોગ, શ્લોક-૨૦

(શ્રીભગવાન્-૧૯, અર્જુન-૧)

(શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ''અમૃતતરંગિણી'' ટીકામાં આરંભમાં એક શ્લોક અર્જુનનો વધુ લીધેલ છે.)

ભગવાન્‌નું વિશ્વરૂપ પણ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મ ભગવાન્‌નું ધામ પણ હોવાથી, કાંઈક ભેદ જેવું લાગવાથી અર્જુને અક્ષરબ્રહ્મની અને પુરુષોત્તમની ભક્તિ વિષયમાં પૂછયું. અનન્યતાથી ભકત પોતાના સામર્થ્યથી જ સાકાર સુંદર પ્રકટ આનન્દમય ભગવાન્‌ને પ્રેમથી ભજે છે. અવ્યકત અક્ષરને ભજવાવાળાઓને કલેશ અધિક થાય છે. ભગવાન્‌ને ભકત અતિપ્રિય છે. આ

ભક્તિકરવાવાળા ભક્તના લક્ષણ બતાવ્યા છે. તેથી આ ભક્તિયોગ છે.

અધ્યાય-૧૩ : ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ, શ્લોક-૩૪

(શ્રીભગવાન્-૩૪)

સાતમા અધ્યાયમાં પરા અને અપરા બંને પોતાની પ્રકૃતિ કહી હતી. પરા પ્રકૃતિ છે સોપસ્કર ક્ષેત્ર અને અપરા પ્રકૃતિ છે ચેતન-ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવ. આ બધાનું મૂળ છે અક્ષરબ્રહ્મ આ જ્ઞેય છે એનું સાધન છે - જ્ઞાન. ત્રણ ષટક્ના ક્રમથી પહેલા અધ્યાયમાં જે કહ્યું (સૂત્ર) તેનું વિવેચન (વૃત્તિ) બીજા છ અધ્યાયમાં કર્યું. ફરી એનું પણ વિવેચન (ભાષ્ય) ત્રીજા છ અધ્યાયમાં કર્યું છે. એટલા માટે અહીં પૂર્વોક્તનો વિસ્તાર પણ છે. ભક્તિથી ભગવાન્નું યથાર્થ-જ્ઞાન થવાથી પણ અહીં જ્ઞાન-સેવા વગેરેનું નિરૂપણ છે. એટલા માટે આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ છે.

અધ્યાય-૧૪ : ગુણત્રયવિભાગયોગ, શ્લોક-૨૭

(શ્રીભગવાન્-૨૬, અર્જુન-૧)

ક્ષેત્ર-શરીર, ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવના સ્વરૂપ પૂર્વાધ્યાયમાં કહીને, અહીં તેના વિસ્તૃત કાર્યરૂપ બતાવે છે. અક્ષરબ્રહ્માંશ હોવાથી અનાદિ નિર્ગુણ પુરુષ તો નિર્મલ છે. અનાદિ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિકા હોવાથી મલિન છે. આ પ્રકૃતિના સંબંધથી પ્રાકૃત બધા પદાર્થ-પ્રાણીમાત્ર ત્રિગુણાત્મક જ છે. ભગવાન્ અને ભગવન્નિષ્ઠ જ ગુણાતીત છે. જગતમાં બધું જ કાંઇ ત્રિગુણાત્મક સત્ત્વ, રજ, તમોમય હોવાથી અહીં ત્રણ ગુણોના વિભાગથી બધાના વિભાગ બતાવ્યા છે. તેથી આ ગુણત્રયવિભાગયોગ છે.

અધ્યાય-૧૫ : પુરુષોત્તમયોગ, શ્લોક-૨૦

(શ્રીભગવાન્-૨૦)

પૂર્વાધ્યાયમાં ગુણસંગથી પુરુષનો પ્રકૃતિસંબંધ ભગવાને જ તારતમ્યથી કરાવ્યો છે. આવી રીતે પૂર્વોકત સાંખ્યના વિવરણ પ્રસંગથી ગુણવિભાગ કહીને અંતમાં ગુણનિવૃત્તિપૂર્વક અક્ષરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિ પુરુષોત્તમ-

ભક્તિમૂલક કોઈ ભક્તિમાર્ગીયને થાય છે એવું નિરૂપણ કર્યું. હવે ભજનીય ભગવાન્, બ્રહ્માદિના આશ્રયભૂત, મૂલભૂત, ક્ષરાક્ષરાતીત, સર્વવેદાન્તતાત્પર્યભૂત, પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ક્ષરાક્ષરાત્મક-બદ્ધમુક્ત મૂલભૂત હોવાથી સર્વવિરુદ્ધધર્માશ્રયભૂત છે, સર્વોત્તમ છે, સર્વપ્રેરક નિયામક છે, આ અહીં બતાવ્યું છે. નામરુપાત્મક આ ચિદચિત્પ્રપંચ (જડ ચેતન જગત્) ભગવાન્ના સચ્ચિદંશથી થયું છે. તેના પણ મૂળભૂત ભગવાન્ પુરુષોત્તમ ભજનીય છે. અક્ષરબ્રહ્મ એમનું ધામ છે, જીવ અંશ છે. ભગવાન્ જ સર્વરૂપ, સર્વપોષક, સર્વાધાર છે. બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન્ શબ્દ અલગ છે, તત્ત્વ એક જ છે. આ છે લોકવેદ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ ! તેથી આ પુરુષોત્તમયોગ છે.

અધ્યાય-૧૬ : દૈવાસુર-સંપદ્વિભાગયોગ, શ્લોક-૨૪

(શ્રીભગવાન્-૨૪)

આગળના અધ્યાયમાં ‘‘જે અસંમૂઢ મને આ પ્રકારે પુરુષોત્તમ જાણે છે’’ એમ કહ્યું છે. આમાં જાણવામાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમૂઢતા (અસંમોહ) વગેરે આવશ્યક છે. આવા અસંમૂઢ છે દૈવી! તેનાથી અતિરિકત મૂઢ છે આસુર! આ રીતે દૈવ-આસુર-વિભાગ સ્પષ્ટ છે. ભગવદ્ વચનાનુસાર જીવનારા, ધર્મશીલ, રમણીયાચરણવાળા, દૈવીજીવ છે. સ્વચ્છંદી, અધર્મશીલ, અનાચારી આસુર હોય છે. ક્રમશઃ મોક્ષ-બંધન તેના ફલ થાય છે. તેથી આ દૈવાસુર-સંપદ્-વિભાગ યોગ છે.

અધ્યાય-૧૭ : શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ, શ્લોક-૨૮

(શ્રીભગવાન્-૨૭, અર્જુન-૧)

પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં, શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય કાર્યાકાર્ય-વ્યવસ્થામાં બતાવ્યા, શાસ્ત્રવિધિને છોડીને સ્વચ્છન્દતાથી કાર્ય કરવાવાળાને સિદ્ધિ-સુખ-પરમગતિ નથી મળતાં એમ કહ્યું છે. એટલા માટે અર્જુને પૂછયૂં કે શ્રદ્ધા હોય પરંતુ શાસ્ત્રવિધિ ન હોય તો આવા લોકોની નિષ્ઠા કયા પ્રકારની હોય છે? સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ? શરીરીઓની સ્વભાવથી જ શ્રદ્ધા ત્રિવિધ હોય છે. સત્ત્વ - અંતઃકરણના ધર્માનુકૂલ આ શ્રદ્ધા હોય છે. અંતઃકરણ પૂર્વપૂર્વ સંસ્કારથી હોય

છે. તેના અનુરૂપ શ્રદ્ધા હોય છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત અંતઃકરણવાળાઓની શ્રદ્ધા પણ એવી જ હોય છે. શાસ્ત્રસહિત અંતઃકરણવાળાઓની શ્રદ્ધા પણ એવી જ હોય છે. આનાથી શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કે સ્વીકાર થાય છે. વ્યવહાર એવો જ ચાલે છે. આનાથી દૈવાસુર ભાવ પ્રતિત નથી થતો. શ્રદ્ધામય પુરુષ છે, શ્રદ્ધા અંતઃકરણના ગુણ અનુરૂપ હોય છે, સાત્ત્વિકી, રાજસી, તામસી. તેથી આ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ છે.

અધ્યાય-૧૮ : મોક્ષસંન્યાસયોગ, શ્લોક-૭૮

(શ્રીભગવાન્-૭૧, અર્જુન-૨, સંજય-૫)

હવે આપે કહેલા એવા બધાનો સાર આપતા ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્નને અનુરૂપ, સંન્યાસ અને ત્યાગનો વિનિર્ણય બતાવ્યો. કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ સંન્યાસ છે. સર્વકર્મ ફલત્યાગ ત્યાગ છે. યજ્ઞ, દાન, તપઃ, કર્મ, ફલ-આસક્તિ, અહંતા વગેરે રહિત કહેવા આવશ્યક છે. **''સર્વકર્માણિમનસા સંન્યસ્તાસ્તે સુખં વશી''** (૫।૧૩) (સર્વકર્મ મનથી છોડીને સંયમી પુરુષ સુખથી રહે છે) તથા **''સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિભુક્તોમામુપૈષ્યસિ ।''** (૯।૨૮) (સંન્યાસયોગથી યુક્ત અંતઃકરણવાળો વિમુકત મને પ્રાપ્ત થશે) માં **''સંન્યાસ''** શબ્દ તથા **''યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગત્યકત્વાત્મશુદ્ધયે ।''** (૫।૧૧) (યોગી લોકો આસક્તિ છોડીને આત્મશુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે) માં **''ત્યાગ''** શબ્દ સાંભળીને સંન્યાસ-ત્યાગ એક જ છે કે અલગ? એ જાણવા માટે અર્જુને પૂછ્યૂં છે. ભગવાને બંનેના નિર્ણીત સ્વરૂપ બતાવ્યા. સર્વધર્મ-પરિત્યાગપૂર્વક અનન્ય સ્વશરણાગતિથી મોક્ષ કહ્યો (પુષ્ટિભક્તિના અંગરૂપ આ શરણ છે) તેથી આ મોક્ષસંન્યાસયોગ છે.

અર્જુન પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદાભક્ત છે. એનો વિષાદ જોઈને સાંખ્ય-યોગ કહ્યા. મર્યાદા કહી. બંને (સાંખ્ય-યોગ) ભગવાન્‌ના મકરાકૃતિ કુંડલ છે. ભક્તિ કુંડલાવૃત મુખ છે. પુષ્ટિભક્તિરૂપ મુખથી સેવાનુગુણ શરણ અંતમાં કહ્યું. સેવા શરણાનુરૂપ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય સત્તર અધ્યાયમાં કહ્યા. સત્તર શ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ ''વિવેકધૈર્યાશ્રય'' ગ્રંથ કહ્યો છે. વિષાદ-યોગની સાથે અઢાર અધ્યાય થઈ ગયા અથવા નર-અર્જુનનું દુઃખ એક અધ્યાયમાં કહ્યું, સાંખ્ય-

યોગાશ્રય-સુખાર્થ બીજા અધ્યાયમાં કહ્યા, પુનઃ મર્યાદાથી વાણીથી ઉપદેશ આઠ અધ્યાયમાં અને આઠ અધ્યાયમાં ભક્તિથી આત્મદર્શન બધું છોડીને કૃષ્ણાશ્રય સેવાકૃતિ તેમ જ ભગવત્કૃપા પુષ્ટિધર્મથી સર્વથા મુક્તિ કહી. અથવા અર્જુન આર્ત-જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે. ભગવાને તેને શાસ્ત્રનિર્ણયપૂર્વક નિવૃત્તિનિષ્ઠા રહસ્ય બતાવ્યું. સાંખ્ય-યોગ, રહસ્ય, રહસ્તમ, અન્યોન્યાધિક્યનિર્ધાર, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-નિર્ધાર, સ્વસ્વરૂપનિર્ધાર, ભજનેતર નિર્ણય આમાં કારણરૂપ ગુણવૈષમ્ય, સર્વશાસ્ત્રનિર્ણય બતાવ્યો. આ ભીતાર્થ-નિર્ધાર છે.

આ પ્રકારથી શ્રીગીતાજીના અઢાર અધ્યાયના યોગોનું પરસ્પર સંકલન સ્પષ્ટ છે. અર્જુનની વિકલદશામાંથી એને સ્વસ્થ-આજ્ઞાનુરૂપ સેવારત-કરવા માટે ભગવાને પ્રશ્ન અનુસાર કે સ્વતંત્ર-સ્નેહથી જે કાંઈપણ કહ્યું એ સંવાદ છે ગીતા! અધ્યાય વિભાગ ભગવાને કર્યા હોય તેમ નથી લાગતું. મહર્ષિ વ્યાસજીએ ગીતાજીનું દર્શન કરીને વિષય-પ્રકરણ-વિભાગ-વિવેક કરીને અધ્યાય વિભાગ કર્યા હોય એ સંભવ છે. શ્રીભાગવતજીમાં પણ કૃષ્ણની લીલા છે. સમાધિમાં દર્શન કરીને વ્યાસજીએ અનુક્રમ કર્યો છે. એવી રીતે ગીતાજીમાં કૃષ્ણ અર્જુનની વાતો, દર્શન કરીને વ્યાસજીએ અધ્યાયવિભાગ કર્યા હોય એવું લાગે છે. એટલા માટે જ ક્યાંક ક્યાંક પૂર્વાધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના વક્તવ્યની સમાપ્તિ થવા છતાં પણ નવા આગળના અધ્યાયમાં આરંભમાં અનુસંધાન અથવા સંગતિને માટે ‘‘શ્રીભગવાનુવાચ’’ આવે છે.

શ્રીગીતાજીના પ્રત્યેક અધ્યાયનું સ્વતંત્ર માહાત્મ્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે. સમગ્ર ગીતાનું માહાત્મ્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે.

* * *

ગીતાની શ્લોકસંખ્યા

ઉપલબ્ધ ગીતાજીના અઢાર અધ્યાયમાં બધા મળીને ૭૦૦ શ્લોક થાય છે. ઘણા શતશ્લોકી-સપ્તશ્લોકી ગીતા પણ કહે છે! યથામતિ અભિપ્રાય અલગ હોય છે. કોઈ પ્રાચિન આચાર્ય વિચારક વિગેરેએ આવો વિક્ષેપ નથી કર્યો. મહર્ષિ વ્યાસજીએ પોતે ગીતાની શ્લોકસંખ્યા બતાવી છે.

''ષટ્શતાનિ સવિંશાનિ શ્લોકાનાં પ્રાહ કેશવઃ ।
અર્જુનઃ સપ્તપંચાશત્સપ્તષષ્ટિં તુ સંજયઃ
ધૃતરાષ્ટ્ર શ્લોકમેકં ગીતાયા માનુચ્યતે ।'' (ભીષ્મપર્વ, ૪૩-૪૬)

૬૨૦ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણના, ૫૭ શ્લોક અર્જુનના, ૬૭ શ્લોક સંજયના, અને એક શ્લોક ધૃતરાષ્ટ્રનો - આ ગીતાનું માન (માપ) છે. કુલ શ્લોક થયા ૭૪૫.

આજે ઉપલબ્ધ ગીતામાં ૫૭૪ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણના, ૮૪ શ્લોક અર્જુનના, ૪૧ શ્લોક સંજયના, ૧ શ્લોક ધૃતરાષ્ટ્રનો કુલ મળીને ૭૦૦ શ્લોક છે.

શ્લોક સંખ્યા યોગ્ય મેળવવા માટે વિદ્વાન લોકો પ્રયત્ન કરે છે. શ્રીભાગવતજીમાં પણ શ્લોક સંખ્યા ૧૮,૦૦૦ નથી મળતી. એટલા માટે ''અન્વિતાર્થ પ્રકાશિકા'' (શ્રીભાગવત ટીકા) માં એક ઉપાય બતાવેલો છે. બધા શ્લોકના અક્ષર મેળવીને, ૩૨ અક્ષરવાળા ''અનુષ્ટુપ'' છંદોમાં વિભાજિત કરે છે. ''અથ''-''ઇતિ'' ''ઉવાચ'' પણ અંદર ગણીને, કુલ સંખ્યા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એવી રીતે ગીતાજીમાં પણ પ્રયત્ન તો કરે છે. છતાં પણ મહાભારતના શ્લોક અનુસાર ૭૪૫ શ્લોક તો થતા નથી. મહાભારતમાં ઘણા કૂટશ્લોક છે એવી આખ્યાયિકા છે. આવું કાંઈક સંભવ છે. આ વિષયમાં વધુ સંશોધન જરૂરી છે. કૃષ્ણ જ કૃપા કરે !

* * *

પ્રસિદ્ધ-વિવિધ ગીતાઓ

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાની ગરિમા છે કે એને પ્રસ્થાનત્રયીમાં ગણવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ ગીતાના નામ ઉપરથી અનેક ગીતાઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. બધા જ ધર્મ, સંપ્રદાય, પુરાણ વિગેરેએ ગીતાનો સમાદર કર્યો છે. બધાને પોતાની ગીતા વિના કાંઈક ગરિમા ઓછી લાગી! તેથી જ વિવિધ ગીતાઓ ઉપલબ્ધ થઈ ગઈ. પરંતુ ભગવદ્‌ગીતા તો ભગવાન્‌ની જેમ અદ્વિતિય જ રહી. પોત-પોતાના તત્ત્વજ્ઞાન-સંગ્રહને પણ ગીતા નામ આપવાનું શરૂ થઈ ગયું.

મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં મોક્ષપર્વ છે. તેના ઘણા પ્રકરણ પણ ‘‘ગીતા’’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, ***પિંગલગીતા, શંપાક ગીતા, મંકિગીતા, બોધગીતા, વિચખ્યુગીતા, હારીતગીતા, વૃત્રગીતા, પરાશરગીતા, હંસગીતાદિ!***, અશ્વમેધપર્વમાં ***અનુગીતા*** છે, તેનો જ એક ભાગ ***બ્રાહ્મણગીતા*** પણ કહેવામાં આવે છે.

અવધૂતગીતા, અષ્ટાવક્રગીતા, ઈશ્વરગીતા, ઉત્તરગીતા, ગણેશગીતા, પાંડવગીતા, દેવીગીતા, યમગીતા, બ્રહ્મગીતા, રામગીતા, વ્યાસગીતા, શિવગીતા, સૂતગીતા, સૂર્યગીતા, કપિલગીતા, ભિક્ષુગીતા વિગેરે પણ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક ગીતા સ્વતંત્ર છે, કેટલીક પૂરાણ અન્તર્ગત છે, કેટલીક અસ્પષ્ટમૂલા છે.

ગણેશપૂરાણના ક્રિયાખંડમાં અધ્યાય ૧૩૮ થી ૧૪૮ ગણેશગીતા છે. થોડા પરિવર્તન સાથે ભગવદ્‌ગીતાની નકલ લાગે છે. કુર્મપુરાણના ઉત્તરભાગમાં પહેલા અગીયાર અધ્યાયમાં ઈશ્વરગીતા છે. પછી છે વ્યાસગીતા! સ્કંદપુરાણની સૂતસંહિતાના ચોથાખંડની શરૂઆતના ૧ થી ૧૨ અધ્યાય બ્રહ્મગીતા છે. પછીના આઠ અધ્યાય સૂતગીતા છે. યોગવસિષ્ઠના નિર્વાણપ્રકરણનાં ઉત્તરાર્ધમાં સર્ગ ૧૭૩ થી ૧૮૧ માં પણ બ્રહ્મગીતા છે. તે સ્કંદબ્રહ્મગીતાથી અલગ છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ત્રીજા ભાગના સાતમાં અધ્યાયમાં યમગીતા છે. અગ્નિપુરાણના ત્રીજા ખંડના ૩૮૧ માં અધ્યાયમાં પણ યમગીતા છે. નૃસિંહપુરાણના આઠમા અધ્યાયમાં પણ યમગીતા છે. અધ્યાત્મ રામાયણના

ઉત્તરકાંડના પાંચમા સર્ગમાં રામગીતા છે. બીજી રામગીતા ગુરુજ્ઞાનવસિષ્ઠ તત્ત્વસારાયણ માં છે, તેમાં સૂર્યગીતા પણ છે. પદ્મપુરાણના પાતાલખંડમાં શિવગીતા કહેવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ત્રીજા સ્કન્ધના ૨૫ થી ૩૩ અધ્યાય કપિલગીતા કહેવાય છે. અગીયારમા સ્કન્ધના ૧૩ મા અધ્યાયમાં હંસગીતા છે તથા અધ્યાય ૨૩ માં ભિક્ષુગીતા છે. હઠયોગપ્રધાન કોઈ કપિલાગીતા પણ કહેવાય છે. દેવીભાગવતમાં સાતમા સ્કન્ધના ૩૧ થી ૪૦ અધ્યાયમાં દેવીગીતા છે. કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદમાં કોઈએ ઉત્તરગીતા પણ બનાવેલી લાગે છે.

અવધૂતગીતા અષ્ટાવક્રગીતા મૂલ જાણવામાં નથી આવતા. એકદેશીય સંન્યાસ પ્રતિપાદક છે. પાંડવગીતા, યમગીતા સ્તોત્ર જેવી ભક્તિ પ્રતિપાદક છે. શિવગીતા, ઈશ્વરગીતા, ગણેશગીતા વિગેરેમાં ભગવદ્ગીતાનું અનુકરણ છે બીજી પણ ઘણી ગીતા હશે. કોઈપણ ગીતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિના સમન્વય, સર્વોપયોગી, જીવનદર્શન, પ્રગલ્લભ પરિપાટી, સમૃદ્ધશૈલી, સાર્વદિક્ દર્શનાદિના તેજોમય સૂર્યની સામે નાનકડા તારોડીયા જેવી લાગે છે.

અગ્નિપુરાણમાં ત્રીજા ખંડના ૩૮૦ માં અધ્યાયમાં, ગરુડપુરાણમાં પૂર્વખંડના ૨૪૨મા અધ્યાયમાં ગીતાસાર આપવામાં આવેલો છે. યોગવસિષ્ઠના નિર્વાણપ્રકરણમાં અર્જુનોપાખ્યાનમાં પણ ગીતાસાર છે.

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં ૧૭૧ થી ૧૮૮ અધ્યાય ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય છે. ગીતાજીના પ્રત્યેક અધ્યાયનાં માહાત્મ્યના એક-એક અધ્યાય છે. વારાહપુરાણમાં પણ ગીતામાહાત્મ્ય છે.

* * *

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પ્રતિપાદ્ય વિષયમાં વિભિન્ન મત

શ્રીશંકરાચાર્યજી શ્રીગીતાજીનું તાત્પર્ય ‘‘નિઃશ્રેયસ્’’ (મોક્ષ) માં બતાવે છે. નિઃશ્રેયસમાં બે પ્રકારના ધર્મસાધન છે. (૧) કામ્યનિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગપૂર્વક, પરમેશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરેલા ધર્મથી, ઘણા જન્મોના અભ્યાસથી, ક્રમશઃ નિઃશ્રેયસ્ થાય છે. (૨) સર્વકર્મસંન્યાસપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ધર્મથી નિઃશ્રેયસ શીઘ્ર થાય છે. આત્મજ્ઞાન નિષ્ઠારૂપ વિદ્યાત્મક ધર્મથી નિઃશ્રેયસ્ થાય છે. જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાથી મોક્ષ સંભવ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગીતામાં છે.

શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીજી નિઃશ્રેયસમાં સ્પષ્ટતા કરે છે. સચ્ચિદાનંદ વિષ્ણુના પરમપદની પ્રાપ્તિને માટે સમારબ્ધ વેદ ત્રિકાંડ છે. વેદમાં કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાન આ ત્રિકાંડ છે. ગીતાજીના છ છ અધ્યાયોમાં તેનું પ્રતિપાદન છે. કર્મ અને જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી બંનેની વચમાં સમન્વયરૂપા ઉપાસના તેમજ ભક્તિ છે. ઉપાસનાત્મિકા ભક્તિ ત્રિવિધ છે. (૧) કર્મમિશ્ર (૨) શુદ્ધ અને (૩) જ્ઞાનમિશ્ર. **‘‘તત્ત્વમસિ’’** મહાવાકયમાંથી શુદ્ધ **‘‘ત્વં’’** પદાર્થ પ્રથમ ષટ્ક (છ અધ્યાય) માં, પરમાનંદરૂપ **‘‘તત્’’** પદાર્થ દ્વિતિય ષટક્ (છ અધ્યાય) માં, ઉભયના ઐકયરૂપ વાકયાર્થ-નિરૂપણ તૃતીય ષટક્ (છ અધ્યાય) માં છે. કર્મ અને જ્ઞાન બંને ભક્તિ મિશ્ર જોઈએ.

શ્રીધરસ્વામી બતાવે છે - તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવમાં મોહ-શોકથી વિવેક નષ્ટ થઈ જવાથી સ્વધર્મ છોડીને અન્યધર્મ તત્પર અર્જુનને ધર્મરહસ્યના ઉપદેશથી ભગવાને તાર્યો છે.

શ્રીરામાનુજાચાર્યજીના મતમાં - સંપૂર્ણ જગતનું સર્જન કરીને સ્વસ્વરૂપસ્થિત ભગવાન્ નારાયણે ભૂભારહરણના મિષથી ભક્તોના સંસારદુઃખના પ્રશમન માટે અવતાર ધારણ કરીને, પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના સાધનભૂત વેદાન્તોકત સ્વવિષયક જ્ઞાનકર્માનુગત ભક્તિયોગ પ્રકટ કર્યો. જ્ઞાનકર્મ સમુચ્ચય સહિત ભક્તિ ગીતામાં છે.

શ્રીમધ્વાચાર્યજીના મતમાં - અનિષ્ટ રોકવાનું સાધન ન દેખાતાં,

વેદાર્થનું અજ્ઞાન હોવાથી, સંસારમાં કલેશ પામી રહેલા, વેદના અનધિકારી સ્ત્રી-શૂદ્રવિગેરેનો પણ ધર્મદ્વારા મોક્ષ થાય એટલા માટે વ્યાસમહર્ષિજીએ કેવલ ભગવત્સ્વરૂપ પરોક્ષાર્થ મહાભારત સંહિતામાં કરી. તેમાં વાસુદેવ-અર્જુન સંવાદરૂપ. સમગ્ર મહાભારતના અર્થસંગ્રહ રૂપ ગીતાજી પધરાવ્યા, બ્રહ્મવાદ જ્ઞાનને માટે આ ધર્મ પર્યાપ્ત છે.

શ્રીનિમ્બાર્કાચાર્યજીના મતમાં-ભગવાને ભૂભારહરણને માટે મહાભારતના યુદ્ધનું નિર્માણ કરીને, તેમાં સ્વયં પાર્થસારથી બનીને, ઉભય સૈન્યની મધ્યમાં, શોક-મોહસાગર મગ્ન અર્જુનને ઉદ્દેશ કરીને, સર્વ મુમુક્ષુ ભક્તો ઉપર કૃપા વરસાવીને, જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના ત્રિકાંડવિષયક સકલ વેદસારભૂત ગીતા-શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. બંધ-મોક્ષાર્હ જીવને પરબ્રહ્મ ભગવાન્ વાસુદેવની પ્રાપ્તિનો અસાધારણ હેતુ અનન્યભક્તિયોગ છે. એવું સાક્ષાત્ ભગવાને કહ્યું!

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મતમાં-પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણએ સર્વની મુક્તિને માટે અવતાર લઈને, સ્વરૂપથી ભક્તિ પ્રદાન કરીને, સાત્ત્વિકાદિ ત્રિવિધ ભક્તોના ઉદ્ધાર કરીને, સર્વધર્મશૂન્ય કલિકાલની પ્રવૃત્તિ જોઈને આગળના કાલમાં જન્મ લેનારાઓના ઉદ્ધારને માટે, ભક્તજનને માટે, અર્જુનને પ્રસંગવશાત્ સ્વસ્વરૂપનો ઉપદેશ આપ્યો. નર-સ્વરૂપના પાર્થના વિચારમાં હેતુ છે ભગવદિચ્છા! ઉપદેષ્ટા સત્યસંકલ્પવાળા ભગવાન્ છે. ફક્ત અર્જુનને માટે જ જો આ આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હોત તો અર્જુન રાજ્ય અને સંસારમાં ઉપરત (વિરક્ત) થઈ જાત. પરંતુ એવું થયું નથી એટલા માટે અહીં મુખ્યતયા ભક્તિનો જ ઉપદેશ આપેલો છે. લૌકિકમાં ચિત્ત લાગેલું હોય ત્યારે અને પ્રવૃત્તિધર્મમાં મન હોય છે ત્યારે ભગવાન્‌ના તત્ત્વ અને ભક્તિમાર્ગના તત્ત્વનો ઉપદેશ એકાએક નથી આપવામાં આવતો. એટલા માટે શુદ્ધ-ભક્તિ જ ગીતાનું રહસ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્ગીતાના વિષયોનું ભાષ્ય છે. નિઃસાધન (પૃથક્) શરણમાર્ગ (ભક્તિના અંગરૂપ) ગીતોપદિષ્ટ છે.

લોકમાન્ય તિલકજી ''ગીતારહસ્ય'' (કર્મયોગશાસ્ત્ર) માં ગીતાનું રહસ્ય કર્મયોગમાં બતાવે છે. ગીતાને ભક્તિપ્રધાન-જ્ઞાનમૂલક-કર્મયોગ પ્રતિપાદક માને છે. **પં.શ્રીસાતવલકરજી** ''પુરુષાર્થ-બોધિની'' માં પુરુષાર્થની મુખ્યતા કહે છે. **શ્રીઅરવિંદઘોષજી** પૂર્ણ-પરમ-યોગને ગીતારહસ્ય કહે છે.

શ્રીવાલ્લભમતમાં ગીતા-સાહિત્ય

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ - **''વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસ સૂત્રાણિ ચૈવ હિ । સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તચ્ચતુષ્ટયમ્ ।। ઉત્તરં પૂર્વસન્દેહવારકં પરીકીર્તિતમ્ ।''** તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ (૭,૮)

વેદ, શ્રીકૃષ્ણના વાકય (શ્રીગીતાજી) વ્યાસસૂત્ર (બ્રહ્મસૂત્ર) અને વ્યાસજીની સમાધિભાષા (શ્રીમદ્ભાગવત) ને પ્રમાણરૂપ માને છે. ઉત્તરને (પછીનાને) પૂર્વસંદેહ (પહેલાના સંદેહને) વારક (નિવારણ કરનાર) કહેલું છે. પ્રથમ પ્રમાણ છે વેદ તેમાં થતી શંકાઓનું સમાધાન થાય છે ગીતાના શ્રીકૃષ્ણના વાકયોથી બીજાના વાકયો તેનાથી અવિરુદ્ધ હોય તો માન્ય છે, નહિંતર નહીં. ગીતાના શ્રીકૃષ્ણના વાકયોમાં થતી શંકાનું સમાધાન થાય છે બ્રહ્મસૂત્રથી અવિરોધી જૈમિનીસૂત્ર પણ પ્રમાણ છે બધું નહીં. બ્રહ્મસૂત્રમાં શંકા થાય તો સમાધાન થાય છે વ્યાસજીની સમાધિભાષા શ્રીમદ્ભાગવતથી, શ્રીમદ્ભાગવતની પરમત અને લૌકિકી ભાષા અવિરોધી હોય તો પ્રમાણ છે અન્યથા નહીં. પ્રધાન પ્રમાણ છે શ્રીમદ્ભાગવત. જ્યાં સુધી પૂર્ણબ્રહ્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા છે. પૂર્ણ-જ્ઞાનદશામાં તો અવિરોધી-અર્થ કરવાથી સર્વ પ્રમાણ જ છે. આમ વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર, ભાગવત ચાર પ્રમાણ થાય. તેમાંથી વેદ-ગીતા ઉપર આપનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન પ્રાપ્ત નથી. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય તથા શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ તથા શ્રીસુબોધિનીજી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીભાગવતતો વેદાદિ બધાનું અર્થ નિર્ણાયક છે.

તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના ત્રણ પ્રકરણ છે. (૧) શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ- શાસ્ત્રાર્થો ગીતાર્થઃ (૫) ''પ્રકાશ'' ટીકામાં સ્વયં આપે કહ્યું છે શાસ્ત્રાર્થ ગીતાર્થ છે. શ્રીમહાપ્રભુજીને અભિલષિત શાસ્ત્રસંકલન અહીં ઉપલબ્ધ થાય છે. અન્યત્ર તો પ્રસંગોપાત છે. ગીતાજી તો અતિ સંક્ષિપ્ત છે. સ્વવિસ્તારરૂપ શ્રીભાગવત દ્વારા જ સુખબોધ છે. શ્રીગીતાજી યથાર્થ સમજવા માટે શ્રીભાગવતજી અવશ્ય સમજવું જ જોઈએ. એટલા માટે શ્રીભાગવત ટીકા-ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગીતાર્થનું સંકલન કરી લીધું છે. ગીતાશાસ્ત્ર હોવાથી

ગીતાર્થ જ શાસ્ત્રાર્થ છે. શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના અંતમાં સર્વશાસ્ત્ર-સંકલન બતાવ્યું છે.

''અર્થોઽયમેવ નિખિલૈરપિ વેદવાક્યૈઃ
રામાયણૈઃ સહિત ભારતપંચરાત્રૈઃ ।
અન્યૈશ્ચ શાસ્ત્રવચનૈઃ સહ તત્ત્વસૂત્રૈઃ
નિર્ણીયતે સહૃદયં હરિણા સદૈવ ।।'' (૧૦૪)

સમગ્ર વેદવાકયોથી, રામાયણોથી, મહાભારત પંચરાત્રથી, બ્રહ્મસૂત્ર સહિત અન્યશાસ્ત્ર વચનોથી જે અર્થનિર્ણય થયો છે, તે જ અર્થ હૃદયસહિત શ્રીહરિએ સદા જ (ગીતાજીમાં) નિર્ણીત કર્યો છે.

શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં બધા પ્રમાણોની એકવાક્યતા (અવિરોધી એકાર્થ સંપાદન) છે. બ્રહ્મવાદના સિવાય અન્યત્ર મતાન્તરોમાં તો વાક્યાભાસ છે. સર્વકલ્પમાં રામાયણ પણ આ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. એટલા માટે ''રામાયણૈઃ'' બહુવચન કહ્યું છે. મહાભારત અને પંચરાત્ર ચરિતપ્રતિપાદક હોવાથી રામાયણના અંગ છે. અન્ય પુરાણરૂપ શાસ્ત્ર અને વ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્ર, આ બધા જ શાસ્ત્રો પ્રેમસહિત જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એવો નિર્ણય કરે છે. એમ ન થાય તો ચૌદ વિદ્યા સરસ્વતીરૂપ હોવાથી, સહૃદય એકનિષ્ઠતા નહીં થાય.

સરસ્વતીનો નિર્ણય એક ભગવાન્‌માં છે, ત્યાં કદાચિત અન્યથા લાગે તો સરસ્વતીના સ્વામી પોષક-પ્રભુએ જ એવું કહ્યું છે. પ્રભુના સિવાય સરસ્વતીનું હાર્દ કોણ જાણી શકે? કોઈ નહીં. ગીતાજીમાં જે સાકાર બ્રહ્મવાદના સિદ્ધાન્ત કહ્યા છે, તે (બ્રહ્મ, જીવ, જગત, સંસાર, બંધ, મોક્ષ, વિદ્યા, અવિદ્યા, માયા, ભક્તિ વિગેરે બધા) જ અહીં શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં છે. સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે મુખ્ય સિદ્ધાન્તનું, સસ્નેહ કૃષ્ણસેવાનું-

અધુના હ્યધિકારાસ્તુ સર્વએવ ગતાઃ કલૌ ।
કૃષ્ણશ્ચેત્સેવ્યતે ભકત્યા કલિસ્તસ્ય ફલાય હિ ।।૧૯।।

અત્યારે કલિયુગનાં કારણે બધા અધિકાર સમાપ્ત થઈ ગયા છે. તેથી જ જો ભક્તિપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં આવે તો આ કલિયુગ ભક્તોને ફલ આપનાર થશે.

સર્વેષાં વેદવાકયાનાં ભગવદ્વચસામપિ ।
શ્રૌતોર્થો હ્યયમેવ સ્યાદ્ અન્યઃ કલ્પ્યો મતાંતરૈઃ ।।૨૦।।

બધા વેદવાકયોનો તથા ગીતાજીના ભગવદ્‌વાકયોનો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા મુખ્ય આ જ અર્થ થાય છે. બીજા પ્રકારના જે અર્થ છે તે પોત–પોતાના મતના આગ્રહથી કરેલા અર્થ છે.

કૃષ્ણવાકયાનુસારેણ શાસ્ત્રાર્થં યે વદન્તિ હિ ।
તેહિ ભાગવતાઃ પ્રોકતાઃ શુદ્ધાસ્તે બ્રહ્મવાદિનઃ ।।૨૧।।

ગીતાજીમાં કહેલા શ્રીકૃષ્ણના વાક્યના અનુસાર જે વેદાર્થ કહે છે, તે જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી ભકત છે.

લૌકિક કામનાવાળાઓનો કર્માધિકાર, વૈરાગ્યવાળાઓનો જ્ઞાનાધિકાર અને વૈરાગ્ય આસક્તિ રહિત ભગવત્કથા વગેરેમાં શ્રદ્ધાવાળાઓનો અધિકાર ભક્તિમાર્ગમાં છે. યથાધિકાર માર્ગ ફલ આપે છે. આ બધા અધિકારોનું સંપાદન પણ તો સાધન વિના નથી થતું. આ કલિયુગમાં તો સાધન–સંપતિ છે જ નહીં. કલિ દાવાનલમાં બધા સાધન ભસ્મસાત્ થઈ ગયા છે. (કલિ) કાલાવશ જ બધા અધિકાર નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. સાધનથી સુલભ નથી યથાર્થ સાધન પણ સુલભ નથી. પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં તો એવું નથી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધાની મુક્તિને માટે પ્રકટ થયા છે. તેથી જ તે તો પ્રમેય (કૃપા) બલથી જ સાધન કે અધિકાર વિના પણ ફલિત થશે. સ્વયં કૃષ્ણ જ ફલ છે. તેઓ જ ફલપ્રદાન કરશે. પ્રેમસહિત કૃષ્ણસેવા જ કૃતાર્થ કરી દે છે. જો કૃષ્ણસેવા કરીએ તો કલિયુગ તેમાં ફલલાભપ્રદ બની જશે. **‘‘ચેત્’’** જો થી કૃષ્ણસેવાની દુર્લભતા કહી છે. કૃષ્ણસેવા લોકરીતિથી કે શાસ્ત્રવિધિથી નહીં પરંતુ શુદ્ધપ્રીતિથી કરવી આવશ્યક છે. કલિયુગ સાધનમાં બાધક છે, સ્નેહ–સેવામાં નહીં. અધિકારથી અથવા અનધિકારથી પણ કરવી આવશ્યક છે.

આ વિષયમાં બધા પ્રમાણોની એકવાકયતા છે, બધું એકાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રમાણોના શબ્દોના વાકયાર્થ કરેલો આ અર્થ છે. બીજા અર્થ મતાન્તર, સ્વબુદ્ધિકલ્પિત છે, યથાર્થ પ્રતિપાદક નથી.

ગીતોકત કૃષ્ણવાકયોના અનુસાર જ નિઃસંદેહ જે લોકો વેદાર્થ કહે છે તેઓ જ ‘‘ભાગવત’’ (ભગવદ્‌ભકત ભગવાન્‌ના જંગમસ્વરૂપ) છે. તેઓ જ

‘‘શુદ્ધ’’ યથોક્ત કર્મજ્ઞાનથી શુદ્ધ કર્મ કરવાવાળા, તેઓ જ ‘‘બ્રહ્મવાદી’’ વેદોકત જ બ્રહ્મસ્વરૂપના સ્વીકારથી જ્ઞાની અથવા શુદ્ધબ્રહ્મવાદી છે.

આ રીતે શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં ગીતાર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રમાણબલથી શાસ્ત્રાર્થ કહ્યું છે.

૨. સર્વનિર્ણય (પ્રકરણ) - શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણનો જ વિસ્તાર છે. પ્રમેયબલથી સર્વનિર્ણય કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. ભાગવતાર્થ પ્રકરણ - શ્રીભાગવતજીના સ્કંધ-પ્રકરણ-અધ્યાયના અર્થોની સ્પષ્ટતા-સંગતિ-રહસ્યોદ્ઘાટનાદિ છે. શાસ્ત્રાર્થ તો પ્રથમ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. આ પ્રકારે નિબંધમાં શ્રીભાગવતના ચાર અર્થ છે. આ બલવત્તર છે.

શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહેવામાં આવેલા ત્રણ [1]વાકયાર્થ, [2]શબ્દાર્થ, [3]અક્ષરાર્થ, એ દુર્બલ છે. નિબંધ સમજીને શ્રીસુબોધિનીજી સમજવા જોઇએ. તેનાથી શ્રીભાગવત - તત્ત્વાર્થજ્ઞાનથી શ્રીકૃષ્ણમાં પરમ પ્રીતિ થાય છે, કૃષ્ણ શિઘ્ર ફલિત થાય છે. વધતી પ્રીતિથી કૃષ્ણ ફલ મળે છે.

શ્રીભાગવતતત્ત્વાર્થમતો વક્ષ્યે સુનિશ્ચિતમ્ ।
યજ્જ્ઞાનાત્ પરમા પ્રીતિઃ કૃષ્ણં શીઘ્રં ફલિષ્યતિ ।। (સર્વનિ.-૩૨૯)

ભાગવતનો અર્થ ન જાણવાથી અથવા અન્યથા જાણવાથી ભગવાન્‌માં ભક્તિ નથી થતી.

એતદ્ધારણમાત્રેણ કૃષ્ણો ભવતિ વૈ ધૃતઃ ।
અર્થતસ્તુ પરિજ્ઞાતે જ્ઞાતો ભક્તિં પ્રયચ્છતિ ।। (શ્રીભા.પ્ર.નિ.૧૦,૧૧)

શ્રીભાગવતપાઠ (અર્થાનુસન્ધાનપૂર્વક ઉચ્ચારણ) (ધારણ) થી, ભાગવત તો ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે રૂપમાં નિશ્ચિત ભગવાન્ કૃષ્ણ જ ધારણ થાય છે. હૃદયસ્થિત ભગવાન્ જે કાંઈ કરે, તે બધું આ રૂપથી કરશે. જો અર્થસહિત-સંપૂર્ણરૂપથી શ્રીભાગવત જાણી લે તો ભક્તિનું દાન પણ કરી દે છે. જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે. ભક્તિ જ મુખ્ય છે.

પ્રમાણવ્યવસ્થામાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે-**‘‘અત્ર પ્રમાણચતુષ્ટયે શ્રુતિઃ સૂત્રાણિ એકાઃ કોટિ, ગીતા ભાગવતશ્ચ અપરા સ્પષ્ટૈવ.’’** (શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ પ્રકાશ-૧૧), (વેદ) શ્રુતિ-બ્રહ્મસૂત્ર એક કોટિ છે અને ગીતા-ભાગવત બીજી કોટિ છે. ધર્મ અને ધર્મીના નિરૂપણથી આ સ્પષ્ટ છે. શ્રુતિ-સૂત્રમાં

બધાનો અધિકાર નથી. ગીતા-ભાગવતમાં બધાનો શ્રવણાધિકાર છે.

નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આપને **''ઈતિ શ્રીકૃષ્ણવ્યાસ વિષ્ણુસ્વામિ મતવર્તિ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત...''** લખે છે. શાસ્ત્રાર્થ ગીતાર્થ છે. એનાથી વિષ્ણુસ્વામિ પ્રતિપાદિત શુદ્ધાદ્વૈત - સાકાર બ્રહ્મવાદ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગીતાના આધારથી લીધો છે. પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં તો **''સાક્ષાદ્ ભગવતા પ્રોક્તાઃ''** (સાક્ષાત્ ભગવાને કહ્યું છે) ''સિદ્ધાંત રહસ્ય''માં કહ્યું છે. સ્વતંત્ર-નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગ પ્રભુપ્રદત્ત છે. વિષ્ણુસ્વામીનો ભક્તિમત તામસ છે.

શાસ્ત્રાર્થ-પ્રકરણ ઉપર ''આવરણભંગ'' ''યોજના'', ''સસ્નેહભોજન'' (સ્વલ્પાંશમાં) ''ટિપ્પણી'' સાથે મુદ્રિત ટીકાઓ મળે છે.

''ગીતાર્થ વિવરણ'' (ગીતા પ્રથમ અધ્યાયનો અંશભાગ) તથા ''ગીતા તાત્પર્યમ્'' (નાનો લેખ) પ્રભુચરણ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી ગુસાંઈજીનો પ્રાપ્ત થાય છે.

''અમૃતતરંગિણી'' મુદ્રિત ટીકા ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીની માનવામાં આવે છે. અમુક મત પ્રમાણે ગોસ્વામી શ્રીવ્રજરાયજીની છે કે પછી શ્રીપુરુષોત્તમજીના દત્તક પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીની છે એમનું નામ સંભવતઃ પરંપરાનુસાર શ્રીવૃજરાયજી હોય!

''તત્ત્વદીપિકા'' ટીકા ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભજીની મુદ્રિત છે. ''રસિકરંજની'' ટીકા શ્રીકલ્યાણભટ્ટની છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ''અમૃત તરંગિણી'' નું મુદ્રિત (હીન્દી) ભાષાંતર ડો.વાસુદેવકૃષ્ણ ચતુર્વેદીનું છે. ''ન્યાસાદેશ'' વેદાંતદેશિકના ૩૦ શ્લોકોમાંથી એક, જેના ઉપર શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાઓ મુદ્રિત છે.

* * *

સ્કન્ધપુરાણમાં ગીતામાહાત્મ્ય

શ્રીભગવાનુવાચ

ન બન્ધોડસ્તિ ન મોક્ષોડસ્તિ બ્રહ્મૈવાસ્તિ નિરામય ।
નૈકમસ્તિ ન ચ દ્વિત્વં સચ્ચિત્કારં વિજૃમ્ભતે ।।૧।।

ગીતાસારમિદં શાસ્ત્રં સર્વશાસ્ત્રસુનિશ્ચિતમ્ ।
યત્ર સ્થિતં બ્રહ્મજ્ઞાનં વેદશાસ્ત્રસુનિશ્ચિતમ્ ।।૨।।

ઈદં શાસ્ત્રં મયા પ્રોક્તં ગુહ્યવેદાર્થદર્પણમ્ ।
યઃ પઠેત્પ્રયતો ભૂત્વા સ ગચ્છેદ્વિષ્ણુશાશ્વતમ્ ।।૩।।

એતત્પુણ્યં પાપહરં ધન્યં દુઃખપ્રણાશનમ્ ।
પઠતાં શૃણ્વતાં વાપિ વિષ્ણોર્માહાત્મ્યમુત્તમમ્ ।।૪।।

અષ્ટાદશપૂરાણાનિ નવવ્યાકરણાનિ ચ ।
નિર્મથ્ય ચતુરો વેદાન્ મુનિના ભારતં કૃતમ્ ।।૫।।

ભારતોદધિનિર્મથ્ય ગીતાનિર્મથિતસ્ય ચ ।
સારભુદ્‌ધૃત્ય કૃષ્ણેન અર્જુનસ્ય મુખે ધૃતમ્ ।।૬।।

મલનિર્મોચન પુંસાં ગંગાસ્નાનં દિને દિને ।
સકૃદ્‌ગીતામ્ભસિ સ્નાનં સંસારમલનાશનમ્ ।।૭।।

ગીતાનામસહસ્રેણ સ્તવરાજો વિનિર્મિતઃ ।
યસ્ય કુક્ષૌ ચ વર્તેત સોડપિ નારાયણઃ સ્મૃતઃ ।।૮।।

સર્વવેદમયી ગીતા સર્વધર્મમયો મનુઃ ।
સર્વતીર્થમયી ગંગા સર્વદેવમયો હરિઃ ।।૯।।

પાદસ્યાપ્યર્ધપાદં વા શ્લોકં શ્લોકાર્ધમેવ વા ।
નિત્યં ધારયતે યસ્તુ સ મોક્ષમધિગચ્છતિ ।।૧૦।।

કૃષ્ણવૃક્ષસમુદ્‌ભૂતા ગીતામૃતહરિતકી ।
માનુષૈઃ કિં ન ખદ્યેત કલૌ મલવિરેચની ।।૧૧।।

ગંગા ગીતા તથા ભિક્ષુઃ કપિલાશ્વત્થસેવનમ્ ।
વાસરં પદ્મનાભસ્ય પાવનં કિં કલૌ યુગે ।।૧૨।।

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનીઃ સૃતા ।।૧૩।।

અપદં નરકં ઘોરં ગીતાધ્યાયી ન પશ્યતિ ।।૧૪।।

ભાવાર્થ : શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : બન્ધન પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, માત્ર નિરામય બ્રહ્મ જ સર્વત્ર બિરાજમાન છે. અદ્વૈત પણ નથી દ્વૈત પણ નથી; માત્ર સચ્ચિદાનંદ જ સર્વત્ર પરિપુર્ણ થઈ રહ્યા છે. ૧

ગીતાનું આ સારભૂત શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ શાસ્ત્રો દ્વારા સુનિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત છે, જેમાં વેદશાસ્ત્રો વડે સંપૂર્ણ રીતે અને સારી રીતે નિશ્ચિત થયેલું બ્રહ્મજ્ઞાન વિદ્યમાન છે. ૨

મારા વડે કહેવામાં આવેલું આ ગીતાશાસ્ત્ર વેદોના ગૂઢ અર્થોને દર્પણની જેમ પ્રકાશિત કરવાવાળું છે; જે પવિત્ર થઈ મન અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને આનો પાઠ કરે છે તે મને એટલે કે સનાતન દેવ વિષ્ણુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ભગવાન્ વિષ્ણુના આ ઉત્તમ માહાત્મ્ય (ગીતાશાસ્ત્ર) વાંચનારાઓ અને સાંભળનારાઓનાં પુણ્યોમાં વૃદ્ધિ કરનારું, ધન્યવાદને પાત્ર અને બધાં જ દુઃખોને દૂર કરવાવાળું છે. ૪

મુનિવર વ્યાસે અઢાર પુરાણ, નવ વ્યાકરણ અને ચાર વેદોનું મંથન કરીને મહાભારતની રચના કરી. ૫

પછી મહાભારતરૂપી સમુદ્રનું મંથન કરીને ગીતાને પ્રકટ કર્યા અને ગીતાનું મંથન કરીને (ઉપર્યુકત ગીતાસારના રૂપમાં) તેના અર્થનો સાર કાઢીને તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મુખમાં મુકયો. ૬

ગંગામાં દરરોજ સ્નાન કરવાથી મનુષ્યોનો મેલ છૂટે છે, પણ ગીતારૂપી ગંગાના જલમાં જો એકવાર સ્નાન કરવામાં આવે તો પણ તે સંપૂર્ણ સંસારમલનો નાશ કરે છે. ૭

ગીતા અને ભગવાન્‌ના સહસ્ર નામોથી જે સ્તવરાજનું નિર્માણ થયું છે

તે જેના (હ્દય)માં વર્તમાન હોય અર્થાત્ જે તેનું મનમાં ને મનમાં જ સ્મરણ કરે, તે પણ સાક્ષાત્ નારાયણનું જ સ્વરૂપ ગણાય. ૮

ગીતા સંપૂર્ણ વેદમયી છે, મનુસ્મૃતિ સર્વધર્મમયી છે; ગંગા સર્વતીર્થમયી છે અને ભગવાન્ વિષ્ણુ સર્વદેવમય છે. ૯

જે ગીતાનો પૂરો એક શ્લોક, અર્ધો શ્લોક, એક ચરણ અથવા અર્ધુ ચરણ પણ દરરોજ ધારણ કરે છે તે અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦

મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણરૂપી વૃક્ષથી પ્રકટ થયેલી ગીતારૂપી અમૃતમયી હરિતકી (જડીબુટી) નું સેવન શા માટે નથી કરતો, જે સમસ્ત કલિમલને શરીરમાંથી બહાર કાઢનાર છે. ૧૧

કલિયુગમાં શ્રીગંગાજી, ગીતા, સાચા સંન્યાસી, કપિલા ગાય, અશ્વત્થવૃક્ષનું મંથન અને ભગવાન્ વિષ્ણુના પર્વ-દીવસો (એકાદશી વગેરે) આનાથી વિશેષ બીજી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે ખરી, જે આપણને પવિત્ર કરે? ૧૨

બીજા શાસ્ત્રોના વિસ્તારથી કયું પ્રયોજન સિધ્ધ થાય? માત્ર ગીતાનું જ સમ્યક્ રીતે ગાન (પઠન અને મનન) કરવું જોઈએ, કે જે સાક્ષાત્ ભગવાન્ વિષ્ણુના મુખકમળથી પ્રકટ થયાં છે. ૧૩

ગીતાનો સ્વાધ્યાય કરવાવાળા મનુષ્યે આપત્તિ અને ઘોર નરક જોવા પડતાં નથી. ૧૪

ઈતિ શ્રીસ્કન્ધપુરાણે બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
શ્રીગીતાસારે ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્યં સમ્પૂર્ણમ્ ।

* * *

મહાભારતમાં શ્રીગીતાજીનું માહાત્મ્ય

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનિઃ સૃતા ।।૧।।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા સર્વદેવમયો હરિઃ ।
સર્વતીર્થમયી ગંગા સર્વવેદમયો મનુઃ ।।૨।।

ગીતા ગંગા ચ ગાયત્રી ગોવિન્દેતિ હૃદિ સ્થિતે ।
ચતુર્ગકારસંયુકતે પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ।।૩।।

ભારતામૃતસર્વસ્યગીતાયા મથિતસ્ય ચ ।
સારભુદ્ધૃત્ય કૃષ્ણેન અર્જુનસ્ય મુખે હુતમ્ ।।૪।।
(મહાભારત ભીષ્મપર્વ, ૪૩।૧-૩,૫)

ભાવાર્થ : અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહની શી જરૂર છે? કેવળ ગીતાનું જ સારી રીતે ગાન કરવું જોઈએ કારણ કે આ પદ્મનાભ (વિષ્ણુ) ના મુખકમળમાંથી પ્રકટ થયેલ છે, ગીતા સમસ્ત શાસ્ત્રમયી છે, શ્રીહરિ સર્વદેવમય છે, ગંગાજી સર્વતીર્થમયી છે અને મનુ સર્વવેદમય છે. ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી અને ગોવિંદ- આ ચાર પ્રકારથી 'ગ'યુક્ત નામો જેનાં હૃદયમાં વસે છે તેનો પૂનર્જન્મ થતો નથી. મહાભારતરૂપી અમૃતનું સર્વસ્વ એવી ગીતાનું મંથન કરીને અને તેમાંથી સાર કાઢીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મુખમાં તેનું હવન કર્યું છે.

* * *

પદ્મપુરાણમાં ગીતામાહાત્મ્ય ના અંશ

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં મહાદેવજી અને પાર્વતીજીનો સંવાદ છે કે – શ્રીપાર્વતીજીએ કહ્યું : ભગવાન્ ! આપ સર્વ તત્ત્વોને જાણનારા છો. આપની કૃપાથી મને શ્રીવિષ્ણુ-સમ્બન્ધી અનેક પ્રકારના ધર્મ સાંભળવા મળ્યા, જેઓ સમસ્ત લોકનો ઉદ્ધાર કરનારા છે. દેવેશ! હવે હું ગીતાનું માહાત્મ્ય સાંભળવા ઇચ્છું છું. જેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રીહરિમાં ભક્તિ વધે છે.

શ્રીમહાદેવજી બોલ્યા : જેમનું વિગ્રહ અલશીના ફૂલના જેવું શ્યામવર્ણનું છે, પક્ષિરાજ ગરૂડ જ જેમના વાહન છે. જેઓ પોતાની મહિમાથી કયારેય ચ્યુત નથી થતા તથા શેષ નાગની શય્યા ઉપર શયન કરે છે, એવા ભગવાન્ મહાવિષ્ણુની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ એક સમયની વાત છે, મુર દૈત્યનો નાશ કરનારા ભગવાન્ વિષ્ણુ શેષનાગના રમણીય આસન ઉપર સુખપૂર્વક બિરાજતા હતા. તે સમયે સમસ્ત લોકને આનન્દ આપવાવાળા ભગવતી લક્ષ્મીજીએ આદરપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

શ્રીલક્ષ્મીજીએ પૂછયું : ભગવાન્! આપ સમ્પૂર્ણ જગતનું પાલન કરતાં હોવા છતાં પણ આપના ઐશ્વર્ય પ્રત્યે ઉદાશીન જેવા થઈને જે ક્ષીરસાગરમાં નીંદ લઈ રહ્યા છો, આનું શું કારણ છે?

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : સુમુખિ ! હું નિંદ નથી લઈ રહ્યો, પરંતુ તત્ત્વનું અનુસરણ કરવાવાળી અન્તદષ્ટિના દ્વારા મારા જ માહેશ્વર તેજનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો છું. દેવી! આ એ જ તેજ છે, જેનું યોગીપુરુષ કુશાગ્ર (તિક્ષણ) બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં દર્શન કરે છે તથા જેને મીમાંસક વિદ્વાન વેદોનું સાર-તત્ત્વ નિશ્ચિત કરે છે. તે માહેશ્વર તેજ એક, અજર, પ્રકાશસ્વરૂપ, આત્મરૂપ, રોગ-શોકથી રહિત, અખંડ આનંદનો પુંજ, નિષ્પન્દ (નિરીહ) તથા દ્વૈતરહિત છે. આ જગત્‌નું જીવન તેને જ આધિન છે. હું એનો જ અનુભવ કરૂં છું. દેવેશ્વરિ! આ જ કારણ છે કે હું તમને નિંદ લઈ રહ્યો હોઉં તેવો પ્રતિત થાઉં છું.

શ્રીલક્ષ્મીજીએ કહ્યું : ૠષિકેશ! આપ જ યોગી પુરુષોના ધ્યેય છો. આપના સિવાય પણ કાંઈ ધ્યાન કરવાયોગ્ય તત્ત્વ છે, આ જાણીને મને ખૂબ જ કુતૂહલ (આશ્ચર્ય) થાય છે. આ ચરાચર જગતના સૃષ્ટિ અને સંહાર

કરવાવાળા આપ પોતેજ છો. આપ સર્વસમર્થ છો. આવા પ્રકારની સ્થિતિવાળા હોવા છતાં પણ જો આપ તે પરમ તત્ત્વથી જુદા છો, તો મને એનો બોધ કરાવો.

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : પ્રિયે! આત્માનું સ્વરૂપ દ્વૈત અને અદ્વૈતથી પૃથક્, ભાવ અને અભાવથી મુકત અને આદિ અને અનાદિથી રહિત છે. શુદ્ધ જ્ઞાનના પ્રકાશથી ઉપલબ્ધ થનાર તથા પરમાનન્દરૂપ હોવાના કારણે એકમાત્ર સુન્દર છે. આ જ મારૂં ઈશ્વરીય રૂપ છે. આત્માનું એકત્વ જ બધા દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. ગીતાશાસ્ત્રમાં આનું જ પ્રતિપાદન થયું છે.

અમિત તેજસ્વી ભગવાન્ વિષ્ણુના આ વચન સાંભળીને લક્ષ્મીદેવીએ શંકા ઉપસ્થિત કરતા કહ્યું - ભગવાન્! જો આપનું સ્વરૂપ સ્વયં પરમાનન્દમય અને મન-વાણીની પહોંચની બહાર છે તો ગીતા કેવી રીતે તેનો બોધ કરાવે છે? મારા આ સન્દેહનું આપ નિવારણ કરો.

શ્રુણુ સુશ્રોણિ વક્ષ્યામિ ગીતાસુ સ્થિતિમાત્મનઃ ।
વક્ત્રાણિ પઞ્ચ જાનીહિ પઞ્ચાધ્યાયાનનુક્રમાત્ ।।૨૭।।

દશાધ્યાયાન્સુમંશ્ચૈકમુદરં દ્વૌ પદામ્બુજે ।
એવમષ્ટાદશાધ્યાયી વાંગ્મયી મૂર્તિરૈશ્વરી ।।૨૮।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : સુન્દરિ! સાંભળો, હું ગીતામાં મારી સ્થિતિનું વર્ણન કરૂં છું. ક્રમશઃ (૧ થી ૫) પાંચ અધ્યાયોને તમે પાંચ મુખ જાણો, (૬ થી ૧૫) દશ અધ્યાયોને તમે દશ ભુજાઓ જાણો, (૧૬મા) એક અધ્યાયને તમે ઉદર અને (૧૭-૧૮) બે અધ્યાયોને બંને ચરણકમલ જાણો. આ રીતે આ અઢાર અધ્યાયોની વાંગમયી ઈશ્વરીય મૂર્તિ જ સમજવી જોઈએ. આ જ્ઞાનમાર્ગથી જ મહાન પાતકોનો નાશ કરનારી છે. જે ઉત્તમબુદ્ધિવાળો પુરુષ ગીતાના એક કે અર્ધા અધ્યાયનો અથવા એક, અર્ધા કે ચોથાભાગના શ્લોકનો પણ પ્રતિદિન અભ્યાસ કરે છે, તે સુશર્માની જેમ મુક્ત થઈ જાય છે.

* * *

અગ્નિપુરાણમાં ગીતાસાર

અધ્યાય-૩૮૧ મો

ગીતાસાર

હવે હું ગીતાનો સાર બતાવીશ, જે સંપૂર્ણ ગીતાનો ઉત્તમથી ઉત્તમ અંશ છે. પૂર્વકાલમાં ભગવાન્ કૃષ્ણએ અર્જુનને તેનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તે ભોગ તથા મોક્ષ બંનેને આપનારો છે.૧

શ્રીભગવાને કહ્યું : અર્જુન! જેમના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે અથવા જેમના પ્રાણ હજુ નથી ગયા, એવા મરી ગયેલા અથવા જીવી રહેલા કોઈ પણ દેહધારીઓને માટે શોક કરવો ઉચિત નથી; કેમકે આત્મા અજન્મા, અજર, અમર તથા અભેદ્ય છે, એટલા માટે શોક વગેરેને છોડી દેવા જોઈએ.

વિષયોનું ચિંતન કરનારા પુરૂષની તેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે; આસક્તિથી કામ, કામથી ક્રોધ અને ક્રોધથી અત્યંત મોહ (વિવેકનો અભાવ) થાય છે. મોહથી સ્મરણશક્તિનો હ્રાસ અને તેનાથી બુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે. બુદ્ધિના નાશથી તેનો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

સત્પુરૂષોનો સંગ કરવાથી ખરાબ સંગ છૂટી જાય છે-(આસક્તિઓ દૂર થઈ જાય છે) પછી મનુષ્ય બીજી બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને કેવલ મોક્ષની કામના રાખે છે. કામનાઓના ત્યાગથી મનુષ્યની આત્મામાં એટલેકે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય છે. સઘળા પ્રાણિઓને માટે જે રાત્રિ છે, એટલે કે સઘળા જીવ જેના તરફ બેખબર થઈને સૂઈ રહ્યા છે, તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ભગવત્પ્રાપ્ત સંયમી (યોગી) પુરૂષ જાગતો રહે છે તથા જે ક્ષણભંગુર સાંસારિક સુખમાં સઘળા ભૂત-પ્રાણી જાગે છે, એટલે કે જે વિષય-ભોગ તેમની સામે દિવસની સમાન પ્રકટ છે, તે જ્ઞાની મુનિને માટે રાત્રિના જ સમાન છે.

જે પોતે પોતાનામાં જ સંતુષ્ટ છે, તેના માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી રહી જતું. આ સંસારમાં એ આત્મારામ પુરુષને ન તો કાંઈ કરવાથી પ્રયોજન છે અને ન તો ન કરવાથી પણ. મહાબાહો! જે ગુણ-વિભાગ અને કર્મ-વિભાગના તત્ત્વને જાણે છે, તે આને સમજીને કે સંપૂર્ણગુણ ગુણોમાંજ વરતી રહ્યા છે,

ક્યાંય આસકત નથી થતો. અર્જુન! તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાનો સહારો લઈને નિશ્ચય જ સંપૂર્ણ પાપોને તરી જઈશ. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ બધા કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.

જે બધા કર્મોને પરમાત્મામાં અર્પણ કરીને આસક્તિરહિત કર્મ કરે છે, તે પાપોથી લેપાતો નથી. બરાબર એ જ રીતે કે જેમ કમળની પાંખડી પાણીથી લેપાતી નથી.

જેનું અન્તઃકરણ યોગયુક્ત છે–પરમાનંદમય પરમાત્મામાં સ્થિત છે તથા જે સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિ રાખનાર છે, તે યોગી આત્માને સંપૂર્ણ ભૂતોમાં અને સંપૂર્ણ ભૂતોને આત્મામાં જૂએ છે. યોગભ્રષ્ટ પુરુષ શુદ્ધ આચાર–વિચારવાળા શ્રીમાનો (ધનવાનો)ના ઘરમાં જન્મ લે છે. તાત! કલ્યાણમય શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ કયારેય દુર્ગતિને પ્રાપ્ત નથી થતો.

મારી આ ત્રિગુણમયી માયા અલૌકિક છે; એનો પાર પામવો અતિશય કઠિન છે. જે કેવલ મારી શરણાગતિ કરે છે, તે જ આ માયાને તરી શકે છે (પાર પામી શકે છે).

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની - આ ચાર પ્રકારના મનુષ્ય મારું ભજન કરે છે. આમાંથી જ્ઞાની તો મારાથી એકીભૂત થઈને સ્થિત રહે છે. અવિનાશી પરમ–તત્ત્વ (સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્મા) ‘બ્રહ્મ’ છે, સ્વભાવ એટલે કે જીવાત્માને ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે, ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ કરનારા વિસર્ગ (યજ્ઞ–દાન વગેરે નિમિત્તે કરવામાં આવતો દ્રવ્યાદિના ત્યાગ)નું નામ ‘કર્મ’ છે, વિનાશશીલ પદાર્થ ‘અધિભૂત’ છે તથા પુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) ‘અધિદૈવત’ છે.

દેહધારિઓમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન! આ દેહની અંદર હું વાસુદેવ જ ‘અધિયજ્ઞ’ છું. અંતકાલમાં મારું સ્મરણ કરનારો પુરુષ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

મનુષ્ય અંતકાલમાં જે–જે ભાવનું સ્મરણ કરીને પોતાના દેહનો પરિત્યાગ કરે છે. તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. મૃત્યુના સમયે જે પ્રાણોને ભ્રૌંહોની મધ્યમાં સ્થિર કરીને ‘ઓમ્’ આ એકાક્ષર બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતાં દેહત્યાગ કરે છે, તે મને પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત કરે છે.

બ્રહ્માજીથી લઈને સુક્ષ્મ જીવાણુઓ સુધી જે કાંઇ પણ જોવામાં આવે છે તે, બધી જ મારી વિભૂતિઓ છે. જેટલા પણ શ્રીસંપન્ન અને શક્તિશાળી પ્રાણી છે, બધા મારા અંશ છે. 'હું એક જ સંપૂર્ણ વિશ્વના રૂપમાં સ્થિત છું' - આવું જાણીને મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે.

આ શરીર 'ક્ષેત્ર' છે; જે આને જાણે છે તેને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહેવાયો છે. 'ક્ષેત્ર' અને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' ને જે યથાર્થરૂપથી જાણવું, એ જ મારા મતમાં 'જ્ઞાન' છે. પાંચ મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત (મૂલપ્રકૃતિ), દશ ઈન્દ્રિયો, એક મન, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય, ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સ્થૂલ શરીર, ચેતના અને ધૃતિ - આ વિકારો સહિત 'ક્ષેત્ર' છે, જેને અહીં સંક્ષેપથી બતાવવામાં આવ્યું છે.

અભિમાનશૂન્યતા, દંભનો અભાવ, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, ગુરુસેવા, બહાર-અંદરની શુદ્ધિ, અંતઃકરણની સ્થિરતા, મન, ઈન્દ્રિય તેમજ શરીરનો નિગ્રહ, વિષયભોગોમાં આસક્તિનો અભાવ, અહંકાર ન હોવો, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, રોગ વિગેરેમાં દુઃખરૂપ દોષનો વારંવાર વિચાર કરવો, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર વગેરેમાં આસક્તિ અને મમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં હંમેશા સમાનચિત્ત રહેવું (હર્ષ-શોકને વશીભૂત ન હોવું), મારા (પરમેશ્વરમાં) અનન્ય ભાવથી અવિચલ ભક્તિ હોવી, પવિત્ર તેમજ એકાંત સ્થાનમાં રહેવાનો સ્વભાવ, વિષયી મનુષ્યોના સમુદાયમાં પ્રેમનો અભાવ, અધ્યાત્મ-જ્ઞાનમાં સ્થિતિ તથા તત્ત્વ-જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું નિરંતર દર્શન-આ બધું 'જ્ઞાન' કહેવામાં આવેલું છે અને જે આનાથી વિપરીત છે તે 'અજ્ઞાન' છે.

હવે જે 'જ્ઞેય' એટલે કે જાણવા યોગ્ય છે. તેનું વર્ણન કરીશ, જેને જાણીને મનુષ્ય અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. 'જ્ઞેય તત્ત્વ' અનાદિ છે અને 'પરબ્રહ્મ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને ન 'સત્' કહી શકાય છે, ન 'અસત્' (તે આ બંનેથી વિલક્ષણ છે) તેનાં બધી તરફ હાથ-પગ છે, બધી તરફ નેત્ર, સિર અને મુખ છે તથા બધી તરફ કાન છે. તે સંસારમાં બધાને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. બધી ઈન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં પણ સઘળી ઈન્દ્રિયોના વિષયોને જાણવાવાળો છે. બધાનું ધારણ-પોષણ કરનાર હોવા છતાં આસક્તિ રહિત છે તથા ગુણોનો ભોક્તા હોવા છતાં પણ 'નિર્ગુણ' છે. એ પરમેશ્વર

સઘળા પ્રાણિઓની બહાર અને ભીતર વિદ્યમાન છે. 'ચર' અને 'અચર' બધા એના સ્વરૂપ છે. સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે તે 'અવિજ્ઞેય' છે. એ જ પાસે છે અને એ જ દૂર છે. જો કે તે વિભાગરહિત છે (આકાશની જેમ અખંડરૂપથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે), તો પણ સઘળા ભૂતોમાં વિભક્ત પૃથક્-પૃથક્ સ્થિત થયેલો હોય તેવું પ્રતીત થાય છે. તેને વિષ્ણુરૂપથી સઘળા પ્રાણિઓના પોષક, રૂદ્રરૂપથી બધાના સંહારક અને બ્રહ્માના રૂપથી બધાને ઉત્પન્ન કરનાર જાણવા જોઈએ. તે સૂર્ય વગેરે જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ (પ્રકાશક) છે. એની સ્થિતિ અજ્ઞાનમય અંધકારથી પર બતાવવામાં આવે છે એ પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ, જાણવા યોગ્ય, તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનાર અને બધાના હૃદયમાં સ્થિત છે.

એ પરમાત્માને કોઈક જ મનુષ્ય સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ધ્યાન દ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જૂએ છે. બીજા લોકો સાંખ્યયોગ દ્વારા તથા કેટલાક અન્ય મનુષ્ય કર્મયોગ દ્વારા જૂએ છે. આના સિવાય જે મંદબુદ્ધિવાળા સાધારણ મનુષ્ય છે, તેઓ પોતે આ પ્રકાર ન જાણતા હોવા છતાં પણ બીજા જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સાંભળીને જ ઉપાસના કરે છે. એવા સાંભળીને ઉપાસનામાં લાગવાવાળો પુરુષ પણ મૃત્યુરૂપ સંસાર-સાગરને નિશ્ચય જ પાર થઈ જાય છે.

સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન, રજોગુણથી લોભ તથા તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણ જ ગુણોમાં વર્તે છે - એવું સમજીને જે સ્થિર રહે છે, પોતાની સ્થિતિથી વિચલિત નથી થતો, જે માન-અપમાનમાં મિત્ર અને શત્રુપક્ષમાં પણ સમાનભાવ રાખે છે, જેણે કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તે 'નિર્ગુણ' (ગુણાતીત) કહેવાય છે.

જેની જડ ઉપરની તરફ (એટલે કે પરમાત્મા છે) અને 'શાખા' નીચેના તરફ (એટલે કે બ્રહ્માજી વગેરે) છે, એ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને અનાદિ પ્રવાહરૂપથી 'અવિનાશી' કહે છે. વેદ તેના પાંદડા છે. જે તે વૃક્ષને મૂળસહિત યથાર્થરૂપથી જાણે છે, એ જ વેદના તાત્પર્યને જાણવાવાળો છે.

આ સંસારમાં પ્રાણિઓની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે-એક 'દૈવી'-દેવતાઓના જેવા સ્વભાવવાળી અને બીજી 'આસુરી'-અસુરો જેવા સ્વભાવવાળી. તેથી મનુષ્યોના અહિંસા વગેરે સદ્‌ગુણ અને ક્ષમા ''દૈવી સંપત્તિ' છે. 'આસુરી સંપત્તિ' થી જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેનામાં ન શૌચ

(પવિત્રતા) હોય છે, ન સદાચાર. ક્રોધ, લોભ અને કામ- આ નરક પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, તેથી આ ત્રણેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

સત્ત્વ વગેરે ગુણોના ભેદથી યજ્ઞ, તપ અને દાન ત્રણ પ્રકારના માનવામાં આવેલા છે (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ). 'સાત્ત્વિક' અન્ન આયુ, બુદ્ધિ, બલ, આરોગ્ય અને સુખની વૃદ્ધિ કરનારું છે. તીખું અને રૂખુ અન્ન 'રાજસ' છે. તે દુઃખ,શોક અને રોગ ઉત્પન્ન કરનારું છે. અપવિત્ર, એઠું, દુર્ગંધયુકત અને નીરસ વગેરે અન્ન 'તામસ' માનવામાં આવેલા છે.

'યજ્ઞ કરવા કર્તવ્ય છે' - એમ સમજીને નિષ્કામભાવથી વિધિપૂર્વક કરવામાં આવતા યજ્ઞ 'સાત્ત્વિક' છે. ફળની ઈચ્છાથી કરેલો યજ્ઞ 'રાજસ' છે. અને દંભ માટે કરવામાં આવતો યજ્ઞ 'તામસ' છે. શ્રદ્ધા અને મંત્ર વગેરેથી યુકત તેમજ વિધિ-પ્રતિપાદિત જે દેવતા વગેરેની પૂજા તથા અહિંસા વગેરે તપ છે, તેને 'શારીરિક તપ' કહે છે. હવે વાણીથી કરવામાં આવતા તપને બતાવવામાં આવે છે. જેનાથી કોઈને ઉદ્વેગ ન થાય-એવું સત્ય વચન, સ્વાધ્યાય અને જપ-આ વાંગ્મય તપ છે. ચિત્તશુદ્ધિ, મૌન અને મનોનિગ્રહ - એ 'માનસ તપ' છે. કામનારહિત તપ 'સાત્ત્વિક' છે, ફળ વગેરેને માટે કરવામાં આવતું તપ 'રાજસ' છે. તથા બીજાને પીડા આપવા માટે કરવામાં આવતું તપ 'તામસ' કહેવાય છે.

ઉત્તમ દેશ, કાલ અને પાત્રમાં આપેલું દાન 'સાત્ત્વિક' છે, પ્રત્યુપકારને માટે આપવામાં આવતું દાન 'રાજસ' છે તથા અયોગ્ય દેશ, કાલ વગેરેમાં અનાદરપૂર્વક આપેલું દાન 'તામસ' કહેવાયું છે. 'ૐ', 'તત્' અને 'સત્' - આ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ત્રણ પ્રકારના નામ બતાવવામાં આવેલા છે. યજ્ઞ-દાન વગેરે કર્મ મનુષ્યોને ભોગ તેમજ મોક્ષ પ્રદાન કરનારા છે. જેમણે કામનાઓનો ત્યાગ નથી કર્યો, એવા સકામ પુરુષોના કર્મના ખરાબ, સારા અને મિશ્રિત - ત્રણ પ્રકારના ફલ હોય છે. એ ફલ મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. સંન્યાસી (ત્યાગી પુરુષો) ના કર્મોનું કયારેય કોઈ ફલ નથી હોતું. મોહવશ જે કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે 'તામસ' ત્યાગ છે. શરીરને કષ્ટ થવાના ભયથી કરવામાં આવેલ ત્યાગ 'રાજસ' છે તથા કામનાના ત્યાગથી સંપન્ન (નિષ્કામ) ત્યાગ 'સાત્ત્વિક' છે.

અધિષ્ઠાન, કર્તા, ભિન્ન-ભિન્ન કરણ, નાના પ્રકારની અલગ-અલગ ચેષ્ટાઓ તથા દૈવ - આ પાંચ જ કર્મના કારણ છે. બધા ભૂતોમાં એક પરમાત્માનું જ્ઞાન 'સાત્ત્વિક', ભેદજ્ઞાન 'રાજસ' અને અતાત્ત્વિક જ્ઞાન 'તામસ' છે. નિષ્કામભાવથી કરેલું કર્મ 'સાત્ત્વિક', કામના માટે કરવામાં આવતું 'રાજસ' તથા મોહવશ કરેલું કર્મ 'તામસ' છે. કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમ (નિર્વિકાર) રહેવાવાળો કર્તા 'સાત્ત્વિક', હર્ષ અને શોક કરનાર 'રાજસ' તથા શઠ અને આળસુ કર્તા 'તામસ' કહેવાય છે. કાર્ય-અકાર્યના તત્ત્વને સમજવાવાળી બુદ્ધિ 'સાત્ત્વિકી' છે, તેને સરખી રીતે ન સમજનારી બુદ્ધિ 'રાજસી' તથા વિપરિત ધારણા રાખનાવાવાળી બુદ્ધિ 'તામસી' મનાયેલી છે. મનને ધારણ કરનારી ધૃતિ 'સાત્ત્વિકી' છે, પ્રીતિની કામનાવાળી ધૃતિ 'રાજસી' તથા શોક વગેરેને ધારણ કરનારી ધૃતિ 'તામસી' છે. જેનું પરિણામ સુખદ હોય, તે સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થનારું સાત્ત્વિક સુખ છે. જે શરૂઆતમાં સુખદ પ્રતીત થવા છતાં પણ પરિણામે (અંતે) દુઃખદ હોય તે 'રાજસ' સુખ છે. તથા જે આદિ અને અંતમાં પણ દુઃખ જ દુઃખ છે, તે આપાતતઃ (તત્કાલ) પ્રતીત થનારું સુખ 'તામસ' કહેવાયેલું છે.

જેનાથી સઘળા ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જેનાથી આ સંપૂર્ણ જગત્ વ્યાસ (વિસ્તાર વ્યાપેલું) છે, એ વિષ્ણુને પોત-પોતાના સ્વભાવિક કર્મદ્વારા પૂજીને મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે બધી અવસ્થાઓમાં અને સર્વદા મન, વાણી તેમજ કર્મ દ્વારા બ્રહ્માથી માંડીને તુચ્છ કીટ પર્યંત સંપૂર્ણ જગત્‌ને ભગવાન્ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે ભગવાન્‌માં ભક્તિ રાખનાર ભાગવત પુરુષ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૩૮૧,શ્લોક-૧ થી ૫૮)

* * *

શ્રીગીતાદૂહા

માંગરોળ નિવાસી પરમભગવદીય શ્રીપર્વત મહેતાના વંશજ અને
શ્રીપુષ્ટિમાર્ગના હાર્દજ્ઞ નાગર ગૃહસ્થ શ્રીપ્રાણજીવનભાઈના હાથથી લખાયેલા

માસિકપત્ર ‘‘શુદ્ધાદ્વૈત અને ભક્તિમાર્તણ્ડ’’ આશ્વિન ૧૯૮૮, શ્રીવલ્લભાબ્દ
૪૫૪, અંક ૭, સંગ્રાહક : શ્રીકાશીરામ કરશનજી શાસ્ત્રી

વ્રજપતિ–રૂપ–સુધા–નિધિ પાન કિયો જો ચાહ ।।
પ્રથમવાકય શ્રીકૃષ્ણકે પૂરન પિયો અધાઈ ।।૧।।

ભવછેદક ભગવદ્વચન તીન ષટ્ક ફલરૂપ ।।
ભક્તિ પ્રપત્તિ શરણસોં નિરાવરણ વ્રજભૂપ ।।૨।।

વિદ્યાપર્વ પ્રકાશસોં ભુકત હોય નિજરૂપ ।।
નવલક્ષણ* લક્ષિત તબ દેખે વ્રજકે ભૂપ ।।૩।।

પ્રથમ પર્વ વૈરાગ્યસોં સબ વિધિકો અધિકાર ।।
તાસોં ભયો વિષાદ મન ધર્મ કરી નિર્ધાર ।।૪।।

યહ વૈરાગ્ય વિદ્યા પર્વ બહુવિધ સ્વારથ ખોઈ ।।
સબ પ્રકારકે શત્રુપેં દયા યુક્ત ચિત્ત હોઈ ।।૫।।

(*સર્ગાદિ નવ લક્ષણોથી લક્ષિત આશ્રયરૂપ)

આ પછી આખા ગીતાજીમાં અર્જુનના ૨૧ પ્રશ્નો છે અને જે ક્રમથી

અધ્યાય ૨ માં ૨
અધ્યાય ૩ માં ૨
અધ્યાય ૪ માં ૧
અધ્યાય ૫ માં ૧
અધ્યાય ૬ માં ૨
અધ્યાય ૮ માં ૭
અધ્યાય ૧૦ માં ૧
અધ્યાય ૧૧ માં ૧
અધ્યાય ૧૨ માં ૧
અધ્યાય ૧૪ માં ૧
અધ્યાય ૧૭ માં ૧
અધ્યાય ૧૮ માં ૧
કુલ = ૨૧ પ્રશ્નો

હવે આગળ પ્રશ્નોનું ઉદ્‌ઘાટન કરે છે.

હિત કહો [૧]સ્થિતપ્રજ્ઞા કહો [૨]ત્યાગકર્મમેં એક ।।
[૩]બલસોં પ્રેરે પાપમેં તાકો કહો [૪]વિવેક ।।૬।।

ઉપરના દૂહામાં બીજા અધ્યાયમાંના બે પ્રશ્નો તથા ત્રીજા અધ્યાયના બે પ્રશ્નો કહ્યા છે.

બીજા અધ્યાયમાં ''છચ્છ્રેયઃ સ્યાન્ નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્ મે'' આ શ્લોકમાં હિતનો પ્રશ્ન કર્યો છે. અને ''સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા'' આમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવો આ પ્રશ્ન છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ''જ્યાયસી ચેત્ કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન'' વગેરે બે શ્લોકથી ત્યાગ અગર કર્મ આ બન્નેમાંથી એક કહો આ પ્રશ્ન છે. અને ''અથ કેન પ્રયુક્તોડયં પાપં ચરિત પુરુષઃ, અનિચ્છાન્નપિ વાર્ષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ'' આ શ્લોકમાં ''બલસોં પ્રેરે પાપમેં તાકો કહો વિવેક'' આમ બીજો પ્રશ્ન છે.

પૂરવ સૂરજ આપ અબ ક્યોં સમ્ભવ ઉપદેશ?[૫] ।।
સાંખ્ય-યોગમેં ભેદ કહા? કહો આનર્ત નરેશ![૬] ।।૭।।

''અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ, કથમેતદ્ વિજાનીયાત્ ત્વમાદૌ પ્રૌક્તવાનિતિ'' અને ''સન્નયાસં કર્મણાં કૃષ્ણ! પુનર્યોગં ચ શંસસિ યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્'' એમ દૂહાના પૂર્વાધમાં ચોથા અધ્યાયનો પ્રશ્ન છે અને ઉત્તરાર્ધમાં પાંચમાં અધ્યાયનો એક પ્રશ્ન છે.

ચંચલ મન ક્યોં સ્થિર રહે?[૭] યોગભ્રષ્ટ ગતિ કૌન?[૮] ।।
બ્રહ્મ આદિ ષટ્રૂપ કહો[૯-૧૫] તામેં અન્તગતિ હોન ।।૮।।

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રશ્નો બે :

૧. ''યોડયં યોગસ્ત્વયા'' ''ચંચલં હિ મનઃ'' આ બે શ્લોક થી પ્રશ્ન ૧.
૨. ''અયતિઃ ...'' આદિ ત્રણ શ્લોકથી પ્રશ્ન ૧ મળી છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રશ્નો બે

હવે આઠમા અધ્યાયના ૭ પ્રશ્નો :

''કિં તદ્ બ્રહ્મ? કિમધ્યાત્મ્યમ્? કિં કર્મ? પુરુષોત્તમ!'' વગેરે બે શ્લોકથી [૧]તે બ્રહ્મ શું? [૨]અધ્યાત્મ શું? [૩]કર્મ શું? [૪]અધિભૂત શું? [૫]અધિદેવ શું? [૬]અધિયજ્ઞ કોણ? અને [૭]પ્રમાણ વખતે જ્ઞેય કોણ? – આમ ૭ પ્રશ્નો છે.

કહો વિભુતિ વિસ્તારસોં દેખોં અક્ષરરૂપ[૧૭] ॥
વ્યક્તાવ્યક્ત ઉપાસના[૧૬] તામેં શુદ્ધ સ્વરૂપ[૧૮] ॥૯॥

અધ્યાય ૧૦માં ‘‘પરં બ્રહ્મ’’ વગેરે ૭ શ્લોકથી વિભૂતિ બાબત પ્રશ્ન ૧; ૧૧ માં અધ્યાયમાં ‘‘મદનુગ્રહાય’’ વગેરે ૪ શ્લોકોથી અક્ષરસ્વરૂપ જોવાનો પ્રશ્ન ૧; પછી ૧૨ મા અધ્યાયમાં ‘‘એવં સતત’’ આ એક પ્રથમના શ્લોકથી વ્યક્ત તથા અવ્યકત સ્વરૂપની ઉપાસનાનો પ્રશ્ન ૧. આમ ૧૦, ૧૧, ૧૨ અધ્યાયોમાં કુલ ત્રણ પ્રશ્નો છે.

કૌન લિંગ ગુનતેં પરે[૧૯] શાસ્ત્રવિધિકે ભેદ[૨૦] ॥
ન્યાસ ત્યાગમેં ભેદ કહા?[૨૧] કહો નાથ નિર્વેદ ॥૧૦॥

‘‘કેલિંગૈસ્ત્રીન્’’ આ એક શ્લોકથી ૧૪ મા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન ૧.
‘‘યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’’ આ એક શ્લોકથી ૧૭ મા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન ૧.
‘‘સન્નયાસસ્ય મહાબાહો’’ આ એક શ્લોકથી ૧૮ મા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન ૧.

ઉપર મુજબ ૨૧ પ્રશ્નો છે. તેના ઉત્તર નીચે મુજબના દુહાથી મળે છે.

નિત્યાનિત્ય વિવેકસોં સાંખ્યજ્ઞાન જબ હોય ॥
ધર્મ-યોગ દ્વિતયે કહ્યો ઈનકો ઉત્તર સોય[૧] ॥૧૧॥

સ્થિરમતિ જબ મનસોં તજે વિવિધ કામકો ભોગ ॥
સબ ઈન્દ્રિયગન સિમિટકે સ્વસ્વરૂપ સંયોગ[૨] ॥૧૨॥

લોક-વેદકે કર્મ સબ હરિસેવાકે કાજ ॥
યજ્ઞઅર્થ સધરી ક્રિયા અન્ય બન્ધકો સાજ[૩] ॥૧૩॥

બલસોં પ્રેરત પાપમેં યહી કામ રજરૂપ[૪] ॥
સો મારે કરી ઈન્દ્રિય જય જો સેવે વ્રજભૂપ ॥૧૪॥

બિનુ સેવા નહિ ઈન્દ્રિય જય નહિ કર્મ ફલરૂપ ॥
યહ નિશ્ચય કરિ ભાવસોં સેવે વ્રજકે ભૂપ ॥૧૫॥

યોગ વિવસ્વતસોં કહ્યો યહી નિત્ય નિજ ધામ ॥
ઈશ્વરતા સર્વજ્ઞતા સ્વેચ્છા પૂરન કામ ॥૧૬॥

જન્મ-કર્મ સબ દિવ્ય હેં સો જાને જન કોય ।।
સો પ્રાકૃત તનુ ત્યાગી પુનિ શુદ્ધ ભાગવત હોય[૫] ।।૧૭।।

સાંખ્ય યોગ દ્વે ભિન્ન હે પણ્ડિત નહીં યહ જાન ।।
યોગયુક્ત પુનિ ત્યાગસોં કરે કર્મ સોઈ જ્ઞાન[૬] ।।૧૮।।

શ્રવણાદિક નવ નિત પ્રતિ સહ વૈરાગ્ય અભ્યાસ ।।
કૃષ્ણાસક્ત સદા રહે સ્થિરમન પરમ પ્રકાશ[૭] ।।૧૯।।

બીચ કાલ અભ્યાસમેં યોગભ્રષ્ટ ભયો સોય ।।
ભક્તકૃતિ નિષ્ફલ નહિં ઓર જન્મ ફલ હોય ।।૨૦।।

શુચિ શ્રીમન્ત જ્યોં સગર ગૃહે અસમંજસ મહાવીર ।।
યોગી પુનિ નૃપ ભરત જડ પૂર્ણજ્ઞાન મતિ ધીર[૮] ।।૨૧।।

બ્રહ્માક્ષર ક્ષેત્રજ્ઞ હે[૯] ષોડશ કલા સુભાવ[૧૦] ।।
કર્મવિસર્ગ[૧૧]અધિભૂતક્ષર[૧૨](આધિ)દૈવિકપુરુષ પ્રભાવ[૧૩] ।।૨૨।।

અધિયજ્ઞ પરમાત્મા અન્તર્યામી જાન[૧૪] ।।
મેરો સુમરન અન્તમેં સો નિજદાસ પ્રમાન[૧૫] ।।૨૩।।

સર્વ પ્રપંચ ભૂતાત્મા જાનિ મોહિ જગ માંહિ ।।
ભોક્તા શુદ્ધસ્વરૂપસો બિન વિભૂતિ કહું નાંહિ[૧૬] ।।૨૪।।

જો વૈરાટય અવ્યક્ત હે દિવ્યદ્રષ્ટિ પથ હોય ।।
કાલપુરુષકે રૂપસોં દરશન દીનો સોય[૧૭] ।।૨૫।।

મેરી વ્યક્ત ઉપાસના સબ વિધ પરમાનન્દ ।।
ક્લેશ અધિક અવ્યક્તમેં અન્ત હોય આનન્દ[૧૮] ।।૨૬।।

કાલ કરણ પરિકર સુફલ રૂપ અનુભવ ભોગ ।।
સો ન હોય અવ્યક્તમેં એક જ્ઞાન સંયોગ[૧૯] ।।૨૭।।

સ્નેહ સહિત વ્યભિચાર બિન સેવત મોસોં સોય ।।
પ્રાકૃત ગુન સંઘાત સબ તાતેં નિર્ગુન હોય ।।૨૮।।

જહાં મેરો સમ્બન્ધ હે સો સબ નિર્ગુન રૂપ ।।
ઉદ્ધવ પ્રતિ વિસ્તાર કહી શ્રીમુખસોં વ્રજભૂપ[૧૯] ।।૨૯।।

ત્રિવિધ પ્રકાર શ્રદ્ધાદિ સબ શાસ્ત્રવિધિકે ભેદ ।।
બિન શ્રદ્ધા હુત દત્ત તપ અસત હોત શ્રમ ખેદ[૨૦] ।।૩૦।।

કામ્યકર્મકો ન્યાસ કરી કરે કર્મફલ ત્યાગ ।।
યહ મેરો મત જાનિકે સેવત હે બડ ભાગ[૨૧] ।।૩૧।।

૨૧ ઉત્તર સમાપ્ત

વિશેષ

સાંખ્યયોગ અધ્યાય ષટ્ સ્વસ્વરૂપ સ્થિત હોય ।।
બિનુ પ્રશ્ન ભક્ત્યર્થમેં કહી પ્રકૃતિ દોય ।।૩૨।।

દુસ્તર માયાસોં તરે કરે કૃષ્ણકો કાજ ।।
જ્ઞાન હોય યહ સપ્તમમેં સેવાકો સબ સાજ ।।૩૩।।

નવમે સ્વાક્ષર જ્ઞાનસોં જાને કૃષ્ણ સ્વરૂપ ।।
સોઈ પ્રકટ માનુષતનુ ભકત હેત વ્રજભુપ ।।૩૪।।

ત્રયોદશે ફિર દોયમેં ક્ષેત્રજ્ઞાન વિધિ જાની ।।
જ્ઞેયરૂપ સાકાર સબ બ્રહ્મ રૂપ જગ માની ।।૩૫।।

ઉર્ધ્વ બ્રહ્મમેંમૂલ હે જટા મૂલ સંસાર ।।
સો છેદિ નિજ રૂપસોં કૃષ્ણ કરે નિર્ધાર ।।૩૬।।

ક્ષર-અક્ષર-પર જાનિકે ભજે મૂઢતા ખોય ।।
પંચદશે પૂરન પ્રભુ દેખ કૃતારથ હોય ।।૩૭।।

સંગદોષ લાગે નહીં શુદ્ધ સંગતિ હોય ।।
ષોડશમેં વિસ્તારસોં કહી પ્રકૃતિ હોય ।।૩૮।।

‘‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’’ સબ ગીતાકો સાર ।।
નિત પ્રતિક્ષણ સુમરન કિયે મોહ નાશ નિર્ધાર ।।૩૯।।

પ્રથમ કાર્ય નિર્લોભમેં મુખ્ય બીજ વૈરાગ્ય ।।
અધિકારિત્વ સિદ્ધિ સબે પ્રથમ પર્વમેં ત્યાગ ।।૪૦।।

નિત્યાનિત્યવિવેકસોં જાનિ સાંખ્ય સબ ભેદ ।।
અહન્તા–મમતા છૂટીકે હોય ચિત્ત નિર્વેદ ।।૪૧।।

યોગ હોય નિજ રૂપમેં ચિન્તન વિધિ પ્રકાર ।।
હરિ અર્પિત સઘરી ક્રિયા ઈચ્છાકે અનુસાર ।।૪૨।।

સેવા સુખ સંયોગમેં સુખસોં નિરખે આપ ।।
અનુસરમેં રસ દૂસરો પ્રકટે પૂરન તાપ ।।૪૩।।

વિપ્રયોગકી લહરમેં જસે દાસ ગોપાલ ।।
ભક્તિ ભઈ તબ જાનિયે વિદ્યાપર્વ રસાલ ।।૪૪।।

યહ ભક્તિ નિજ રૂપસોં પકરે વ્રજપતિ જાય ।।
કોટિકામ લાવણ્યનિધિ પાન કરત ન અઘાય ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીગીતાર્થ દુહા સમાપ્ત

* * *

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનના કુલ ૨૧ પ્રશ્નો

(પુષ્ટિમાર્ગના હાર્દજ્ઞ નાગર ગૃહસ્થ શ્રીપ્રાણજીવનભાઇ રચિત દૂહાના આધારે)

૨૧ પ્રશ્નો

(૧) મારૂં નિશ્ચિત શ્રેય જે હોય તે મને કહો

(૨) સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું?

(૩) આપ કર્મ કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહો છો અને આ ઘોર કર્મમાં યોજો છો તો જે નિશ્ચય હોય તે કહો.

(૪) આ પુરુષ (જીવાત્મા) બલાત્કારે કોનાથી યોજાઈને પાપ કરે છે?

(૫) આપનો જન્મ સૂર્યના જન્મ પછી છે તો આપે પહેલાં સૂર્યને આ યોગ કહ્યો તે હું કેમ જાણી શકું?

(૬) સંન્યાસ અને યોગ એમાંથી એક શ્રેય નિશ્ચય કરીને કહો.

(૭) મન ચંચલ હોવાથી તેનો નિગ્રહ દુષ્કર છે તો સામ્યથી જે આપે યોગ કહ્યો તે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?

(૮) યોગભ્રષ્ટની શું ગતિ થાય ?

(૯) બ્રહ્મ શું ?

(૧૦) અધ્યાત્મ શું?

(૧૧) કર્મ શું?

(૧૨) અધિભૂત કોને કહેવાય?

(૧૩) અધિદેવ શું કહેવાય?

(૧૪) અધિયજ્ઞ કોણ અને આ દેહમાં તે કેવી રીતે જણાય

(૧૫) આત્માને નિયમમાં રાખનારાઓથી પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાઓ?

(૧૬) આપનું સદા ચિંતન કરતો હું આપને કેવી રીતે જાણી શકું, મારે આપનું કયા કયા ભાવોમાં ચિંતન કરવું? આપનો યોગ તથા વિભૂતિ વિસ્તારથી કહો.

(૧૭) હું આપના તે ઐશ્વર્ય રૂપના દર્શન ઈચ્છુ છું તો આપ મને આપના અવ્યય સ્વરૂપના દર્શન કરાવો.

(૧૮) વ્યક્ત (આપ)ની સેવા અને અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરનારા

બંનેમાં યોગવિત્તમ કોણ?

(૧૯) ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરેલાના ચિન્હો, આચાર કેવા હોય અને તે કેવી રીતે અતિક્રમણ કરે છે?

(૨૦) શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી શ્રદ્ધાથી યજન કરનારની નિષ્ઠા કેવી છે, સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી?

(૨૧) સંન્યાસનું અને ત્યાગનું તત્ત્વ પૃથક્ જણાવો.

પ્ર.૧ યત્ શ્રેયઃ સ્યાત્ નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્ મે (૨।૭)

જે નિશ્ચિત શ્રેય હોય તે મને કહો.

ઉત્તર : નિત્યાનિત્ય વિવેકસોં સાંખ્યજ્ઞાન જબ હોય ।।
ધર્મ-યોગ દ્વિતયે કહ્યો ઈનકો ઉત્તર સોય ।।૧૧।।

પ્ર.૨ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા । (૨।૫૪)

સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું?

ઉત્તર : સ્થિરમતિ જબ મનસોં તજે વિવિધ કામકો ભોગ ।।
સબ ઈન્દ્રિયગન સિમિટકે સ્વસ્વરૂપ સંયોગ ।।૧૨।।

પ્ર.૩ જ્યાયસી ચેત્ કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્ જનાર્દન! ।
તત્ કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજ્યસિ કેશવ ! ।।૧ ।।
વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહ્યસીવ મે ।
તદ્ એકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમ્ આપ્નુયામ્ ।।૨ ।।(૩।૧-૨)

હે જનાર્દન! હે કેશવ! આપ કર્મ કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ માનતા હો તો ઘોર કર્મમાં મને શા માટે યોજો છો? ૧

વ્યામિશ્ર જેવા વાક્યથી મારી બુદ્ધિને મોહ કરતા હો તેમ જણાય છે. તેથી હું જેનાથી શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરૂં તે એક નિશ્ચય કરી કહો. ૨

ઉત્તર : લોક-વેદકે કર્મ સબ હરિસેવાકે કાજ ।।
યજ્ઞઅર્થ સઘરી ક્રિયા અન્ય બન્ધકો સાજ ।।૧૩।।

પ્ર.૪ અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પુરુષઃ ।
અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય ! બલાદિવ નિયોજિતઃ ।। (૩।૩૬)

ત્યારે હે વાર્ષ્ણેય ! ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ બલાત્કારે યોજાએલો ન હોય તેમ આ પુરુષ કોનાથી યોજાઈ પાપ કરે છે?

ઉત્તર : બલસોં પ્રેરત પાપમેં યહી કામ રજરૂપ ।।
સો મારે કરી ઈન્દ્રિય જય જો સેવે વ્રજભૂપ ।।૧૪।।

બિનુ-સેવા નહિ ઈન્દ્રિય જય નહિ કર્મ ફલરૂપ ।।
યહ નિશ્ચય કરિ ભાવસોં સેવે વ્રજ કે ભૂપ ।।૧૫।।

પ્ર.૫ અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।
કથમ્ એતદ્ વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાન્ ઈતિ ।। (૪।૪)

આપનો જન્મ પછી છે, સૂર્યનો જન્મ પહેલાં છે. પહેલાં આપે યોગ કહ્યો એ હું કેમ જાણી શકું?

ઉત્તર : યોગ વિવસ્વતસોં કહ્યો યહી નિત્ય નિજધામ ।।
ઈશ્વરતા સર્વજ્ઞતા સ્વેચ્છા પૂરન કામ ।।૧૬।।
જન્મ કર્મ સબ દિવ્ય હૈં સો જાને જન કોય ।।
સો પ્રાકૃત તનુ ત્યાગી પુનિ શુદ્ધ ભાગવત હોય ।।૧૭।।

પ્ર.૬ સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ! પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।
યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ।। (૫।૧)

હે કૃષ્ણ! સંન્યાસનો અને પુનઃ યોગનો ઉપદેશ કરો છો. આ બેમાંથી જે એક શ્રેય હોય તે સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કહો.

ઉત્તર : સાંખ્ય યોગ દ્વે ભિન્ન હે પંડિત નહીં યહ જાન ।।
યોગયુક્ત પુનિ ત્યાગસોં કરે કર્મ સોઈ જ્ઞાન ।।૧૮।।

પ્ર.૭ યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસુદન ! ।
એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચઞ્ચલત્વાત્ સ્થિતિં સ્થિરામ્ ।।૩૩।।

ચઞ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ! પ્રમાથિ બલવદ્ દૃઢમ્ ।
તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૩૪॥ (૬।૩૩-૩૪)

હે મધુસુદન! સામ્યથી જે આ યોગ આપે કહ્યો તેની સ્થિતિ (મનની) ચંચલતાને લીધે સ્થિર હું જોઈ શકતો નથી. ૩૩

કારણ કે, હે કૃષ્ણ! મન ચંચલ, ઈન્દ્રિયોનો ક્ષોભ કરનારું બલવાળું અને દૃઢ છે. વાયુની પેઠે તેનો નિગ્રહ હું દુષ્કર માનું છું. ૩૪

ઉત્તર : શ્રવણાદિક નવ નિત પ્રતિ સહ વૈરાગ્ય અભ્યાસ ॥
કૃષ્ણાસકત સદા રહે સ્થિરમન પરમ પ્રકાશ ॥૧૯॥

પ્ર.૮ **અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાત્ ચલિતમાનસઃ ।**
અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ! ગચ્છતિ ॥૩૭॥
કચ્ચિન્ નોભયવિભ્રષ્ટઃ છિન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।
અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥
એતન્ મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમ્ અર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા, ન હ્યુપપદ્યતે ॥૩૯॥ (૬।૩૭-૩૯)

હે કૃષ્ણ! અલ્પ પ્રયત્નવાળો શ્રદ્ધાળુ જેનું મન યોગથી ચલિત થએલું છે તે સિદ્ધિ ન પામતા કઈ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૭

હે મહાબાહો! અપ્રતિષ્ઠિત હોવાથી અને બ્રહ્મમાર્ગમાં વિમૂઢ હોવાથી ઉભયથી ભ્રષ્ટ થએલો તે છૂટાં પડેલા વાદળા પેઠે નાશ પામતો નથી ને? ૩૮.

હે કૃષ્ણ! આ મારા સંશયને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવા આપ યોગ્ય છો, કારણ કે આપ વિના આ સંશય દૂર કરનાર બીજો કોઈ નથી. ૩૯

ઉત્તર : બીચ કાલ અભ્યાસમેં યોગભ્રષ્ટ ભયો સોય ॥
ભકતકૃતિ નિષ્ફલ નહિં ઓર જન્મ ફલ હોય ॥૨૦॥
શુચિ શ્રીમન્ત જ્યોં સગર ગૃહે અસમઞ્જસ મહાવીર ॥
યોગી પુનિ નૃપ ભરત જડ઼ પૂર્ણજ્ઞાન મતી ધીર ॥૨૧॥

પ્ર.૯ થી ૧૫ :

કિં તદબ્રહ્મં[૯] કિમ્ અધ્યાત્મં[૧૦] કિં કર્મ[૧૧] પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમ્[૧૨] અધિદૈવં કિમ્ ઉચ્યતે[૧૩] ।।૧।।
અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેસ્મિન્[૧૪] મધુસૂદન! ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ[૧૫] ।।૨।। (૮।૧-૨)

હે પુરુષોત્તમ! તે બ્રહ્મ શું?[૯] અધ્યાત્મ શું?[૧૦] કર્મ શું?[૧૧] અધિભૂત કોને કહ્યું?[૧૨] અધિદૈવ શું કહેવાય છે?[૧૩]

હે મધુસૂદન! અધિયજ્ઞ કોણ? આ દેહમાં તે કેવી રીતે જણાય?[૧૪] આત્માને નિયમમાં રાખનારાઓથી પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાઓ?[૧૫]

ઉત્તર : બ્રહ્માક્ષર ક્ષેત્રજ્ઞ હે[૯] ષોડશ કલા સુભાવ[૧૦] ।।
કર્મ વિસર્ગ[૧૧] અધિભૂતક્ષર[૧૨] (આધિ)દૈવિકપુરુષ પ્રભાવ[૧૩]
અધિયજ્ઞ પરમાત્મા અન્તર્યામિ જાન[૧૪] ।।
મેરો સુમરન અન્તમેં સો નિજદાસ પ્રમાન[૧૫] ।।૨૩।।

પ્ર.૧૬ **પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।**
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમ્ આદિદેવમ્ અજં વિભુમ્ ।।૧૨।।

આહુસ્ત્વામ્ ઋષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ।।૧૩।।

સર્વમ્ એતદ્ ઋતં મન્યે યન્ માં વદસિ કેશવઃ ।
ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ।।૧૪।।

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્થ ત્વં પુરુષોત્તમ! ।
ભૂતભાવન!ભૂતેશ! દેવદેવ! જગત્પતે! ।।૧૫।।

વકતુમ્ અર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
યાભિર્ વિભૂતિભિર્ લોકાન્ ઈમાન્ ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ।।૧૬।।

કથં વિદ્યામ્ અહં યોગિન્ ! ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।
કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોડસિ ભગવન્ ! મયા ।।૧૭।।

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન! ।
ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્ ।।૧૮।। (૧૦।૧૨-૧૮)

આપ પરબ્રહ્મ છો, પરમધામ છો, અને પરમપવિત્ર છો. સર્વ ઋષિઓ તેમજ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસ આપને શાશ્વત દિવ્ય પુરુષ, આદિદેવ, અજ અને વિભુ કહે છે અને આપ પણ મને એમ કહો છો. ૧૨-૧૩.

હે કેશવ! આપ મને જે કહો છો તે સર્વ હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્ ! આપની વ્યક્તિને દેવો કે દાનવો જાણતા નથી. ૧૪

હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતભાવન! હે ભૂતોના ઈશ! દેવોના દેવ! જગત્પતિ! આપ પોતે જ પોતાથી પોતાને જાણો છો. ૧૫.

જે વિભૂતિઓ વડે આ લોકોને વ્યાપી આપ રહો છો તે આપની વિભૂતિઓ દિવ્ય છે, તેથી તે સર્વ કહેવા આપ યોગ્ય છો. ૧૬

હે યોગિન્! આપનું સદા ચિંતન કરતો હું આપને કેવી રીતે જાણી શકું? હે ભગવન્! મારે આપનું કયા કયા ભાવોમાં ચિંતન કરવું.૧૭

હે જનાર્દન! આપનો યોગ તથા વિભૂતિ પુનઃ વિસ્તારથી કહો, કારણ કે અમૃતનું શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૮

ઉત્તર : સર્વ પ્રપઞ્ચ ભૂતાત્મા જાનિ મોહિ જગ માંહિ ।।
ભોક્તા શુદ્ધ સ્વરૂપ સો બિન વિભૂતિ કહું નાંહિ ।।૨૪।।

પ્ર.૧૭ મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમ્ અધ્યાત્મસઞ્જ્ઞિતમ્ ।
યત્ ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોડયં વિગતો મમ ।।૧।।

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।
ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ।।૨।।

એવમ્ એતદ્ યથાડડત્થત્વમ્ આત્માનં પરમેશ્વર! ।
દ્રષ્ટુમ્ ઇચ્છામિ તે રૂપમ્ ઐશ્વરં પુરુષોત્તમ! ।।૩।।

મન્યસે યદિ તચ્છકયં મયા દ્રષ્ટુમ્ ઇતિ પ્રભો! ।
યોગેશ્વર! તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમ્ અવ્યયમ્ ।।૪।। (૧૧।૧-૪)

મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા આપે જે પરમ ગુહ્ય અધ્યાત્મ વચન કહ્યા તેથી મારો આ મોહ નષ્ટ થયો.૧

હે કમલપત્ર જેવા ચક્ષુવાળા! આપથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા લય તેમજ આપનું અવ્યય માહાત્મ્ય પણ મેં વિસ્તારથી સાંભળ્યા. ૨

હે પરમેશ્વર! આપનું સ્વરૂપ આપે જેવું કહ્યું તેવું જ છે. હે પુરુષોત્તમ! હું આપના તે ઐશ્વર રૂપના દર્શન કરવા ઇચ્છું છું. ૩

હે પ્રભો! હે યોગેશ્વર! જો તે મારાથી જોઇ શકાય તેવું આપ માનતા હો તો આપ મને આપના અવ્યય સ્વરૂપના દર્શન કરાવો. ૪

ઉત્તર : જો વૈરાટય અવ્યક્ત હે દિવ્યદષ્ટિ પથ હોય ।।
કાલપુરુષકે રૂપસોં દરશન દીનો સોય ।।૨૫।।

પ્ર.૧૮ એવં સતતયુક્તા યે ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે ।
યે ચાપ્યક્ષરમવ્યક્તં તેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ।।૧।। (૧૨।૧)

એવી રીતે નિરંતર યુક્ત થઇ જે ભક્તો આપની સર્વ પ્રકારે સેવા કરે છે અને જેઓ અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓમાં યોગવિત્તમ કોણ?

ઉત્તર : મેરી વ્યક્ત ઉપાસના સબ વિધ પરમાનન્દ ।।
કલેશ અધિક અવ્યક્તમેં અન્ત હોય આનન્દ ।।૨૬।।

પ્ર.૧૯ કૈર્લિંગૈઃ ત્રીન્ ગુણાન્ એતાન્ અતીતો ભવતિ પ્રભો! ।
કિમાચારઃ કથં ચૈતાન્ ત્રીન્ ગુણાન્ અતિવર્તતે ।।૨૧।। (૧૪।૨૧)

હે પ્રભો! આ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરેલો કયા ચિહ્નોથી જણાય? તે કેવા આચારવાળો હોય અને આ ત્રણ ગુણોનું કેવી રીતે અતિક્રમણ કરે છે?

ઉત્તર : કાલ કરણ પરિકર સુફલ રૂપ અનુભવ ભોગ ।।
સો ન હોય અવ્યક્તમેં એક જ્ઞાન સંયોગ ।।૨૭।।
સ્નેહ સહિત વ્યભિચાર બિન સેવત મોસોં સોય ।।

પ્રાકૃત ગુન સંઘાત સબ તાતેં નિર્ગુન હોય ।।૨૮।।
જહાં મેરો સમ્બન્ધ હે સો સબ નિર્ગુન રૂપ ।।
ઉદ્ધવ પ્રતિ વિસ્તાર કહી શ્રીમુખસોં વ્રજભૂપ ।।૨૯।।

પ્ર.૨૦ યે શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ! સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ।।૧।। (૧૭।૧)

હે કૃષ્ણ! જેઓ શાસ્ત્ર વિધિનો ત્યાગ કરી શ્રદ્ધાવાળા રહી યજન કરે છે તેઓની નિષ્ઠા કેવી છે, સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી?

ઉત્તર : ત્રિવિધ પ્રકાર શ્રદ્ધાદિ સબ શાસ્ત્રવિધિ કે ભેદ ।।
બિન શ્રદ્ધા હુત દત્ત તપ અસત હોત શ્રમ ખેદ ।।૩૦।।

પ્ર.૨૧ સન્ન્યાસસ્ય મહાબાહો! તત્ત્વમ્ ઈચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ! પૃથક્ કેશિનિષૂદન! ।।૧।। (૧૮।૧)

હે મહાબાહો! હે હૃષીકેશ! હે કેશિનિસૂદન! હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું તત્ત્વ પૃથક્ જાણવા ઈચ્છું છું.૧

ઉત્તર : કામ્યકર્મકો ન્યાસ કરી કરે કર્મફલ ત્યાગ ।।
યહ મેરો મત જાનિકે સેવત હે બડ ભાગ ।।૩૧।।

* * *

।।ન્યાસાદેશવિવરણમ્।।

ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતોઽકિઞ્ચનાધિક્રિયોક્તા
કાર્પણ્યં વાંગમુક્તં મદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઢમ્।।
દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ વા ક્વચિદુપશમિતાવન્યસમ્મેલને વા
બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તસ્ તદિહ ન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ।।૧।।

અન્વય : ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતઃ, ક્વચિત્ અકિઞ્ચના અધિક્રિયા ઉક્તા; વા કાર્પણ્યમ્ અંગમ્ ઉક્તમ્; વા દુસ્સાધ્યેચ્છોદ્યમૌ ઉપશમિતૌ; વા અન્યસમ્મેલને બ્રહ્માસ્ત્રન્યાયઃ ઉક્તઃ. તદ્ ઇહ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ ધર્મઃ ન વિહતઃ.

શ્લોકાર્થ : સર્વત્યાગની આજ્ઞાઓમાં ધર્મત્યાગ કરવાના વચનોથી કોઈ ઠેકાણે અકિઞ્ચનપણાને શરણાગતિનો અધિકાર કહ્યો છે. કોઈ ઠેકાણે દીનપણાને શરણાગતિનું અંગ કહ્યું છે. અથવા મારાથી બીજાનું ભજન અને અપેક્ષા રાખવાનો નિષેધ કર્યો છે. કિંવા દુઃસાધ્ય કાર્યની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન નું ઉપશમન કર્યું છે. અથવા ધર્માન્તરનો સમ્બન્ધ થવામાં બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય વર્ણવેલો છે. માટે ‘‘સર્વધર્માન્ ...’’ આ ગીતાના શ્લોકમાં વેદાદિ આજ્ઞાથી સિદ્ધ ધર્મ નષ્ટ ન થયો.

।।શ્રીવિટ્ઠલેશપ્રભુચરણવિરચિત વિવરણ।।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અઢારમા અધ્યાયના ૬૬મા શ્લોકમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને શરણે આવવાની આજ્ઞા કરી છે. ત્યાં અનેક વિકલ્પો થાય છે :

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવો પુષ્ટિમાર્ગમાં છે. મર્યાદામાર્ગમાં નથી. અને અત્રે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કીધો છે માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુન પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃત હતો.

ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી મર્યાદામાર્ગમાં જ પાપ લાગવાનો ભય છે અને તે પાપભયની સમ્ભાવના આ શ્લોકના ઉત્તર ભાગમાં કરી છે. માટે એમ પણ સન્દેહ થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત હશે.

પણ ‘‘કૃતિની અપેક્ષા નહીં રાખી હું સ્વયં તને પાપથી છોડાવીશ’’

એમ કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય નથી.

પ્રભુના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીયભક્તને કોઈ પ્રકારનો પણ શોક હોતો નથી પણ અત્રે ‘‘મા શુચઃ’’ શોક મા કર, એમ શોક કરવાનો નિષેધ કર્યો છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુનને શોક હતો તેથી તેનું મર્યાદામાર્ગીપણું નિશ્ચિત થાય છે.

દ્ધઆવી રીતે જેમ અધિકારીમાં અનેક સન્દેહ થાય છે તેમજ અધિકાર તથા પ્રભુના પ્રતિ પણ કેટલાક સન્દેહો થાય છે. જેમ કે

પુષ્ટિલીલાના ફલપ્રકરણમાં (રાસપઞ્ચાધ્યાયીના પ્રારમ્ભમાં) પ્રભુએ **‘‘પતિશુશ્રૂષણં સ્ત્રીણામ્’’** ઈત્યાદિ વચનોદ્ધારા પ્રથમ મર્યાદાનો સ્વીકાર કર્યો, પછી ભક્તોના અત્યાગ્રહથી પુષ્ટિનો અંગીકાર કર્યો. કિન્તુ ગીતામાં તો ભક્તને મર્યાદાનો આગ્રહ છે છતાં પણ પોતે **‘‘સર્વધર્માન્ ...’’** ઈત્યાદિ વાક્યોથી પુષ્ટિનો ઉપદેશ કરે છે, એમ વિપરીતતા દેખાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો ‘‘દિવસમાં વ્યવહારકાર્યમાં વ્યાકુલ અને રાત્રિમાં અતિશ્રમથી પ્રતિદિન ઊંઘી જતા પોતાના ગોકુલને વૈકુણ્ઠમાં લઈ જશે’’ ઈત્યાદિ સ્થલોમાં સાધનરહિતોને પણ ફલ આપેલું છે. પણ અર્જુનને એમ આજ્ઞા કરે છે કે ‘‘તું દ્રોણાદિકોને માર અને મારા શરણે આવ, તને હું પાપોથી છોડાવીશ’’. શરણે આવશે તો પાપોથી મુક્ત કરાવીશ એમ સ્પષ્ટ મર્યાદા આવી જાય છે. અને તેના વિરુદ્ધ સર્વધર્મોનું પરિહરણકથન યુક્ત નથી.

દ્ધએમ વિચાર કરનારના હૃદયમાં અનેક સન્દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને દૂર કરવાને માટે પૂર્વોક્ત ‘‘ન્યાસાદેશેષુ ...’’ ઈત્યાદિ શ્લોક કહે છે.

આવી રીતે જ્યારે સન્દેહ થાય ત્યારે એટલો જ આશય સમજવાનો છે કે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં કીધો છે. અર્થાત્ અર્જુન પુષ્ટિમર્યાદાનો અધિકારી છે. પુષ્ટિપુષ્ટિનો નહીં. અર્જુનનું જે શરણે જવું તે પુષ્ટિમર્યાદારૂપ છે. તેમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવો પુષ્ટિનો અંશ છે. અને શરણે જવારૂપ સાધનનું આચરણ કરવાથી રક્ષા કરવી, તે મર્યાદાનો અંશ છે. તેથી બન્ને અંશ ભક્તિ વિરુદ્ધ નથી. અર્થાત્ પુષ્ટિ અને મર્યાદા ના અંશવાળા અર્જુનની એવા પ્રકારની ભક્તિ કોઈ રીતે વિરુદ્ધ નથી. પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદામાં કેવલ મર્યાદામાર્ગના ધર્મોનો ત્યાગ દૂષણરૂપ નથી. જેવી રીતે સંન્યાસાશ્રમમાં

પ્રથમાશ્રમના (ગ્રહસ્થાશ્રમના) ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં દૂષણ નથી. તેજ પ્રમાણે પુષ્ટિમર્યાદામાં પણ કેવલમર્યાદાના ધર્મોનો ત્યાગ દૂષિત નથી. કેવલમર્યાદામાર્ગમાં ગ્રહસ્થાશ્રમોક્ત ધર્મોનો જ ત્યાગ કરાય છે, સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનો નહીં. અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનું પાલન તો કરાય જ છે. પણ પુષ્ટિમર્યાદામાં તો ધર્મમાત્રને પૂર્વાશ્રમીય ધર્મોની સરખાઈ છે માટે તેનો પરિત્યાગ થાય છે. અત્રે કેવલ મર્યાદા કરતાં આટલું જ અધિક છે. શરણાગતિરૂપ પદાર્થ જ એવો છે કે ત્યાં સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને જ શરણે જવાય. તે જ આશયથી શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું છે કે **''તદિહ ન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ''** અર્થાત્ ''તેથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ આવ્યો નથી કારણ કે તેવી આજ્ઞા છે''. અથવા ધર્મત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ નથી થયો આ વાતમાં **'આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ'** આ પદને હેતુ જાણવો. અર્થાત્ પ્રભુની આજ્ઞાનો જે વિષય હોય તે જ ધર્મ છે. અત્રે પ્રભુની આજ્ઞાનો વિષય, ધર્મોનો ત્યાગ છે. માટે તેને પણ ધર્મપણું છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે ભગવદાજ્ઞાને ગ્રહણ કરીને ધર્મશાસ્ત્ર નિર્માણ કરનાર મનુ આદિના આજ્ઞાવિષયને, અથવા તો નિશ્વાસરૂપ વેદના આજ્ઞાવિષયને જ્યારે ધર્મપણું છે, તો પછી પ્રભુના સાક્ષાદ્ આજ્ઞાવિષયને ધર્મપણું કેમ ન હોય? હોય જ. તે આજ્ઞાનો વિષય અત્રે સર્વધર્મત્યાગ છે. માટે ધર્મત્યાગને પણ ભગવદાજ્ઞા સિદ્ધ હોવાથી ધર્મપણું છે. તેથી જ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ ન થયો. **'આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ'** અત્રે 'આદિ' પદથી ભગવદાજ્ઞાથી ધર્મોપદેશ કરનાર મનુપ્રભૃતિઓએ કહેલ ધર્મનું ગ્રહણ કરવું. અથવા પૂર્વોક્ત અર્થાત્ ''ધર્મત્યાગ કરીને તું મારે શરણે આવ'' ઈત્યાદિ આજ્ઞા છે આદિમાં જે મનુ આદિના તેથી સિદ્ધ, એવો અર્થ કરવો. અર્થાત્ પ્રભુ આજ્ઞાયુક્ત મનુપ્રભૃતિના વચનોથી સિદ્ધ જ્યારે ધર્મ છે તો પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી સિદ્ધ જે છે તે ધર્મ હોય એમાં શું કહેવું? કિંવા વેદાજ્ઞા છે આદિમાં જેને એવો સ્મૃતિસિદ્ધ ધર્મ તે પણ નષ્ટ ન થયો. અર્થાત્ વેદ નિશ્વાસરૂપ છે. અને મન્વાદિ પ્રભુના અંશાંશ છે. પણ ''સર્વધર્માન્ ...'' એ તો પ્રભુના ખાસ વચનામૃત છે. માટે સ્વમુખોક્ત શબ્દ 'ધર્મત્યાગરૂપ' ધર્મ હોવાથી કોઈનો બાધ આવતો નથી.

જ્યારે પ્રભુઆજ્ઞાથી સિદ્ધ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ

ધર્મબાધ નથી થતો તો પછી **‘‘અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ’’ ‘‘હું તને બધા પાપોથી છોડાવીશ, શોક મા કર’’** આ ઉત્તરાર્ધમાં પાપનું કથન અયુક્ત થશે. કારણ કે જો ધર્મનો બાધ જ નથી થતો તો પછી **‘‘તને પાપ લાગશે’’** અને **‘‘હું છોડાવીશ’’** એ બન્ને વચન વ્યર્થ છે, અનુપયુક્ત છે.

તેનો ઉત્તર આવી રીતે છે કે અર્જુનને ભગવન્માર્ગનું સ્વરૂપજ્ઞાન ન હતું માટે તેને સમજાવવા માત્ર તે પાપકથનાદિ વાક્ય છે. કહેવાનો આશય એમ છે કે મૂલમાં એટલે **‘‘સર્વધર્માન્ ...’’** આ સમસ્તપદમાં **‘સર્વ’** પદવડે શરણગમન સિવાયના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ સૂચિત છે. ત્યારે જે સમ્બન્ધી ધર્મોનો બાધ થશે તે સમ્બન્ધી પાપોથી જ હે અર્જુન! તને છોડાવીશ. અર્થાત્ યદ્યપિ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તારામાં પાપ લાગવાની સમ્ભાવના જ નથી તથાપિ અજ્ઞાનથી તારા સમ્ભાવના કરેલા એટલે સ્વપ્નની પેઠે પ્રવાહન્યાયથી સ્વયં કલ્પના કરેલા પાપોની ઉત્પત્તિને પણ હું નહીં થવા દઉં. તારામાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપોથી છોડાવીશ એમ સમજવાનું નથી. કારણ કે ભગવદાજ્ઞાપાલન કરનારને પાપોત્પત્તિની સમ્ભાવના જ નથી. વાસ્તવમાં તો આટલું પણ કહેવું ભગવન્માર્ગપદ્ધતીને નહીં જાણીને શોક કરતા પાર્થને આશ્વાસન કરવામાત્ર જ સમજવું.

અહીં આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે તો પછી **‘‘મામેકં શરણં વ્રજ’’** આટલું જ કહેવાથી શરણોપદેશ થઈ શકતો હતો, **‘‘સર્વ ધર્મોને છોડીને શરણે જા’’** એમ શા માટે કહ્યું ?

તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે **‘‘ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતઃ’’** અર્થાત્ ‘‘જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે જ ગૃહાદિ પરિત્યાગ પૂર્વક ગમન કરે’’ ‘‘જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી ગાર્હસ્થ્યાદિ કર્મોનું આચરણ કરે’’ ઈત્યાદિ ન્યાસ એટલે સંન્યાસની આજ્ઞાઓમાં વૈરાગ્યને જ અધિકાર કહ્યું છે. અર્થાત્ સંન્યાસ લેવામાં વૈરાગ્યવાન જ ત્રૈવર્ણિક અધિકારી છે એમ વેદ આદિ શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. શરણમાર્ગમાં પણ આ લોકના અને પર લોકના સાધનોનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે યથોક્ત રીતીથી કરી શકાતા નથી. માટે મારા ઈચ્છિત પુરુષાર્થને અપાવી શકતા નથી, એમ જ્ઞાન થવાથી જ્યારે તે ઐહિક-પારલૌકિક

સાધનોમાં વૈરાગ્ય થાય તથા મારા પ્રભુ કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તું સમર્થ છે એમ પ્રભુની સામર્થ્યનું ભાન થઈ જાય ત્યારે તે પુરુષ શરણે જવાનો અધિકારી થાય છે. તેનું વૈરાગ્ય, અને આવું જ્ઞાન એ બન્ને શરણાંશમાં સંન્યાસરૂપ જ છે. માટે **"સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય"** એ ભગવદ્દુક્તિ સાર્થક છે. અને તે કહેવાની પૂર્વોક્ત રીતે આવશ્યકતા છે જ. જેમ સંન્યાસમાં પૂર્વાશ્રમધર્મનો પરિત્યાગ અંગ છે. તેમ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ પણ શરણગમનનું અંગ છે. અને તેથી જ પૂર્વાંગ વિના શરણગમનની સાંગસિદ્ધિ થતી નથી. ધર્મપરિત્યાગ કરવા છતાં ધર્મનો બાધ થયો નથી તેમાં એક આ પણ હેતુ સમજવો. અર્થાત્ જેમ સંન્યાસાશ્રમમાં પૂર્વાશ્રમધર્મોનો પરિત્યાગ પણ હાનિકારક નથી. **'વચનતઃ'** આ પદમાં 'વચનત્વાત્' એવો ભાવપ્રધાન નિર્દેશ સમજવો. તેથી એમ પણ સમજવાનું છે કે શરણગમનને સંન્યાસ સામ્ય હોવાથી જેમ ત્યાં એમ પણ સૂચન થાય છે કે શરણગામીના માટે બધા ધર્મો પારકા ધર્મો છે.

આ પક્ષમાં એવી અરુચિ થાય છે કે અર્જુને હજી સુધી ઐહિક-પારલૌકિક કામના આદિનો પરિત્યાગ કર્યો નથી. માટે તેને **"સર્વધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જા"** એવી આજ્ઞાનું ફલ દેખાતું નથી. આ અરુચિને દૂર કરવાને માટે બીજો પક્ષ કહે છે કે **"શરણાગતિમાં અકિઞ્ચનનો અધિકાર છે"**. જે ભગવદીયોની યત્કિઞ્ચિત્કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ અથવા તો તેથી નિવૃત્તિ થવું પ્રભુના આધીન છે માટે, અને તે જે કરે છે તે સર્વ પ્રભુ જ કરે છે માટે પણ, જે ભક્તોને પ્રભુના સિવાય કંઈ હોતું નથી તે **'અકિઞ્ચન'** કહેવાય છે. અને તેને જ શરણે જવાનો અધિકાર છે એ વાત અર્જુનને જણાવવા માટે જ અકિઞ્ચનત્વરૂપ સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે "હે અર્જુન! તને અકિઞ્ચન થવા માટે દ્રોણાદિ મારણની પેઠે રાજ્યના ભોગનો ત્યાગ પણ કર્તવ્ય છે".

પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ભગવદીયને સ્વતઃ અન્યત્ર ધર્મ આદિમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને કદાચિત્ પ્રવાહન્યાયથી પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ ફલસિદ્ધિ નથી થતી. ભાગવતના ષષ્ઠસ્કન્ધમાં વૃત્રાસુરે કહ્યું છે કે "હે શક્ર! અમારો સ્વામી પોતાના દાસોદ્વારા કરવામાં આવતા ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રૈવર્ગિક સમ્બન્ધી શ્રમને દૂર કરે છે". એટલે ભગવદીયોને

ભગવદનુગ્રહથી ધર્માર્થકામાદિમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તો પછી અર્જુન જો સ્વયં ધર્માદિમાં પ્રવૃત્ત ન થાય તો તેના માટે ઉપદેશ આપવાની દરકાર પણ નથી. તો પછી તેને તેવો ઉપદેશ પ્રભુએ કેમ કર્યો હશે ? તે આશંકાને દૂર કરવા સારું બીજો પક્ષ આદરે છે **‘‘કાર્પણ્યં વા અંગમ્ ઉક્તમ્’’**. અર્થાત્ શરણાગતિમાં દીનતા અંગ મનાય છે. પુરુષના પાસે જ્યારે કોઈ સાધન રહેતું નથી ત્યારે તેના મનમાં દીનતાનું સ્ફુરણ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી સાધનોનો અભાવ ન થાય ત્યાં સુધી દીનતા આવતી નથી. તે દીનતા શરણગમનનું અંગ છે. કારણ કે જો કદાચિત્ દીનતા ન હોય અને ભગવદનુગ્રહબલના જોરથી ઉદ્ધતતા અથવા અભિમાનિતા મનમાં આવી જાય તો શરણાગતિનો જ ભંગ થઈ જાય. અર્થાત્ જેનામાં દીનતા નથી તેની શરણાગતિને પ્રભુ સ્વીકારતા નથી. અથવા તો તેની શરણાગતિ અંગવિનાની વિકલ કહેવાય છે. અર્જુનને પણ તેવું દીનત્વ થાય તે આશયથી પ્રભુએ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે યુક્ત છે. અથવા તો જે ‘‘અણસમજથી માંગે તે દીન કહેવાય છે’’ આ વચનના અનુસાર તેને દીનત્વ થવા માટે સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. અર્થાત્ ‘‘સ્વયંભૂ, વેદ, અને મહેશ આદિને પણ દુર્લભ છે ચરણરેણુ જેની એવો સમર્થ પ્રભુ ક્યાં ? અને તુચ્છ જીવ હું ક્યાં ?’’ આવી રીતે જો કદાચિત્ પોતાની અધમતા અને પ્રભુની ઉત્તમોત્તમતાનું સ્ફુરણ થાય તો પણ વ્યક્તિ શરણે જઈ ન શકે અને શરણગમનનો માર્ગ બંધ થઈ જાય. તેથી પ્રભુએ કહ્યું કે **‘‘હે અર્જુન ! તું પોતાના અને મારા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને શરણે જા’’**. આ પક્ષમાં **‘પરિત્યજ્ય’**નો **‘‘વિચાર કર્યા વિના’’** એવો અર્થ કરવો. અર્થાત્ ‘‘હે અર્જુન ! તું તારા અને મારા ધર્મોનો વિચાર ન કરીને મારે શરણે જા’’ એમ અર્થ સમજવો. તેથીજ તેને શરણગમનનું અંગ કહ્યું છે. **‘‘સર્વધર્માન્’’** શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો આવી રીતે અર્થ કરવાથી, ઉત્તરાર્ધ એટલે **‘‘અહં ત્વા ...’’** ઈત્યાદિનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે સાક્ષાત્ ભગવાનને શરણે જવામાં જેટલા પ્રતિબન્ધક છે તે સર્વે અત્રે ‘પાપ’શબ્દથી કહ્યાં છે. આધિભૌતિકાદિ ત્રિવિધ ભેદથી પાપ ઘણાં થાય છે. માટે **‘પાપેભ્યઃ’** એમ બહુવચન કહ્યું છે. અર્થાત્ ‘‘હે અર્જુન! મારે શરણે આવતા સમયે જેટલા પ્રતિબન્ધો આવશે તે બધાથી હું તને બચાવીશ.

યદ્યપિ પોતાની તથા પ્રભુની અવસ્થાના જ્ઞાનથી શરણાગતિનો ભંગ થઈ શકે છે. તથાપિ સંસારથી ભીત (ભીતિવાળો) તથા દુખિયા પુરુષને ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન શરણાગતિમાં પ્રતિબન્ધક નથી, પ્રત્યુત તેનો સાધક થશે. તેથી **‘‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય’’** એમ કહેવું યુક્ત નથીદ્ગદ્ગઆવી શંકાને દૂર કરવામાટે તાત્પર્યાન્તર કહે છે. અર્થાત્ **‘‘સર્વધર્માન્ ...’’** વાક્યનો અન્ય અર્થ છે તે કહે છે: **‘‘મદિતરભજનાપેક્ષણં ...’’** ‘‘મારાથી બીજાનું ભજન છોડી દેવું અથવા મારાથી ઈતરની અપેક્ષા છોડી દેવી’’.

કેટલાક એમ કહે છે કે મોટા અને અશક્ય પ્રયોજનમાટે જ પ્રભુને શરણે જવું, પોતાથી બની શકે એવા અથવા તો સામાન્ય પ્રયોજનમાટે પ્રભુના ઉપર ભાર શા માટે નાખવો ! આ પક્ષ અત્રે નહીં સમજવો તેને સમજાવવા માટે **‘‘સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કર’’** એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ મારાથી બીજો પુરુષ, બીજાનું ભજન, અને બીજાની અપેક્ષા રાખવીદ્ગદ્ગએ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો. પોતાનાથી અનાયાસે થઈ શકે એવા અથવા તો ન થઈ શકે એવા સર્વ પ્રયોજનમાં શ્રીહરિનોજ આશ્રય રાખવો, અન્યનો આશ્રય ન કરવો તે સમજાવવા માટે જ **‘‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય’’** એમ ઉપદેશ કીધો છે. આ પક્ષમાં **‘‘સર્વે ચ ધર્માશ્ચ’’** એમ સમાસ કરવો. જો કોઈ સમયે કોઈ પ્રયોજનના માટે પણ અન્યનો આશ્રય કરે તો શરણાગતિનો બાધ થાય છે.

અથવા હું અને અન્ય એ બન્નેના ભજન અને અપેક્ષા નો પરિત્યાગ કરવો. શરણમાર્ગમાં ભગવદ્ભજનની પણ અપેક્ષા નથી. માર્જારીસુત (બિલાડીનું બચ્ચું) ભક્તિમાં ભક્ત જેમ પ્રભુભજનાદિનો પણ પરિત્યાગ કરે છે અને પ્રભુ સ્વયં તેનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ અત્રે પણ મારું ભજન તથા અપેક્ષા બન્નેનો ત્યાગ કર. આ પક્ષમાં **‘સર્વધર્મ’** પદથી ભગવદ્ધર્મનું પણ ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ જેમ બીજાઓના ધર્મોનો ત્યાગ કરવો તેમ ભગવદ્ધર્મનો પણ પરિત્યાગ કરવો. **‘‘મદિતર ...’’** ઈત્યાદિ પદમાં ભગવદ્વાક્યની અપેક્ષાથી **‘મત્’** શબ્દનો પ્રયોગ શ્રીમદાચાર્યશ્રીએ કીધો છે. અથવા **‘‘તદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઢં’’** એવો પદપ્રયોગ ફેરવી લેવો.

વિશેષ : આવી ભક્તિમાં કાલક્ષેપ તરીકે ભગવદ્ધર્મોના આચરણ કરવામાં આવે છે.

અત્રે એવી અરુચિ થાય છે કે જો પાપ દૂર કરવા સારું જ શરણાગતિનો ઉપદેશ હોય તો તે ઉપદેશ વ્યર્થ છે. કારણ કે શરણાગતિના સિવાય પ્રાયશ્ચિત્તાદિના કરવાથી પણ પાપ દૂર થઈ શકે છે તો પછી શરણાગતિનો જ ઉપદેશ શું કરવા કર્યો? તે અરુચિને દૂર કરવા માટે અન્ય પક્ષ કહે છે **''દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ વા ક્વચિદુપશમિતૌ''** અથાર્ત્ દુઃસાધ્યમાં ઈચ્છા અને તેનો ઉદ્યમ આ બન્નેનો ઉપશમ કીધો છે. જે દિવસથી પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો તે દિવસથી પાપની સમ્ભાવના જ નથી. અને જો કદાચિત્ પૂર્વપ્રારબ્ધ અપરાધ હોય તો તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી થતી નથી કિન્તુ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુ પોતે જ તે પ્રારબ્ધનો નાશ કરી શકે છે. આ સિદ્ધાન્તમાં ''જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે તે બ્રહ્મહત્યાને તરે છે'' ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો અન્ય અધિકારીઓના માટે સમજવાં. આવી રીતે અલ્પપ્રયોજન પ્રાપ્ત છતાં જીવની દુઃસાધ્યની ઈચ્છા અને દુઃસાધ્યનો ઉદ્યમ દૂર કરી દેવો એ પ્રભુનું મોટું ઐશ્વર્ય છે. અર્જુન સાધારણ જીવ નથી કિન્તુ ભગવદીય છે. માટે તેના દોષોની નિવૃત્તિ અન્યથી થઈ શકે તેમ નથી. અને જો તે ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ન કરે તો પછી કોઈ રીતે પણ દોષોની નિવૃત્તિ નહીં થાય. તે અગવડથી જ પ્રભુએ તેને શરણે જવાનો આદેશ કર્યો. તેથી ''તું મારે શરણે જા'' એમ કથનમાત્ર નહીં કિન્તુ **પ્રભુએ અર્જુનને પોતાના શરણનું દાન આપ્યું છે** એમજ સમજવાનું છે.

તો પછી ભગવદીય હોવાથી તેની દુઃસાધ્યમાં ઈચ્છા અને તેમાં પ્રવૃત્તિ બન્ને સમ્ભવતી નથી તેથી તેનું કથન વ્યર્થ થશે એમ આશંકા ન થાય તેના માટે પાક્ષિકદોષનો પણ પરિહાર કરતાં કહે છે કે **'ક્વચિત્'** અર્થાત્ એવું ક્વચિત્ બને છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે **''ક્વચિત્ દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ ઉપશમિતૌ''** કોઈક વખતે ભગવદીયને પણ ભ્રમાદિથી અથવા સંગાદિથી દુઃસાધ્ય યજ્ઞાદિકાર્યમાં ઈચ્છા અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તો તે સમયમાં તેની તે ઈચ્છા અને ઉદ્યમને દૂર કરવાને માટે **''સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય''** એ ઉપદેશ છે.

યદ્યપિ અન્યાશ્રય ન થાય તે માટે સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ તથાપિ **''લોકસઙ્ગ્રહમેવાડપિ સમ્પશ્યન્ કર્તુમર્હસિ''** ઈત્યાદિ વચનોના અનુસાર શું લોકમર્યાદાના રક્ષણમાટે તો ધર્મનું આચરણ અવશ્ય ન કરવું

જોઈએ ? તે શંકાને દૂર કરવા માટે બીજા તાત્પર્યનું અવતરણ કરે છે **‘‘વા અન્યસમ્મેલને બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તઃ’’** ‘‘અથવા અન્યાશ્રય નહીં થવાના વિષયમાં બ્રહ્માસ્ત્રનો ન્યાય આપ્યો છે’’.

આ ન્યાય હનુમાનજીના પ્રસંગમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીમદ્રામાયણના સુન્દરકાણ્ડમાં શ્રીપુરુષોત્તમના એકાન્તદાસ શ્રીહનુમાનજી જ્યારે પોતાના પ્રભુની આજ્ઞાથી શ્રીજનકનન્દિનીની ખબર કાઢવા લંકાપુરીમાં ગયા. અને ત્યાં જ્યારે મેઘનાદે શ્રીહનુમાનના ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવ્યું ત્યારે શ્રીહનુમાનજીએ કહ્યું છે કે ‘‘યદ્યપિ સ્તુતિ કરવાથી આ બ્રહ્માસ્ત્રથી હું બચી શકું છું તો પણ હું શ્રીરામનો એકાન્તદાસ અન્યનો આશ્રય કરી શકતો નથી’’ એમ કહીને બ્રહ્માસ્ત્રના બન્ધનને સ્વીકાર્યું. પણ તે બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધાયા છતાં રાક્ષસોએ બીજા દોરડાઓથી પણ તેમને બાંધવા લાગ્યા ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્ર જતું રહ્યું.

તે જ પ્રમાણે અહીં સમજવું. અર્થાત્, જો અર્જુનને અન્યધર્મોનો સમ્બન્ધ થશે તો શરણાગતિનો ભંગ થશે. તેથી અન્યધર્મોનો ત્યાગ કરાવવો જોઈએ એમ વિચારીને પ્રભુએ અર્જુનને સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી જ **‘‘મામ્ એકમ્’’** અહીં ‘એક’પદનો પ્રયોગ કીધો છે. તેનું પણ તાત્પર્ય એજ છે કે અન્યનો આશ્રય નહીં કરીને મારે શરણે જા. જો એમ કહેવાનું ન હોત તો **‘માં’** એટલું માત્ર કહેવાથી પણ એકત્વનો લાભ થઈ શકત, **‘એકમ્’** પદ વ્યર્થ થઈ જાત. તેમ છતાં પણ જે **‘એકં’** પદ કહ્યું તેથી એમ માલુમ પડે છે કે અન્યાશ્રય નહીં કરવાથી જ શરણાગતિ સાંગ થાય છે. **‘મામ્’** પદનો એ અર્થ છે : દેશકાલની અપેક્ષાથી રહિત. અર્થાત્ ધર્માદિકને દેશકાલની અપેક્ષા રહે છે પરન્તુ મને (પુરુષોત્તમને) તેની અપેક્ષા રહેતી નથી માટે ‘‘તું મહારે શરણે જા’’. ધર્મનો પરિત્યાગ કરવા છતાં ધર્મીનો આશ્રય લેવાથી ધર્મનો બાધ પણ ન થયો તે **‘માં’** પદનું સ્વારસ્ય છે.

અહીં સુધી નિરૂપેલ અર્થ ઉપરછલ્લો છે. ખરેખર તો શ્રીમદાચાર્યોનું તાત્પર્ય અન્યત્ર જ છે.

‘‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય’’ આ શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવયુક્ત અધિકારીઓને માટે છે. અર્થાત્ પ્રિયવિરહની અવસ્થામાં વિશ્વને પ્રભુમય

જોવાથી નિજમનોરથાનુકૂલ તે-તે શૃંગારભાવોના આસ્વાદન કરતા શ્રીવ્રજવધૂઓના જેવા જ અધિકારનું આ શ્લોક વર્ણન કરે છે. સર્વાત્મભાવ થતાં પદાર્થમાત્રને પ્રભુરૂપતા થતી હોવાથી અને તેઓમાં પ્રગાઢભાવ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મબાધ થતો નથી.

સર્વાત્મભાવ બે પ્રકારનો હોય છે. એક મર્યાદામાર્ગીય અને બીજો પુષ્ટિમાર્ગીય. સર્વાત્મભાવ પ્રભુવિરહની ભાવના ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે. અને તેવો વિરહભાવ લૌકિક-વૈદિક ધર્મોના ત્યાગ કરવાથી થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય પ્રકરણમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણશ્રીએ કહ્યું છે કે પ્રભુના વિરહનો અનુભવ થવામાટે સર્વત્યાગ કરવો જોઈએ. કેવળ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથી તો કલિયુગમાં પશ્ચાત્તાપ માત્ર થાય છે.

અને **‘‘હે પ્રભો અમે સર્વ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરીને તમારા શરણે આવ્યા છીએ’’ ‘‘હે પ્રિય આ પૃથ્વી ઉપર એવી કોણ સ્ત્રી છે કે જે તમારા મધુર મૂર્છનાયુક્ત વેણુનાદને સાંભળી આર્યચરિતથી ચલાયમાન ન થાય’’ ‘‘અમે તમારા દાસ છીએ અમારા મસ્તક ઉપર હસ્તને મૂકો’’**. અહીં પ્રથમ વાક્યમાં વૈદિકધર્મોનો ત્યાગ, બીજામાં લૌકિકધર્મોનો ત્યાગ અને ત્રીજામાં ધર્મત્યાગ કરવાનું કારણ કહ્યું છે. અર્થાત્ એવા પ્રકારના દાસ્યભાવમાં લોક-વેદસિદ્ધ ધર્મોનું પરિપાલન થઈ શકતું નથી. તેમજ **‘‘અમે પતિ, સુત, વંશ, ભ્રાતા, સુહૃદ્વર્ગ આદિનો પરિત્યાગ કરીને આવ્યા છીએ’’ ‘‘મારા માટે તે ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને સ્વીયપદાર્થો નો પરિત્યાગ કીધો હતો’’** ઈત્યાદિ વચનોથી પણ માલુમ પડે છે કે શ્રીગોપીજનોનું ભગવત્કૈંકર્ય હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કર્યો. માટે ભગવદ્દાસ્યમાં દાસ્યના સિવાય બીજા ધર્મોનું પાલન થઈ શકે તેમ નથી. વચનની ભાવપ્રધાનતા અહીંયા પણ જાણવી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને ધર્મી એવા મારે શરણ જા.

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ત્રણે મોક્ષપર્યન્તના સાધન છે, ધર્મીને પ્રાપ્ત કરનારા નથી કિન્તુ કેવલ મોક્ષરૂપ ભગવદ્ધર્મસુધી પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. અક્ષરપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ તે હરિનો ધર્મ છે. શ્રીહરિ સ્વયં ધર્મી છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણે વિધિના અધીન છે. વિધિ અથવા તો વેદાદિ ની આજ્ઞા પણ શ્રીહરિનો ધર્મ છે. માટે જ ત્રણે માર્ગો વિધિના પરવશ હોવાથી

ધર્મપર્યવસાન છે, ધર્મી શ્રીહરિ સુધી પહોંચનાર નથી. અને સર્વાત્મભાવ તો પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, માટે ધર્મિપર્યવસાન છે. તેટલાજ માટે પ્રભુએ અર્જુનને કહ્યું છે કે ‘‘સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મારે (ધર્મીને) શરણે જા’’.

અને પૂર્વમાં સામાન્ય અર્થમાં જે કહી આવ્યા તે અકિઞ્ચનાધિકાર સર્વાત્મભાવયુક્ત શ્રીગોપીજનોમાં યુક્ત થાય છે. **‘‘શ્રીહરિના માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો’’ ‘‘શ્રીહરિને વિષે મનવાળાં તથા નિરન્તર પ્રભુના ગુણોનું ગાન કરનારાં’’** ઇત્યાદિ સમાધિભાષાના વચનોથી જણાય છે કે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજનો અકિઞ્ચન હતાં. પ્રભુના માટે સર્વ લૌકિક-વૈદિકસાધનોને છોડીને કેવલ પ્રિયસંગમૈકકામ હતાં તેથી દૈન્યભાવનાયુક્ત હતાં. અકિઞ્ચન હોવાથી જ એમને પ્રભુનો ક્ષણવિરહ પણ અસહ્ય હતો. જો કદાચિત્ તે અકિઞ્ચન નહીં હતાં અથવા નિસ્સાધન નહીં હતાં તો ‘‘પ્રભુ તો પ્રતિદિન મળે છે, એક દિવસ સંગમ ન થયો તેથી શું થયું ! પ્રાતઃ પુનઃ આવશે’’ એમ સમજીને પ્રભુના મળવા માટે અતિશય પ્રયાસ નહીં કરતા. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવદીયોના ધર્મ ; વિવેક, ધૈર્ય આદિનો પણ તેઓએ ત્યાગ કર્યો હતો. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને ધર્મોનો ત્યાગ સહજ થાય છે. માટે જ **‘‘સર્વધર્માન્ ...’’** ઇત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રભુએ સર્વધર્મત્યાગનો અકિઞ્ચનરૂપ અધિકાર રાખ્યો છે. અર્થાત્ શરણાગતિમાં અકિઞ્ચન અધિકારી છે. શ્રીમદાચાર્યશ્રીએ પણ **‘‘અકિઞ્ચનાધિક્રિયોક્તા’’** વાક્યથી તે જ અર્થ જણાવ્યો છે. તેથી એમ પણ જણાય છે કે પ્રભુમાં ભાવ થવાના પહેલાં જ અકિઞ્ચનાધિકાર થવા માટે સર્વધર્મત્યાગ અપેક્ષિત છે. કારણ કે અધિકારની પૂર્વમાં અપેક્ષા હોય છે.

અત્રે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે અકિઞ્ચન થવામાં કિંવા સર્વધર્મત્યાગ પૂર્વક શરણાગતિમાં પણ પ્રભુના પ્રગટ નહીં થવાથી દુઃખ તો રહ્યું જ. તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તો પછી શરણાગતિમાં ધર્મત્યાગને દૈન્યરૂપ અંગ સમજવું.

‘કાર્પણ્ય’ એટલે દીનતા અને ‘અંગ’ એટલે ઉપકારક. અર્થાત્ સર્વધર્મત્યાગરૂપ દીનતા રાખવાથી ફલમાં ઉપકાર થશે. ફલપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે જ્યારે અન્વેષણ, અનુકરણ આદિ સર્વ સાધનોથી પણ પ્રભુ પ્રગટ ન થયા ત્યારે તે સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને પ્રભુદર્શનની અત્યુત્કણ્ઠાથી શ્રીવ્રજભક્તોએ વિલાપ કર્યો. આવું દૈન્ય અહીંઆ પણ લેવું. અંગરૂપ

સર્વધર્મત્યાગ કરવાથી દૈન્ય થશે. અને દીનતાના થવાથી જ ફલરૂપ પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. અને પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી સર્વ ક્લેશોનો નાશ થશે. વાસ્તવમાં તો ક્લેશ હોય તો પણ કંઈ હાનિ નથી. કારણ કે તે ભગવદ્વિરહરૂપ ક્લેશ તો મુક્ત લોકોને પણ વાઞ્છિત છે, માટે પુરુષાર્થરૂપ છે. તેથી કોઈ જાતની ન્યૂનતા નથી. આ વાત **''મદિતર...''** ઈત્યાદિ પક્ષાન્તરથી કહે છે.

અર્થાત્ હું જેમ પ્રભુનું ભજન કરું છું તેમ પ્રભુ પણ ફલદાનદ્વારા મારું ભજન કરે ઈત્યાદિ અપેક્ષા ન રાખવી. તેથી જ પ્રભુએ પણ કહ્યું છે કે ''હે પ્રિયો મારા ભક્તોનું પ્રત્યક્ષ ભજન સદા નથી કરતો. કારણ કે કૃતાર્થ હોવાથી તેમની વૃત્તિ ચ્યુત થઈ જાય''.

અથવા 'સર્વધર્માન્' આ પદને 'સ્વામી'ના સાથે લગાડવું. અર્થાત્ ''તું મારા (શ્રીકૃષ્ણના) પણ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવ'' આવો અર્થ કરવો. જેઓને સર્વાત્મભાવ થાય તેવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તોને આનન્દ આપવા સારું જ ભગવાન્ પોતે પોતાના આત્મારામ, આપ્તકામ આદિ ધર્મોને છોડીને તેમનું અનુસરણ કરે છે.

તો હવે આ અર્થ થયો કે ''હું પણ એવા ભક્તોને મૂકીને અન્યનું ભજન કે અપેક્ષા કરતો નથી''. અર્થાત્ તેમના સાથે અનેક જાતની ક્રીડા કરે છે.

પ્રભુ પણ જેમની ઈચ્છાના અનુસાર ક્રીડા કરવા લાગે એવા ભક્ત થવું અને તેવો પ્રભુમાં ભાવ થવો સાધનોથી શક્ય નથી. આવી ઉત્કૃષ્ટ દશા તો કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

તો પણ જો કોઈ એમ ધારે કે હું સાધનોથી આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીશ તો તેવાઓની શંકાને પણ દૂર કરવા સારું કહે છે કે ''આ વાત દુઃખથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં માટે તેવી ઈચ્છા કરવી નહીં અને તે વિષયમાં ઉદ્યોગ પણ કરવો નહીં ? કેવલ મ્હારો આશ્રય લેવો''.

આ પક્ષમાં ''હે અર્જુન ! સાધનાશક્ય વિષયમાં ઈચ્છા ઉદ્યમ આદિ ધર્મોને છોડીને તું મારો આશ્રય લે'' આ અર્થ સમજવો.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે યદ્યપિ અવતારદશામાં જેને સ્વરૂપસમ્બન્ધ હતો તેને સાધનોથી નહીં કિન્તુ સ્વરૂપબળથી જ તે ભાવ પ્રાપ્ત હતો. પણ હમણાં જેને તેવો સમ્બન્ધ નથી તો તેને સાધનોદ્વારા તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે

કે નહીં ? આ શંકાના ઉત્તરમાં **‘ક્વચિત્’** એ પદ સમજવું. અર્થાત્ તેવા ભક્તોને પણ જ્યારે સ્વરૂપબળથી પણ તેવો ભાવ ક્વચિત્ જ મલ્યો છે સર્વદા **નહીં**, તો પછી સાધનોના બળથી તો ક્યાંથી મળે !

સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને પણ અન્યના સાથે સમ્બન્ધ રાખવો યુક્ત નથી. આ વાત **‘‘અન્યસમ્મેલને વા’’** આ પક્ષાન્તરથી કહી છે. શ્રીહનુમાનજી ને રાક્ષસોએ બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધ્યા કિન્તુ અવિશ્વાસ અને અજ્ઞાન થી તદુપરાન્ત દોરડા વિગેરેઓથી પણ બાંધવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માસ્ત્રે હનુમાનજીને છોડી દીધા. તેમ અહિંયા પણ સમજવું. અર્થાત્ તેવો ભક્ત યદિ પ્રભુથી ઈતરના સાથે પણ સમ્બન્ધ રાખે તો ભગવદ્ભાવ તેનો સમ્બન્ધ છોડી દે છે. આવી રીતે સર્વાત્મભાવના રહેતાં બીજાનો મેળ થઈ શકતો નથી. તેથી સર્વધર્મોનો (અન્યાશ્રય) ત્યાગ કરીને એક મારે શરણે આવ. આ અર્થમાં પણ ‘સર્વધર્માન્’ આ પદ ‘સ્વામી’નું વિશેષણ સમજવું. તેથી જ **‘‘ભર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણામ્’’** ઈત્યાદિ ભગવદાજ્ઞાસિદ્ધ ધર્મનો પણ **‘‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય’’** આમ કહેવાથી બાધ ન થયો. કારણ કે પતિની સેવા કરવી એ મર્યાદાનો ધર્મ છે અને અનુગ્રહ થયા બાદ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને તો સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો એ જ ધર્મ છે. તે ધર્મ મર્યાદારૂપ છે અને આ ધર્મ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) રૂપ છે. માટે અધિકારિતા ભિન્ન હોવાથી અનુગ્રહમાર્ગમાં મર્યાદા ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી બાધ નથી.

અહિં એક પ્રશ્ન થાય છે કે ભલે વ્રજભક્તોમાં સર્વાત્મભાવ હશે પણ અર્જુનમાં તો તેવો ભાવ દેખાતો નથી. તો પછી **‘‘સર્વધર્માન્’’** શ્લોકરૂપ ઉપદેશનો પૂર્વોક્ત અર્થ છે એમ નિશ્ચય કેમ કરી શકાય ? તેનો ઉત્તર એટલો જ કે પ્રભુ જીવોના અધિકાર અનુસાર શાસ્ત્રના તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં પોત-પોતાના અધિકારને અનુકૂલ અર્થ લેવો જોઈએ. કનિષ્ઠાધિકારીને કનિષ્ઠ, અને ઉત્તમાધિકારીને ગૂઢ અર્થ સ્ફુરે છે.

સર્વાત્મભાવ પક્ષમાં પ્રભુના સિવાય લૌકિક-અલૌકિક ધર્મ આદિ બધા, ભાવના પ્રતિબન્ધક છે. તેથી જ તે અનિષ્ટ અને પાપરૂપ છે. તેથી ઉત્તરાર્દ્ધનો અર્થ એમ કરવો કે ‘‘ભગવદ્ભાવના આડે આવતા બધાજ લૌકિક કે અલૌકિક પ્રતિબન્ધોથી હું તને છોડાવીશ, તું શોક ન કર’’. તેથી એમ પણ

જણાય છે કે તેવા ભાવનું દાન અને પ્રતિબન્ધકોનું દૂર કરવું એ બન્ને પ્રભુના જ હાથમાં છે, સાધનોથી શક્ય નથી.

અથવા અર્જુનને પણ તે ભાવ પ્રાપ્ત થવાનો છે તેથી તેનો ઉપદેશ સાર્થક છે, વ્યર્થ નથી. જો પ્રભુ અર્જુનને તે ભાવનું દાન ન આપે તો પછી **''મન્મના ...''** ઈત્યાદિ શ્લોકમાં **''મામ્ એવ એષ્યસિ''** તું મને જ પ્રાપ્ત થશે દ્ગદ્ગએમ નિશ્ચયવાચક 'એવ' શું કરવા કહે ? કારણ કે ''મામ્ એષ્યસિ'' મને પ્રાપ્ત થશે એટલાથી જ સાયુજ્ય (ઐક્ય) તો જાણવામાં આવી શકત. તેથી માલુમ પડે છે કે અર્જુનને પણ સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થવાની છે. ''મામ્ એવ'' નો એવો અર્થ જાણવો કે ''તું સર્વાત્મભાવનો વિષય જે હું એવા મને પ્રાપ્ત થશે''. અર્થાત્ પહેલાં તને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થશે અને તે પછી હું પ્રાપ્ત થઈશ. તેથી જ 'વ્રજ' એ મધ્યમપુરુષની ક્રિયા અને 'ત્વામ્' (ત્વામ્/ત્વા દ્વિ.એ.વ.) આ 'યુષ્મત્' શબ્દવાચી કર્તાનો પ્રયોગ અનુરૂપ થાય છે.

હવે એટલી આશંકા બાકી રહી કે જ્યારે અર્જુનને સર્વાત્મભાવ થવાનો છે તો પછી શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધનો અર્થ શું કરવો ? તેનો ઉત્તર આ જાણવાનો કે યદ્યપિ પ્રભુના ઉપદેશથી અર્જુનને તે ભાવરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન તો થયું. તથાપિ મોક્ષથી અધિક અને અલૌકિક તે ભાવ તેને ન મળ્યો. વળી તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધકો ઘણાં છે કિંવા પ્રભુના શિવાય બધા તેના પ્રતિબન્ધક જ છે એમ ભાન થવાથી અર્જુનને ઘણો શોક અને સંકલ્પ-વિકલ્પ હતા. તેને દૂર કરવા માટે પ્રભુએ **''અહં ત્વા ...''** ઈત્યાદિ આજ્ઞા કરી.

''અર્જુન આવા ભાવવાળો હતો'' એવી પ્રસિદ્ધિ જે લોકમાં ન થઈ તે તો અર્જુનની ઈચ્છાથી જ. કારણ કે પ્રભુએ **''ઈદં તે નાતપસ્કાય ...''** ઈત્યાદિ શ્લોકો થકી તે ભાવને અન્યત્ર પ્રકટ કરવાનો નિષેધ કર્યો હતો. તેથી અર્જુને પણ પોતાના હૃદયમાં ગૂઢ રાખ્યો, બીજાઓને કહ્યો નહીં. તેથી જ વધારે સંકલ્પવિકલ્પ ન કરીને અર્જુને પણ સમાપ્તિમાં **''હું આપનો છું''** એમ જાહેર કરવા એમ જ કહ્યું કે **''હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ''** કિન્તુ એમ ન કહ્યું કે **''શત્રુઓને મારીશ''** કિંવા **''રાજ્યનો ઉપભોગ કરીશ''**. તેમ છતાં અર્જુને જે શત્રુઓને માર્યા અથવા તો રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો તે તો માત્ર પ્રભુની આજ્ઞાનું પરિપાલન હતું તે અમે પૂર્વમાં કહી આવ્યા

છીએ.

અર્જનને એ ભાવ મળ્યો તેમાં એક બીજું કારણ એ છે કે જ્યારે એવો ભાવ મળે છે ત્યારે તે ભાવવાળા પુરુષનો આશય અતિ ઉદાર થઈ જાય છે. પ્રભુના શિવાય અન્યત્ર તેને તુચ્છભાવના થાય છે. તેને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી. અને અર્જુનમાં તે બધું દેખાય છે. કારણ કે તેણે નિઃસન્દેહ અને નિર્ભય થઈને કહ્યું કે **''હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ''**. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુનને પણ તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. જો અર્જુનને તે ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો ભગવદ્વાક્યરૂપ વેદાદિના વિચારથી જ્યારે પોતે દ્રોણાદિને મારવાનો નિષેધ કર્યો, અને પ્રભુએ તેના વિરુદ્ધ દ્રોણાદિને હણવાની આજ્ઞા કરી તે સાંભળી અર્જુનને મનમાં સન્દેહ થવો જોઈતો હતો કે ગુરૂની તો શું પણ પ્રાણીમાત્રની પણ હિંસા ન કરવી જોઈએ ઈત્યાદિ વેદશાસ્ત્રના વચન, અને તેથી વિરુદ્ધ તે સમયના પ્રભુમાં વચન, તે બન્ને પ્રભુના વચન હોવાથી સમાન છે માટે હવે મારે શું કરવું દ્વદ્વ એમ અર્જુનને સન્દેહ થવો જોઈતો હતો, પ્રવૃત્તિ થવી જોઈતી ન હતી. પણ અર્જુનની તો ભવદાજ્ઞાનું પાલન કરવામાં નિઃસન્દેહ પ્રવૃત્તિ જ થઈ. તેથી જણાય છે કે અર્જુનને ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અને માટેજ પ્રભુના (ધર્મીના) હૃદયમાં આવવાથી ધર્મમાર્ગ દુર્બલ દેખાવા લાગ્યા અને અર્જુને સ્પષ્ટ કહ્યું કે **''હે પ્રભો ! હવે મારો સન્દેહ દૂર થયો છે''**. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ તે પ્રમાણેજ કહ્યું છે કે ''નારાયણ તત્પર પુરુષને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી''. રાજ્યાદિમાટે ગુરુહનનાદિ કાર્ય મોહનુંજ કાર્ય છે તોપણ અર્જુને જે **''પ્રભો ! હવે મારો મોહ નષ્ટ થયો''** એમ કહ્યું તેથી જણાય છે કે તેનેતે ભાવનીપ્રાપ્તિ થવાથી નિર્ભીકતા પ્રાપ્ત થઈ અને તે નિર્ભય-નિઃસન્દેહ થયો હતો.

અથવા તો સર્વાત્મભાવયુક્ત ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમની કથાનું શ્રવણ કરતાં-કરતાં જણાવવા લાગે છે કે સર્વાત્મભાવ મોક્ષથી પણ શ્રેષ્ઠ, અને અધિક પુરુષાર્થ છે. જ્યારે ભગવદ્ભક્તિ ઈત્યાદિ સાધનોથી પણ તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યારે તેને મેળવવાની અતિ ઉત્કંઠા અને તેના અભાવના લીધે દુઃખ થાય છે તે વખતે જીવને ભાન થાય છે કે આ ભાવ અન્ય સાધનોથી નહીં કિન્તુ કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે છે અને તેવો અનુગ્રહ થવો મ્હારા હાથની

વાત નથી. જેનાથી તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય તેવો અનુગ્રહ, અને તે ભાવ, એ બન્ને શ્રીપ્રભુના જ હસ્તમાં છે. તેથી હવે પ્રભુ જ મારું શરણ છે એમ વિચારીને પ્રભુની શરણાગતિ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રભુને શરણે જવાથી તે ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા પ્રકારની શરણાગતિ, અને તે સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને ફલરૂપ છે માટે સાધનોથી મળી શકે નહીં. અતએવ પ્રભુ કરુણાથી તે બન્ને વરદાનની પેઠે અર્જુનને આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે **“સર્વધર્માન્ ...”** ઈત્યાદિ. અર્થાત્ “હે પાર્થ! લૌકિક (રાજ્યભોગાદિ) વૈદિક (યજ્ઞાદિ) ધર્મો તથા શ્રવણાદિ ભક્તિ તે સર્વ મારા અનુગ્રહ વિના મારી પ્રાપ્તિમાં સાધન થઈ શકતાં નથી. અને તેથી તેમનો પરિત્યાગ કરીને તું મારે શરણે આવ”. એમ એક વાક્યથી અર્જુનને શરણાગતિનું દાન કરે છે. અને તન્ત્રરીત્યા બીજા વાક્યથી **“એક મામ્”** અર્થાત્ **“કેવલ ભાવથી પ્રાપ્ય મને પ્રાપ્ત થા”** એમ કહીને તેવા ભાવનું પણ દાન કરે છે. તેવા ભાવ થકી જ તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. તેથી આજ્ઞા કરે છે કે “શોક મા કર”. કારણ કે એકમાત્ર ભાવપ્રાપ્ત રસથી જ સર્વ શોકોનો નાશ થાય છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતના ફલપ્રકરણમાં ભગવદ્રસને “શોકનાશનં” એવું વિશેષણ દીધું છે. એમ પૂર્વમાં જે કહી આવ્યા તે સર્વ યુક્ત છે.

શ્રીગોપીશની ચરણરજથી ધનવાન એવા મેં શ્રીવિટ્ઠલેશ દીક્ષિતે
પિતા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના ચરણાનુગ્રહથી
જે ભાવનો પૂર્વોક્તરીતે પ્રકાશ કર્યો છે
તે ભાવ મારા હૃદયમાં સ્થિર રહો.

શ્રીવિટ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણપ્રણીત ગીતાતાત્પર્યમ્

અનુવાદક:

શ્રીવસન્તરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, સં.૧૯૮૯

મંગલાચરણ:

પિતૃચરણ શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના ચરણકમળોમાં હું પ્રણામ કરું છું. કમળમાં એક પ્રકારનો માદક મકરન્દરસ હોય છે અને તે ભ્રમરને ભાનભૂલો કરી નાખે છે, તેમ અહીં પણ કૃપારૂપ મકરન્દરસ છે. એ કૃપારસથી પૂર્ણ ચરણકમળ છે. વળી એઓશ્રીના કુળને શ્રીગોકુલેશે – શ્રીકૃષ્ણે સ્વરૂપબળથી અપનાવી લીધું છે. શ્રીગોકુલવાસીઓએ શા સાધનો કર્યા હતાં ? છતાં સમગ્ર શ્રીમદ્‌ગોકુલનો જેમણે અંગીકાર કર્યો, એ શ્રીગોકુલપતિએ શ્રીવલ્લભકુલનો પણ પ્રમેયબલથી અંગીકાર કર્યો છે.

વિચારપ્રારમ્ભ:

હું પણ એ અંગીકાર થયેલા કુળમાં જ છું, તેથી વિચાર કરું છું કે શ્રીકૃષ્ણના મુખકમલમાંથી સ્રવી રહેલા ગીતારૂપ અમૃતસાગરનો આવિર્ભાવ થવામાં કારણ શું ? આ વિચાર હું મારા પોતાના બુદ્ધિબળથી નહિ પણ પ્રભુના અનુગ્રહથી કરું છું.

કમલમાંથી જેમ મકરન્દરસ સ્રવે તેમ પ્રભુના મુખારવિન્દમાંથી આ ગીતારૂપ મહાન્ સુધાસાગર પ્રકટ થયો એનું રહસ્ય શું એનો વિચાર પણ એઓશ્રીના કૃપાબલથી જ કરવાનો છે. અહીં એક વાત ગૂઢ રહસ્યરૂપ એ છે કે શ્રીવલ્લભાધીશ્વર ભગવન્મુખારવિન્દમાં બિરાજતા અગ્નિસ્વરૂપ છે. તેથી અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ થવાનું જેમ શ્રુતિ વર્ણવે છે તેમ અહીં પણ મુખકમલમાંથી સુધાસમુદ્રનું પ્રાકટ્ય થયું એવું રહસ્ય છે.

શંકા: ગીતાજીમાં તો શ્રીહરિ પોતે સાક્ષાત્ પોતાનું આ તત્ત્વ કુન્તાજીના પુત્ર અર્જુનને ઉપદેશે છે. કુન્તાજી ભક્ત રહ્યાં અને અર્જુન તેમનો પુત્ર છે, તેથી ભક્ત સમ્બન્ધનો વિચાર કરીને અર્જુનને આ ગૂઢ રહસ્ય ગીતાજીમાં પ્રભુ કહે છે. તેમાં શરુઆતમાં જ ગીતાજીમાં ભક્ત નહિ તેવા ધૃતરાષ્ટ્રનું વચન કેમ છે ? ભગવાન્ ભક્તને ઉપદેશ કરે તેમાં પ્રારમ્ભમાં જ અસુરભાવવાળા દુષ્ટ અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રનું વચન હોય અને તેનાં જ વચનથી આ

પવિત્ર ગીતાગ્રન્થ શરુ થાય તે તો અત્યન્ત અયોગ્ય-અનુચિત ગણાય! ગ્રન્થારમ્ભમાં તો સુન્દર મંગલાચરણ હોય. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા અસુર અન્ધના નામથી આવો ગ્રન્થ પ્રારમ્ભાય નહિ. શરૂઆતમાં જ ''ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ'' આવે એ શું? તેમાંએ વળી શરૂઆતમાં જ મહાદુષ્ટ અધમ પાપી દુર્યોધનની કથા માંડી છે. આ પણ આરમ્ભની અયોગ્યતાનું બીજું લક્ષણ છે. ત્રીજું, શરૂઆતમાં જ અર્જુનનો અફસોસ વર્ણવ્યો એ છે. એ પણ અતિ અયોગ્ય છે; કારણ કે ગીતા જેવા બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રના અધિકારમાટે એવો શોક, એવો ખેદ આવશ્યક નથી. અર્જુનનો એ પ્રારમ્ભિક અફસોસ ભક્તિરૂપ પણ નથી. અહીં કોઈ એવો ખુલાસો કરે કે અર્જુનને જ્યારે અફસોસ થયો ત્યારે પ્રભુએ ગીતાજીનો ઉપદેશ કર્યો. તો હવે ગીતાજીનો ઉપદેશ કરવામાં કારણરૂપે શરૂઆતમાં ઉપદેશપાત્ર અર્જુનનો અફસોસ વર્ણવ્યો હોય તો તેમાં અજુગતું શું કીધું? આ ખુલાસાથી કાંઈ પણ સન્તોષ થતો નથી; કેમ કે એ ખેદ થવાથી તો ચિત્તમાં વિક્ષેપ-ખળભળાટ થતો હોય છે. એમાંએ જ્યાં ચિત્ત જ સ્થિર ન હોય; ત્યાં શાન્તિ તો કયાંથી મળે? શાન્તિ આદિ ગુણો ન હોય તો બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર પણ કેમ માની લેવાય? આવી અસ્થિર મનોદશા, અફસોસ, પાપનો ભય વગેરેથી થયેલો ખળભળાટ જ્યાં હોય ત્યાં શમ-દમાદિ ગુણસમ્પત્તિની શક્યતા જ કેમ મનાય? અને તે સદ્ગુણો ન હોય તો પછી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ પણ પ્રભુ કેમ કરે? તેથી અમને તો એમ જણાય છે કે અધિકાર ન હોવાના સબબે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ જ ગીતાજીમાં નથી, પણ લૌકિક-દુન્યવી કથા જ તેમાં વર્ણવી છે એવું માનવું બહેતર થઈ પડશે. કારણ કે શ્રોતાનો જેવો અને જેટલો અધિકાર તેના પ્રમાણમાં જ તેવો અને તેટલો ઉપદેશ થાય.

વધારે સન્દેહ:

વળી ગીતાજીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અર્જુનને થયો હોય અને તેની અસર અર્જુન ઉપર પડી હોય તો શું બને તેનો વિચાર કરી લઈએ. બ્રહ્મવિદ્યાના શ્રવણથી તો અર્જુનને ખરું વૈરાગ્ય સાંપડે; અને તેવા વૈરાગ્યના પરિણામે અર્જુન રાજ્ય વગેરે બધાનો ત્યાગ કરી દે! બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું પરિણામ તો આવું માનવું યોગ્ય છે. પણ અહીં તો કાંઈ બીજું જ બન્યું છે! અર્જુને તો ગીતાજીના ઉપદેશ પછી ગુરુ, વડીલો વગેરેની હત્યા કરી છે, રાજ્ય ભોગવ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપદેશ પછી દ્રોણ-ગુરુ વગેરેની હત્યા તથા રાજ્યભોગ વગેરે કદી

ન જ થઈ શકે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ગીતાજીમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ નહિ જ હોય.

ઉપર પ્રમાણે શરૂઆતની કથા તથા છેવટની કથાથી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ ગીતાજીમાં છે એમ કહેવું તો બંધબેસતું દેખાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એમ માનવું ચાલુ પ્રસંગથી જાણે વિરુદ્ધ-ઉલટું જ હોય તેમ લાગે છે. આ કારણોથી એમ જણાય છે કે અર્જુનને મૂળે બ્રહ્મવિદ્યાનો જ અધિકાર નથી. અને તેથીજ પ્રભુએ તેને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી પણ ન જોઈએ. વળી અધિકાર વિનાના અર્જુનને પ્રભુ લૌકિક કથનીનો ઉપદેશ કરે એ વાત તો પ્રભુમાં કદી સમ્ભવે જ નહિ, તેમજ પ્રભુના ઉપદેશનું પરિણામ ગુરુહત્યા અને રાજ્યભોગ પણ નજ હોય.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરનારની બુદ્ધિ બન્ને બાજુથી સાણસામાં સપડાઈ ગઈ! તેથી તો ખેદ થાય છે!

સમાધાન :

ઉપર થયેલ શંકાઓનું સમાધાન ભગવત્કૃપાના બલથી ગીતાના તાત્પર્ય સ્વરૂપે હું કહું છું.

અહીં તો આપણે ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ જોવાનું છે. ભક્તિમાર્ગની તો રીત જ અજબ છે. એ રીત અલૌકિક - લોકાતીત છે. લોકની નજરે જેના ભેદ કદી ઉકેલી ન શકાય એવી દિવ્ય રીત ભક્તિમાર્ગની છે. તેથી જ ગીતાજીરૂપ ભક્તિમાર્ગના મહાન ગ્રન્થમાં પ્રારમ્ભમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ આવી જાય તેથી કાંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. મહાભારતના એક કથાનાયક અર્જુનજીનો અંગીકાર પણ લોકાતીત - અલૌકિક ભક્તિમાર્ગમાં થયેલો છે. પૃથાજી-કુન્તાજી પોતે ભક્ત હોવાથી તેમના સમ્બન્ધથી તેમના બધા પુત્રોને પ્રભુએ પોતાના તરીકે અપનાવીને તેમનો અંગીકાર ભક્તિમાર્ગમાં કર્યો છે. તેથી જ શ્રીમદ્‌ભાગવત્ ૩।૧।૧૨ માં વિદુરજી કહે છે કે ‘‘પૃથા કુન્તાજીના બધા પુત્રોનો ભગવાન્ મુકુન્દદેવે અંગીકાર કર્યો છે’’. તેમણે કાંઈ પણ સાધનો કર્યા ન હતાં, સહાયતામાટે પણ પ્રાર્થના તેમણે કરી કે નહિ તેની પણ પ્રભુએ દરકાર ન કરી. માત્ર કુન્તાજીનો સમ્બન્ધ જોયો. આ વિદુરજીના વાકયથી પણ સમજાય છે કે પાંડવોનો અંગીકાર ભક્તિમાર્ગમાં થયો છે, અને તે થયા પછી દુન્યવી રીત-

ભાત તેમનામાં નજ હોય. નહિ તો ક્ષત્રિયોની લડાઈમાં તો સગામાં જણ્યા ભાઈને સગો ભાઈ હણી નાખતાં વિચાર ન કરે. આમ લૌકિક રીત મુજબ શત્રુઓને મારીને ભક્ત પાંડવો જો રાજ્ય ભોગવે તો તે રાજ્યમાં ભગવાન્નો સમ્બન્ધ જ ન રહે, અને તે ન હોવાથી પાંડવોનું ભગવદીયપણું – ભક્તપણું ન જ જળવાય. પણ અહીં તો અર્જુન પોતાની મેળે જ સ્વજનોની અને ગુરુજનોની હત્યાથી શરૂઆતમાં જ પાછો ફર્યો છે એટલે અર્જુને દુન્યવી રીતભાત તો સ્વીકારી જ નથી. જો અર્જુન લૌકિક ક્ષત્રિય હોત તો બધાયને મારીને રાજ્ય ભોગવવાને જ તલબગાર બની જાત, તે કશાનો વિચારજ ન કરત. કારણ કે રણસંગ્રામમમાં સામે સહોદર ભાઈ આવે તો પણ તેની હત્યા કરવામાં કશો વિચાર ન કરવો એ તો ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. વળી શૂરવીર પુરુષો રણસંગ્રામના મેદાનમાં જાય અને ત્યાં જો યુદ્ધ છેડાઈ જાય તો તેમનામાં વીરરસ જ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે ક્ષત્રિયોનો સ્વભાવ તથા એ વાતાવરણ જ એવું હોય છે. આ સમયે વૈરાગ્ય તો ઉભું જ શાનું રહે ? છતાં આવા વિકટ અવસરમાં ક્ષત્રિય અર્જુનમાં જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયું તેનું કારણ માત્ર ભગવદીયપણું છે. અર્જુનનો ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરીને, પ્રભુએ તેનામાં ભક્તિપણું બીજરૂપે વાવી દીધું છે, તેથી તેના ક્રુર ક્ષત્રિય તરીકેના સ્વભાવનો વિજય થઈ ગયો છે અને ભક્તપણાના પ્રતાપે રણસંગ્રામમમાં પણ તેને વૈરાગ્ય થાય છે ! આ અર્જુનના ભગવદીયપણાનો પ્રકટ પુરાવો છે.

ઊંડા ઉતરીને તપાસીશું તો લૌકિક ક્ષત્રિયોની પેઠે સગા-વહાલાંઓને મારી નાખીને મેળવેલા રાજ્યમાં પ્રભુનો સમ્બન્ધ ન હોય અને તે વિનાનું રાજ્ય એક ભગવદીયથી ભોગવાય જ નહિ. તેથી જ અર્જુન પહેલાં તો ગુરુહત્યા વગેરેથી પાછો જ હટી ગયો ! જ્યારે ભગવાન્ની આજ્ઞા તેઓનો સંહાર કરવાની થઈ અને અસુરોનો ભાર પૃથ્વી ઉપરથી ઉતારવાનો સાફ હુકમ થયો ત્યારે તો અર્જુને એક દાસ તરીકેનો પોતાના માલીકનો હુકમ સમ્પૂર્ણ રીતે બજાવી દીધો. અને તેને પરિણામે મેળવેલા રાજ્યમાં ભગવાન્નો સમ્બન્ધ પણ સ્થપાઈ ગયો. તે પછી એ રાજ્યનો ઉપભોગ ભગવદીયને દોષરૂપ થઈ પડતો નથી; કેમકે એ બધું કરવામાં ભગવાન્ની આજ્ઞા થયેલી છે.

કૌરવોમાં આસુરભાવ :

બીજી બાજુ કૌરવો તરફ જોઈશું તો તેમનામાં અસુરભાવ છે. તેઓ

ક્ષત્રિયો છે, પાંડવોના ભાઈઓ છે, બધાનો યોગ-ક્ષેમ (લાલન-પાલન-ઉછેરણી) એક સરખો જ થયો છે. જે કાર્યથી પાંડવો જીવનનિર્વાહ કરે છે તે કાર્યથી કૌરવો પણ કરે છે. છતાં કૌરવોમાં વૈરાગ્યનો અંશ પણ ઉત્પન્ન થયો નહીં. કારણ કે તેઓ અસુરો છે, ભક્ત નથી. વૈરાગ્ય તો ભક્તને થાય. યોગ-ક્ષેમ એક હોવાથી અસુરોનો સ્વભાવ દૈવી બની નથી જતો; તે જ પ્રમાણે યોગ-ક્ષેમ એક હોવાથી ભક્તોનો સ્વભાવ આસુરી બની નથી જતો. આ વસ્તુ જણાવવામાટે જ ગીતાજીના આરમ્ભમાં જ ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રો - કૌરવોની કથા કહી છે. તેમ કહીને એ દુષ્ટ અસુરોનો ઉત્સાહ સૂચવી દીધો. લૌકિક ક્ષત્રિયોનો દુન્યવી ઉત્સાહ કેવો હોય છે તેનો ચિતાર શરૂઆતમાં જ બતાવી દીધો. તે પછી ભક્ત અર્જુનની કથા કહી. અસુરથી વિરુદ્ધ રીતે એક ભક્તના હૃદયમાં આવા પ્રસંગે કેવા ભાવો ઉદ્‌ભવે તેનો ખ્યાલ પણ તુરતજ આપી દીધો.

ભગવદીયનો ધર્મ :

ખરું જોતાં તો ભક્ત જ્યારે ભગવદીય - ભગવાન્‌નો થઈ જાય છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ ભગવત્કાર્ય તરફ જ ઢળે છે. ભગવદીયની મતિ ભગવાન્‌નાં કાર્યો કરવામાં પરોવાયલી રહે એ જ યોગ્ય છે. જો તેમ ન હોય તો તે સુમતિ ન કહેવાય; પણ કુમતિ - કુબુદ્ધિ જ ગણાય. ભગવાન્‌ની આજ્ઞા મુજબ બુદ્ધિ કામ કરે તે સદ્‌બુદ્ધિ અને બીજી કુબુદ્ધિ માની લેવી. ભક્તિમાર્ગની આ સ્વતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે. જો આ વ્યવસ્થા નહિ માનો તો નીચે જણાવેલો વિરોધ ઉભો થશે.

કુમતિ એટલે શું ?

ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેમાં ગુરુ, વડીલ આદિને હણી નાંખવાનું કાર્ય વખોડી કાઢ્યું છે, તેનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી તદનુસાર એવી હત્યાથી દૂર રહેવાની મતિ થાય તેને 'સુમતિ' જ કહેવાય. એટલે શરૂઆતમાં અર્જુન જે સ્વજનહત્યાથી દૂર નાઠો એ તેની બુદ્ધિને સદ્‌બુદ્ધિ તરીકે ગણી શકાય, કેમ કે ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ તે ચાલે છે. પણ ભીષ્મપિતામહે ભગવાન્‌ની સ્તુતિમાં અર્જુનની એ સુમતિને 'કુમતિ' તરીકે વર્ણવી છે. ભીષ્મપિતામહ કહે છે કે ''દૂર ઉભેલી સેનાનો મોખરો નિરખીને 'મને દોષ લાગશે' એવી બુદ્ધિથી સ્વજનના વધથી મ્હોં

ફેરવનારા અર્જુનની ‘કુમતિ’ને પ્રભુએ આત્મવિદ્યાથી સ્પષ્ટ હરી લીધી છે’’. આ ભીષ્મવચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અર્જુનની મતિ શાસ્ત્ર મુજબ છે છતાં તેને કુમતિ કહી છે.

આ ઉપરથી જ જણાશે કે જ્યાં લોક-વેદ અટકી જાય છે ત્યાંથી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા શરૂ થાય છે. અલૌકિક અને અવૈદિક નો અર્થ એ નથી કે તે લોકવિરુદ્ધ અને વેદવિરુદ્ધ છે, પણ લોક અને વેદ ની ગમ જ્યાં ન પડે, લોક અને વેદથી પણ જે પર હોય, પેલે પાર હોય તે લોકવેદાતીત ગણાય. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે સદ્‌બુદ્ધિ કહેવાય છે, તેને ભક્તિમાર્ગમાં ‘કુબુદ્ધિ’ તરીકે ભક્તો ઓળખાવી દે છે. ભક્તિમાર્ગમાં માત્ર ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનો જ વિચાર હોય છે, ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. તેથી ભગવદાજ્ઞાને અનુસરીને જ ચાલવું એ ભક્તિમાર્ગીય પરમધર્મ છે. તેથી જ ભક્તિમાર્ગનો વિચાર લોકદષ્ટિએ તેમજ વેદદષ્ટિએ કરવાનો નથી; કેમ કે એ બન્નેથી ભક્તિમાર્ગ તો ઘણો આગળ વધેલો છે. તેથી લોક-વેદનો ડર રાખીને તેનો વિચાર જ ન થઈ શકે. એ કારણથી જ ગીતાજીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પછી તુરત જ અર્જુનની પ્રવૃત્તિ અસુરોજનોના વધમાટેની થઈ. કારણ કે ભગવદિચ્છા તથા પ્રેરણા અસુરોને હણવા માટે હતી.

આથી શરૂઆતમાં જે શંકા કરેલી કે ‘‘બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પછી તો સર્વ રાજ્યાદિકનો ત્યાગ અર્જુને કરવો રહ્યો, નહિ કે ગુરુ આદિની હત્યા’’ તે દૂર થઈ જાય છે. સબબ કે શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ થયા પછી અર્જુને ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે અને સર્વત્યાગ પણ ખરો તે જ છે.

સર્વત્યાગ એટલે શું ?

‘સર્વ’ એટલે બધાયનો ત્યાગ. તે ત્યાગમાં લોક અને વેદ પણ આવી જાય છે. લોક અને વેદ ના બન્ધનો જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સર્વત્યાગ ન જ ગણાય. આ દશા બહુ જ ઉચ્ચ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના લોક-વેદના ત્યાગની વાતો તે કેવળ ફોગટનાં ફાંફાં જેવી છે. ઉચ્ચ દશા થતાં લોક અને વેદ નો ત્યાગ થવો અને કેવળ પ્રભુનું જ ગ્રહણ કરવું એ જ ખરો સર્વત્યાગ છે. આ સર્વત્યાગ તો અર્જુને કર્યો છે એ ગીતાજીનાં વાકયોથી સાબિત થાય છે.

ભગવાને જ્યારે અર્જુનને પૂછયું કે ‘‘હે પૃથાપુત્ર ! તે એકાગ્ર થઈને આ

સાંભળ્યું કે ?'' ત્યારે અર્જુને ''મારો મોહ નષ્ટ થયો, હવે હું આપના વચન મુજબ કરીશ'' એવો છેવટનો જવાબ આપ્યો. આ વચન ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે કે અર્જુન કેવલ ભગવદીય છે અને તેણે સર્વત્યાગદ્ધલોક-વેદત્યાગ પૂર્વક માત્ર પ્રભુને શરણે જઈને, ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનું પાલન છેવટે કર્યું છે.

હવે રાજ્ય વગેરેનો ત્યાગ અર્જુને કેમ ન કર્યો ? એ શંકા જો રહેતી હોય તો તેનું નિરાકરણ આવી રીતે કરી લેવું. રાજ્ય વગેરેનો ત્યાગ જ્ઞાની લોકો શા માટે કરે છે ? એનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે રાજ્ય વગેરે મોક્ષ મેળવવામાં વિઘ્નરૂપ છે, મોક્ષમાં પ્રતિબન્ધ નાખનારાં છે તેથી તેનો ત્યાગ જ્ઞાની લોકો કરે છે. પણ અહીં તો ભક્તિમાર્ગ છે. ભગવાન્‌ની જ આજ્ઞા થઈ કે ''અસુરોનો વધ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી નાખ''. તો અર્જુને પણ ભગવદાજ્ઞાને અનુસરીને અસુરોને હણવાનું કાર્ય તે ભગવાન્‌નું જ કાર્ય છે એમ સમજીને કર્યું. છેવટે રાજ્ય મળ્યું તે પણ અર્જુને તો પ્રભુને જ અર્પણ કર્યું. છતાં ભગવાન્‌ની આજ્ઞા થવાથી તે રાજ્ય પ્રભુનું છે એમ માનીને તે ભોગવ્યું. ભગવાન્‌ની આજ્ઞા અને ભગવાન્‌નો સમ્બન્ધ થયા પછી રાજ્યભોગ કાંઈ ફળમાં પ્રતિબન્ધ નાખી શક્તો નથી. માટે રાજ્યાદિનો ત્યાગ ન કર્યો તેમાં અર્જુને કંઈ અનુચિત કર્યું નથી જ.

એક નવી શંકા :

અર્જુન તો ભક્ત હતો. તેનામાં ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ (યુદ્ધ ન કરવાની વગેરે) કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન જ કેમ થઈ ? ભક્તમાં ભગવાન્‌ની મરજી મુજબ જ ચાલવાની મતિ હોવી જોઈએ. તો એવી વિરુદ્ધ મતિ થવાનું કારણ શું ?

સમાધાન :

ખરું જોતાં તો અર્જુન ભગવદીય તો હતો જ તો પણ તેના મનમાં એવું ન હતું કે હું તો ભગવાન્‌ને આધીન થઈને જ યુદ્ધ કરીશ. તેમજ ભગવાને પોતાની શી ઈચ્છા છે તે પહેલેથી તેને જણાવી દીધી ન હતી. એટલે એ બિચારો શું કરે ? તેથી તે જે રણસંગ્રામમાં આવ્યો હતો તે તો તેના વર્ણાશ્રમ ધર્મથી પ્રેરાઈને. અર્જુન પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી તેને પોતાનો ક્ષત્રિયધર્મ સ્ફુરેલો હતો, અને તેને લઈને જ રણસંગ્રામમાં તે લડવા આવ્યો હતો. તેને એમ ભાન

હતું કે એક ક્ષત્રિય તરીકે હું રણમાં ઝુઝીશ. પણ આ ભાવના ભક્તને ન શોભે. અર્જુન માત્ર ભક્ત જ નથી, પણ અંગીકાર કરાયેલો ભગવદીય છે. તેમાં દેહધર્મરૂપ વર્ણાશ્રમધર્મની – ક્ષત્રિયપણાંની ઠસક ઉચિત નથી. ભક્તિમાર્ગની એ રીત પણ નથી. કારણ કે ભગવદીયપણાથી એ કૃતિ વિરુદ્ધ છે. આ જ હેતુથી અર્જુનને તેના અન્તઃકરણમાં બિરાજતા પ્રભુના પ્રભાવથી તેવી બુદ્ધિ થઈ, એટલે જ પહેલાં તેને વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે એક વાર લડી લેવાની મતિ ઉદ્‌ભવી. આ મતિ ભગવદિચ્છાથી જ થઈ છે. એ મતિ થતાં જ ભગવાને પોતાની ઈચ્છા શી છે તે પ્રકટ કરીને અર્જુનની કુમતિને દૂર કરી નાખી. અન્નનું દાન કરવામાટે જેમ પહેલા કુશલ વૈદ્ય મનુષ્યની ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ તેવી મતિ અર્જુનની થઈ. કુમતિ ઉત્પન્ન પણ ભગવાને કરી અને નિજ ઈચ્છા જણાવીને આખરે તેનો નાશ પણ પ્રભુએજ કર્યો.

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ જ્યારે કૃપા કરીને જણાવે ત્યારે ભક્તથી પણ પ્રભુતત્ત્વ સમજી શકાય છે પોતાની મેળે તો કદી ન જ સમજી શકાય. ભક્તની જ્યારે આ દશા છે ત્યારે બીજાની તો વાત જ શી કરવી ?

ઉપસંહાર :

હવે છેવટે શ્રીગુસાંઈજી તત્ત્વરૂપ સાર પ્રકટ કરે છે. જો જીવનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થયો હોય તો તેને પ્રભુતત્ત્વની સ્ફૂર્તિ આપ મેળે જ થઈ જાય છે, ભગવાન્‌ને તે જણાવવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી. પુષ્ટિભક્ત તો તુરત જ સમજી જાય છે. આ કુન્તાજીના પુત્રોનો તો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં થયેલો છે. એટલે પહેલા તો અર્જુનને તેવી બુદ્ધિ ભગવદિચ્છાથી થઈ ગઈ ખરી, પણ પછી ભગવાન્‌નો ઉપદેશ થવાથી તેવી કુમતિની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ. શ્રીગોપીજન તો શુદ્ધપુષ્ટિભક્ત છે તેથી તેમને એવી મતિએ ન થાય અને તેને દૂર કરવાની કડાકૂટ પણ પ્રભુને કરવી પડે નહિ. પણ આ પૃથાપુત્રો તો મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિભક્ત હતા, કુન્તાજીના સમ્બન્ધથી તેમના ઉપર પ્રભુએ અનુગ્રહ કરેલો એટલે અંશે પુષ્ટિનો સમ્બન્ધ હતો, તેથી અર્જુનમાં કુમતિએ વાસ કર્યો અને છેવટે ભગવાને કૃપા કરીને તેની કુબુદ્ધિ દૂર કરી. ગીતાજીનું આ ટૂંકું રહસ્ય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના ચરણકમળના દાસ એવા શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરે પોતાના હૃદયમાં બિરાજી રહેલી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સારસંચય

વિભાગ-૧

(૧) શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબ ધર્મનું નિર્ધારણ કરવું જોઈએ

યઃ શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।
નસસિદ્ધિમ્અવાપ્નોતિનસુખંનપરાંગતિમ્ ।।૨૩।। (૧૬ ।૨૩)

શ્લોકાર્થ : જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી વર્તન કરે છે તે સિદ્ધિ, સુખ કે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચન : આસુરોના સંગથી જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે તેઓને પોતાના મનથી ઈચ્છેલી સિદ્ધિ, મનનું સુખ અથવા પરમ ગતિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમ્ ઈહાર્હસિ ।।૨૪।। (૧૬ ।૨૪)

શ્લોકાર્થ : તેથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણવું, અને શાસ્ત્રે વિહિત કરેલાં કર્મ જાણીને અહીં તારે કર્મ કરવું યોગ્ય છે.

***

(૨) શાસ્ત્રમાંથી પોતાના અધિકાર અનુસાર ગ્રહણ કરવું

યાવાન્ અર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।
તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ।।૪૬।। (૨ ।૪૬)

શ્લોકાર્થ : સર્વતઃ પરિપૂર્ણ જલવાળા સરોવરમાં જેટલો અર્થ હોય છે તેટલો જ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને સર્વ વેદોમાં હોય છે.

વિવેચન : વેદોમાં કહેલું હોય તે સર્વ સગુણ અને ગુણાતીત સર્વ લોકોને ગ્રહણ કરવાનું નથી, પરન્તુ જેને ઉપયોગી હોય તેટલું જ તેને ગ્રહણ કરવાનું છે એવો દૃષ્ટાન્તથી બોધ કરે છે. સર્વ અર્થ પરિપૂર્ણ કરી શકે તેવા સર્વતઃ જલથી પરિપૂર્ણ અગાધ સરોવરમાંથી જલપાન કરવાને ઈચ્છનાર જેટલો અર્થ અથવા પ્રયોજન હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ વેદોમાંથી વેદાધિકારી

વેદને વિવેકથી જાણનાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ આત્માની સંસિદ્ધિમાટે જેટલા સાધનોની જરૂર હોય તેટલાં જ ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ વેદોક્ત સર્વ સાધનોનું ગ્રહણ કરતો નથી.

***

(૩) શ્રદ્ધારહિત સાધકની અધોગતિ થાય છે

અશ્રદ્દધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરન્તપ !।
અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ।।૩।। (૯।૩)

શ્લોકાર્થ : હે પરન્તપ ! આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મૃત્યુરૂપ સંસારના માર્ગમાં નિરન્તર ભટકે છે.

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્દધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।
નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ।।૪૦।। (૪।૪૦)

શ્લોકાર્થ : અજ્ઞ, શ્રદ્ધારહિત અને સંશયવાળો વિનાશ પામે છે. સંશયવાળાને આ લોક પરલોક અથવા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વિવેચન : શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી એમ કહ્યું, તેથી શ્રદ્ધારહિત હોય તે અધિકારી નથી એમ સિદ્ધ થયું. બીજા પણ અનધિકારીઓ કોણ છે તે કહે છે. અજ્ઞ એટલે ઉપદેશ કરેલ અર્થ પણ જે જાણતો ન હોય તે અજ્ઞાની પણ અધિકારી નથી. જ્ઞાન હોય તો પણ શ્રદ્ધા ન હોય તે પણ અધિકારી નથી. સંશયવાળો હોય તે પણ અધિકારી નથી. સંશયવાળાને કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થતો નહિ હોવાથી તે જ્ઞાનનો અનધિકારી જ છે. તેને આલોક – પરલોક અથવા સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સંશયવાળા નહિ થતાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ રાખવી ઉચિત છે.

***

(૪) શ્રદ્ધાના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।
સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ।।૨।। (૧૭।૨)

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ દેહીઓની તેમના પ્રકૃત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલી તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી એવા ત્રણ પ્રકારની હોય છે; તે શ્રવણ કર.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ! ।
શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યત્ શ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ।।૩।। (૧૭।૩)

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! સત્ત્વને અનુરૂપ સર્વની શ્રદ્ધા હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો જ તે છે.

વિવેચન : શ્રદ્ધા અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. તેથી શ્રદ્ધા 'સત્ત્વ' એટલે અન્તઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. સર્વની શ્રદ્ધા પોતપોતાના અન્તઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. અન્તઃકરણ પૂર્વના જેવા સંસ્કાર હોય તેવું હોય છે, અને જેવું અન્તઃકરણ હોય તેવી જ શ્રદ્ધા હોય છે. જેઓનું અન્તઃકરણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય છે, તેઓની શ્રદ્ધા પણ તેવી જ હોય છે. આ શ્રદ્ધાથી માત્ર શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે વર્તન કરે, અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી વર્તન કરે. અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી જે વર્તન કરવામાં આવે તેનું કારણ તેવી શ્રદ્ધા છે, પરન્તુ શ્રદ્ધાથી દેવ તથા આસુર ભાવ જણાતો નથી. શ્રદ્ધાથી ગુણ જણાય છે અર્થાત્ જેની જે ગુણવાળી શ્રદ્ધા હોય તે તેવા ગુણના અન્તઃકરણવાળો છે એમ જણાય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા તેવા ગુણવાળો તે છે એમ જાણવું.

(૫) દરેક વ્યક્તિ પોતાની શ્રદ્ધાને અનુરૂપ યજન-ભજન કરતી હોય છે

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યક્ષ-રક્ષાંસિ રાજસાઃ ।
પ્રેતાન્ ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ।।૪।। (૧૭।૪)

શ્લોકાર્થ : સાત્ત્વિકો દેવોનું યજન કરે છે, રાજસો યક્ષ તથા રાક્ષસો નું યજન કરે છે અને અન્ય તામસ જનો પ્રેતો તથા ભૂતગણોનું યજન કરે છે.

(૬) શ્રદ્ધા વિના કરવામાં આવતા યાગ-હોમ દાન તપ ભજન વગેરે નિષ્ફળ જ જાય છે

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।
અસદ્ ઈત્યુચ્યતે પાર્થ ! ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો ઈહ ।।૨૮।। (૧૭।૨૮)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, દાન કરેલું, તપ કરેલું, તથા કાર્ય કરેલું 'અસત્' કહેવાય છે. તે પરલોકમાં તથા આલોકમાં ફળતું નથી.

(૭) પ્રાકૃતગુણો તથા તેમના કાર્યો

સત્ત્વાત્ સઞ્જાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।
પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોऽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥ (૧૪।૧૭)

શ્લોકાર્થ : સત્ત્વથી જ્ઞાન થાય છે, તેમજ રજોગુણથી લોભ જ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન થાય છે.

(૮) સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ બુદ્ધિના ભેદો

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।
બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! સાત્ત્વિકી ।૩૦। (૧૮।૩૦)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભય તથા બન્ધ અને મોક્ષ ને જે બુદ્ધિ જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે.

વિવેચન : 'પ્રવૃત્તિ' એટલે અભ્યુદયના સાધનરૂપ ધર્મ અને 'નિવૃત્તિ' એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ ધર્મ વિગેરેને જે બુદ્ધિ યથાર્થ રીતે જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે. બુદ્ધિ મનથી પર હોવાથી તેને અહીં 'જાણનારી' કહેલી છે.

યયા ધર્મમ્ અધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।
અયથાવત્ પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! રાજસી ॥૩૧॥ (૧૮।૩૧)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! જેનાથી ધર્મ અને અધર્મને તથા કાર્ય અને અકાર્યને ખોટી રીતે જાણે તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

અધર્મં ધર્મમ્ ઈતિ યા મન્યતે તમસાऽऽવૃતા ।
સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! તામસી ॥૩૨॥ (૧૮।૩૨)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! અજ્ઞાનથી વીંટાએલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ અને સર્વ અર્થોને ઉલટા માને છે તે તામસી છે.

(૯) કરાવાતાં કર્મોને સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ બનાવનાર પ્રકારો

નિયતં સંગરહિતમ્ અરાગ-દ્વેષતઃ કૃતમ્ ।
અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્ તત્ સાત્ત્વિકમ્ ઉચ્યતે ।।૨૩।। (૧૮।૨૩)

શ્લોકાર્થ : ફલની ઈચ્છા નહિ રાખનારે આસક્તિ વિના તથા રાગદ્વેષ વિના જે નિયત (શાસ્ત્રમાં બતાવેલું) કર્મ કરેલું હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

વિવેચન : શ્રુતિમાં પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ નું જે 'નિયત' એટલે નિયમ પ્રમાણે કરવાનું કર્મ કહેલું હોય, તેવું કર્મ ''હું કર્તા છું'' એવી આસક્તિ વિના તથા કર્મથી પ્રાપ્ત થવાના યશ તથા અપયશ પ્રતિ પ્રીતિ અથવા દ્વેષ વિના, ફલની ઈચ્છા નહિ રાખનાર પુરુષે કરેલું હોય, તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।
ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્ રાજસમ્ ઉદાહૃતમ્ ।।૨૪।। (૧૮।૨૪)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ ફલની ઈચ્છાથી અથવા તો અહંકારસહિત જે બહુ શ્રમવાળું કર્મ કરવામાં આવે છે તે રાજસ કહેલું છે.

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામ્ અનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।
મોહાદ્ આરભ્યતે કર્મ યત્ તત્ તામસમ્ ઉચ્યતે ।।૨૫।। (૧૮।૨૫)

શ્લોકાર્થ : અનુબન્ધ, ક્ષય, હિંસા તથા પૌરુષનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી કર્મ આરમ્ભાય છે તે તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન : 'અનુબન્ધ' એટલે કર્મ કર્યા પછી તેનું પ્રાપ્ત થતું શુભ અથવા અશુભ ફલ. આવા અનુબન્ધ વિગેરેનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી જે કર્મ આરમ્ભાય તે તામસ.

(૧૦) કર્મની માફક તપના ત્રણ ભેદો હોય છે

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્ તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।
અફલાકાંક્ષિભિર્ યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકમ્ પરિચક્ષતે ।।૧૭।। (૧૭।૧૭)

શ્લોકાર્થ : ફલની આકાંક્ષા નહિ રાખનાર યુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાથી તપેલાં તે ત્રણ પ્રકારનાં તપને 'સાત્ત્વિક' કહે છે.

સત્કાર-માન-પૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।
ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમ્ અધ્રુવમ્ ।।૧૮।। (૧૭।૧૮)

શ્લોકાર્થ : સત્કાર માન અને પૂજા માટે તેમજ દમ્ભથી અહિં જે ચલ અને અધ્રુવ તપ કરવામાં આવે છે તેને 'રાજસ' કહે છે.

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્ પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।
પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ।।૧૯।। (૧૭।૧૯)

શ્લોકાર્થ : મૂર્ખાઈ ભરેલા દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરી અથવા પારકાનો વિનાશ કરવા જે તપ કરાય છે તેને 'તામસ' કહે છે.

(૧૧) દાનના પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભેદે ત્રણ પ્રકારો હોય છે.

દાતવ્યમ્ ઈતિ યદ્ દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।
દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્ દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ।।૨૦।। (૧૭।૨૦)

શ્લોકાર્થ : દાન કરવું જ જોઈએ એમ ધારી જે દાન (ઉત્તમ) દેશમાં (ઉત્તમ) કાલમાં અનુપકારી પાત્રને (દાન લેનાર મારો પ્રતિ ઉપકાર કરે તેવી ભાવના વિના) દેવામાં આવે તે દાન 'સાત્ત્વિક' કહેલું છે.

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમ્ ઉદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।
દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્ દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ।।૨૧।। (૧૭।૨૧)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ પ્રત્યુપકાર માટે અથવા તો ફલના ઉદ્દેશથી જે ક્લેશથી દેવામાં આવે છે તે દાન 'રાજસ' કહેલું છે.

વિવેચન : જેને દાન કરવામાં આવે છે તે આ દાનના બદલામાં ઉપકાર કરશે એવા હેતુથી અથવા દાન કરવાથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત થશે એવા હેતુથી જે દાન કરે છે તેને પોતાનો હેતુ પાર પડશે કે નહિ એવી ચિંતા રહે છે. તેથી એ દાન ક્લેશપૂર્વક કરે છે. આ દાનને 'રાજસ' કહે છે.

અદેશકાલે યદ્ દાનમ્ અપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।
અસત્કૃતમ્ અવજ્ઞાતં તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ।।૨૨।। (૧૭।૨૨)

શ્લોકાર્થ : અયોગ્ય દેશ (સ્થાન) તથા કાલ માં અપાત્રને જે દાન સત્કાર વિના

તિરસ્કારપૂર્વક કરવામાં આવે તેને 'તામસ' કહે છે.

(૧૨) પોતાના શત્રુ કે મિત્ર આપણે જાતે જ છીએ

ઉદ્ધરેદ્ આત્મનાત્માનં નાત્માનમ્ અવસાદયેત્ ।
આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુઃ આત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ।।૫।। (૬।૫)

શ્લોકાર્થ : આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ આત્માનો નાશ ન કરવો, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો બન્ધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.

વિવેચન : વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવારૂપ કર્મ કરી પોતે જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરન્તુ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી આત્માનો વિનાશ ન કરવો, કારણ કે આત્મા એટલે કર્તા પોતે જ આત્માનો બન્ધુ છે, અર્થાત્ ફલની ઈચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય હોવાથી જ કર્મ કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે; અને આત્મા એટલે કર્તા પોતે જ આત્માનો શત્રુ છે અર્થાત્ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી પોતાનો વિનાશ કરે છે.

(૧૩) ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો પ્રકાર

તદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિનઃ ।।૩૪।। (૪।૩૪)

શ્લોકાર્થ : દણ્ડવત્પ્રણામ દ્વારા, નિષ્કપટ ભાવથી પૂછેલા પ્રશ્નોવડે અને સેવાવડે તે જ્ઞાનને તું જાણ; તત્ત્વને જોનારાઓ (સમજનારાઓ) તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

વિવેચન : પ્રણિપાત અથવા પોતાનું અમાનિપણું દર્શાવનાર કાયિક પ્રણામ કરવા, પરિપ્રશ્ન એટલે પ્રણય પૂર્વક વારંવાર પ્રશ્ન કરવા અને સેવા કરવા વડે તું તે જ્ઞાન જાણ. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રણામ અને પ્રણય પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી તથા જ્ઞાનીઓની સેવા કરવાથી થાય છે એમ જાણ. તને તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

(૧૪) શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ

મયા તતમિદં સર્વં જગદ્ અવ્યક્તમૂર્તિના ।
મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ।।૪।। (૯।૪)

શ્લોકાર્થ : મેં અવ્યક્ત સ્વરૂપથી આ સર્વ જગત્‌ને વ્યાપેલું છે. સર્વભૂતો મારામાં રહેલાં છે, પણ હું તેઓમાં રહેલો નથી.

વિવેચન : આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરી અર્જુનને તેનું શ્રવણ કરવા તત્પર કરી પોતાના માહાત્મ્યનો બોધ કરે છે. ‘અવ્યક્ત’ એટલે અધ્યાત્મસ્વરૂપ અક્ષર. અક્ષરમૂર્તિથી મેં જડ તથા ચેતનાત્મક આ સર્વ પ્રાકૃત જગતને વ્યાપેલું છે. તેથી સર્વભૂતો પઞ્ચમહાભૂતો તથા પ્રાણીમાત્ર મારામાં રહેલા છે, એટલે તેઓનું ઉપાદાન સર્વનું અન્તર્યામિ મારું અક્ષરસ્વરૂપ જ છે. તેમાં તેઓ રહેલાં છે અથવા તેઓ મારામાં રહેલા છે એટલે તેઓની સ્થિતિ મને અધીન છે, પરન્તુ હું તેઓમાં રહેલો નથી અર્થાત્ મારી સ્થિતિ તેઓને અધીન નથી.

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।
ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ।।૫।। (૯।૫)

શ્લોકાર્થ : વળી ભૂતો મારામાં રહેલા નથી. મારો ઈશ્વરનો યોગ જો. મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા ભૂતોનો ઉદ્ભવ કરે છે છતાં ભૂતોમાં રહેલો નથી.

વિવેચન : અખિલ ધર્મોના આશ્રય, મૂલભૂત, ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતીત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ શ્લોકમાં પોતાનો ઐશ્વર-મહિમા કહે છે. ગયા શ્લોકમાં ‘‘સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલા છે’’ એમ કહેલું છે, છતાં જેમ ઘટમાં રહેલા જલથી ઘટ લેપાય છે તેમ તે ભૂતોથી હું લેપાતો નથી, એમ જણાવવા ‘‘ભૂતો મારામાં નથી’’ એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ભૂતોથી હું લેપાતો નથી છતાં મારી આધારશક્તિથી જ ભૂતોની સ્થિતિ છે, અન્યથા તેઓની સ્થિતિ પણ સમ્ભવતી નથી એ મારું ઐશ્વર્ય અથવા ઈશ્વરનો યોગપ્રભાવ જો. માત્ર મારો મનોમય સંકલ્પ જ સર્વ કરવા શક્તિમાન છે એ મારો અલૌકિક-અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે. મારો આત્મા સર્વભૂતોને ધારણ કરનાર છે તથા તેઓનો ઉદ્‌ભવ કરનાર છે છતાં તે ભૂતોમાં નથી, તે ભૂતોનો સજાતીય નથી, પરન્તુ ભૂમિ વિગેરે ભૂતોની અંદર રહી તેઓનું પાલન કરનાર છે અને તેઓનો ઉદ્‌ભવ પણ કરે છે.

યથાડડકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।
તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ।।૬।। (૯।૬)

શ્લોકાર્થ : જેમ સર્વત્ર જનાર મહાન્ વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલા છે એમ સમજ.

વિવેચન : સંશ્લેષ વિના પણ આધાર અને આધેય હોઈ શકે છે, એમ દૃષ્ટાન્ત આપે છે. સર્વત્ર જનાર મહાન્ વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે. આકાશ વાયુનો આધાર છે, કારણ કે અવકાશ વિના વાયુ રહે ક્યાં ? તેથી અવકાશ અથવા આકાશ વાયુનો આધાર છે, અને વાયુ આધેય છે છતાં તેઓમાં સંશ્લેષ નથી, કારણ કે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી તેનો સંશ્લેષ (સંબંધ) શી રીતે થઈ શકે ? તેથી જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છે તે પ્રમાણે સર્વ ભૂતો પણ મારામાં રહેલા છે, હું સર્વ ભૂતોનો આધાર છું, છતાં સંશ્લેષ નહિ હોવાથી હું ભૂતોથી લેપાતો નથી એમ સમજ. આકાશ વિગેરે સર્વ મહાભૂતોનો હું આધાર છું. હું જ તેઓને મારા અક્ષરસ્વરૂપથી ધારણ કરું છું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ''હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરના જ પ્રશાસનમાં આકાશ અને પૃથિવી, સૂર્ય અને ચન્દ્ર ધારણ કરેલાં રહે છે'' વિગેરે.

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય ! પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ।।૭।। (૯।૭)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! કલ્પના અન્તે સર્વભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. કલ્પના આરમ્ભમાં હું પુનઃ તેઓને સરજું છું.

વિવેચન : એ પ્રમાણે સંગ અથવા સંશ્લેષ વિના પોતાની યોગૈશ્વર્ય શક્તિ અથવા માયાથી ભગવાન્ સર્વભૂતોનો ઉદ્‌ભવ કરે છે તથા તેઓને ધારણ કરે છે એમ કહ્યું. હવે સર્ગ તથા પ્રલય પણ પોતે જ કરે છે એમ કહે છે. કલ્પના અન્તે અર્થાત્ બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ પુરાં થાય ત્યારે આકાશ વિગેરે સર્વભૂતો મારી ક્રિયાશક્તિના અંશરૂપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ, જેને શ્રુતિ તમઃ કહે છે, તેમાં લય પામે છે. વળી બીજા કલ્પના આરમ્ભમાં હું મારા અક્ષરસ્વરૂપથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષ દ્વારા તેઓને પુનઃ સરજું છું.

પ્રકૃતિં સ્વામ્ અવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।
ભૂતગ્રામ્ ઈમિમં કૃત્સ્નમ્ અવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ।।૮।। (૯।૮)

શ્લોકાર્થ : પ્રકૃતિને અધીન હોવાથી પરવશ થએલા આ સર્વ ભૂતસમૂહને મારી

પ્રકૃતિનું અવલમ્બન કરી હું પુનઃ-પુનઃ સરજું છું.

વિવેચન : પ્રકૃતિ મારા સદંશરૂપ છે. તે પોતાના ગુણોથી મોહ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી ‘માયા’ પણ કહેવાય છે. તે આઠ પ્રકારે પરિણામ પામે છે એમ પાછળ કહેલું છે. તે પ્રકૃતિનું અવલમ્બન કરી તેમાં લીન થએલા આ સર્વ ભૂતસમૂહને પુરુષરૂપ અક્ષરસ્વરૂપ હું પુનઃ સરજું છું. તેથી આ વિભાગ હું પોતે જ પ્રકૃતિદ્વારા કરું છું. આ વિભાગ કરનાર બીજું કોઈ નથી એમ સૂચવેલું છે.

(૧૫) બધું બ્રહ્મોદ્‌ભૂત બ્રહ્મકૃત અને બ્રહ્માત્મક હોવાથી સર્વત્ર ભગવદ્‌બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ.

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ।।૩૦।। (૬।૩૦)

શ્લોકાર્થ : જે મને સર્વત્ર જુએ છે અને મારામાં સર્વ જુએ છે તેને હું અદશ્ય થતો નથી, અને તે મને અદશ્ય થતો નથી.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમ્ આસ્થિતઃ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ।।૩૧।। (૬।૩૧)

શ્લોકાર્થ : એકપણામાં રહીને જે સર્વ ભૂતોમાં રહેલા મને ભજે છે તે યોગી સર્વ પ્રકારે વર્તન કરવા છતાં મારામાં રહેલો છે.

(૧૬) સમદષ્ટિ

વિદ્યા-વિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।
શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ।।૧૮।। (૫।૧૮)

શ્લોકાર્થ : વિદ્યા અને વિનય સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરા તેમજ ચાણ્ડાલ પ્રતિ પણ્ડિતો સમદર્શી હોય છે.

સુહૃન્-મિત્રાર્યુદાસીન-મધ્યસ્થ-દ્વેષ્ય-બન્ધુષુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્ વિશિષ્યતે ।।૯।। (૬।૯)

શ્લોકાર્થ : સુહૃત્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બન્ધુ, સાધુઓ અને પાપીઓમાં પણ જેની બુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ છે.

વિવેચન : ‘સુહૃત્’ એટલે સર્વ હિત ઉપદેશ કરનાર. ‘મિત્ર’ એટલે સ્નેહથી પરવશ રહેનાર. ‘ઉદાસીન’ એટલે શત્રુ પણ નહિ અને મિત્ર પણ નહિ તેવો. ‘મધ્યસ્થ’ એટલે વાદ કરનાર ઉભય પક્ષના સદ્ અથવા અસદ્ વાક્યનો નિર્ણય કરનાર. ‘દ્વેષ્ય’ એટલે સદ્‌ભાવ રહિત. ‘બન્ધુ’ એટલે સમ્બન્ધી. ‘સાધુ’ એટલે સદાચારવાળા અને ‘પાપી’ એટલે ધર્મના વિરોધી. સુહૃદ્ વિગેરે સર્વમાં જેની બુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ યોગી છે.

(૧૭) જીવોની સૃષ્ટિના ભેદો

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।।૬।। (૧૬।૬)

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં દૈવ અને આસુર એ બે જ ભૂતોની સૃષ્ટિ છે.

વિવેચન : આ લોકમાં દૈવી અને આસુરી એવી બે પ્રકારની ભૂતોની સૃષ્ટિ છે, તેમાં દૈવી સૃષ્ટિ મેં તને વિસ્તારથી કહી, હવે આસુરીનું શ્રવણ કર. દૈવી સૃષ્ટિના પણ બે પ્રકાર છે : ૧. મર્યાદા અને ૨. પુષ્ટિ. આસુરી સૃષ્ટિ એ પ્રવાહ સૃષ્ટિ છે. આ રીતે પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદા એ સૃષ્ટિના પ્રકાર છે. (ભક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્પુષ્ટિરસ્તીતિ નિશ્ચયઃ, ‘દ્વૌ ભૂતસર્ગા’વિત્યુક્તેઃ પ્રવાહોઽપિ વ્યવસ્થિતઃ, વેદસ્ય વિદ્યમાનત્વાન્મર્યાદાપિ વ્યવસ્થિતા ઙ્ગ ઙ્ગ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ. ૨।૩.)

(૧૮) ભગવાને દૈવી-આસુરી સૃષ્ટિનો લીલાત્મક ભેદ પ્રકટ કર્યો તેનું પ્રયોજન

દૈવી સમ્પદ્ વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।।૫।। (૧૬।૫)

શ્લોકાર્થ : દૈવી સમ્પદ્ મોક્ષમાટે અને આસુરી બંધ માટે મનાએલી છે.

વિવેચન : ઉભય સમ્પદ્‌નાં કાર્ય કહે છે. દૈવી સમ્પદ્‌નું કાર્ય મોક્ષ છે. દૈવી સમ્પદ્ પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ બે માર્ગથી મોક્ષ અપાવે છે. આસુરી સમ્પદ્‌નું કાર્ય બંધ છે, આસુરી સમ્પદ્‌વાળાઓનો સર્વથા બંધ જ હોય છે.

(૧૯) તૈથી દૈવી જીવો જ ભગવદ્‌ભજન કરી શકે છે

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ ! દૈવીં પ્રકૃતિમ્ આશ્રિતાઃ ।
ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ।।૧૩।। (૯।૧૩)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ મને ભૂતોના આદિ અને અવ્યય જાણી અનન્ય મનથી ભજે છે.

વિવેચન : તેથી ઉલટું, મહાત્માઓ મારું અનન્ય મનથી ભજન કરે છે. તેઓ આ દૈવી પ્રકૃતિ એટલે દૈવી સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા છે, તેથી અનેક જન્મ-જન્માન્તરમાં કરેલાં પુણ્યકર્મના સઞ્ચયથી પાપરહિત થઈ અન્તિમ જન્મમાં આવેલા હોવાથી તેઓને અહીં ‘મહાત્મા’ કહેલા છે. તેઓ મારું ભજન અનન્ય મનથી કરે છે, પરન્તુ કદાપિ મારી અવજ્ઞા કરતા નથી. તેઓ મને સર્વભૂતોનો ‘આદિ’ એટલે સર્વનું કારણ જાણીને તથા ‘અવ્યય’ એટલે અવિકૃત અર્થાત્ વિકાર રહિત માત્ર આનન્દનાં જ કર-પાદ-મુખ-ઉદર વિગેરે વાળો જાણી ભગવન્માર્ગીય આચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર મારું પુરુષોત્તમનું જ ભજન કરે છે, પરન્તુ અક્ષર આદિ અન્ય કોઈ સ્થળે મન રાખતા નથી.

આ તેરમા તથા ચૌદમા શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૂત્ર ૩।૪।૩૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।
નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।।૧૪।। (૯।૧૪)

શ્લોકાર્થ : નિરન્તર મારું કીર્તન કરતાં, તથા યત્ન કરતાં અને મને નમન કરતાં, દૃઢવ્રતવાળા નિત્યયુક્ત થઈ ભક્તિથી મને સેવે છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં કહેલા મહાત્માઓ બે પ્રકારના છે. ૧. ભક્તો અને ૨. જ્ઞાનીઓ. તેમાં પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભક્તોના ભજનનો પ્રકાર કહે છે. ભક્ત મહાત્માઓ નિરન્તર મારું કીર્તન કર્યા કરે છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં કહેલા પ્રકારે મારા ગુણોનું ગાન કર્યા કરે છે, અને સર્વત્ર મારો ઉત્કર્ષ ગાય છે. વળી તેઓ મારું કીર્તન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા મારા ગુણગાનનું શ્રવણ અને મારું અર્ચન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે. વળી મોહક શાસ્ત્રોથી પણ પરિભવ ન થાય તેવું દૃઢ તેઓનું આ લોક તથા પરલોક સર્વ મને સમર્પણ કરવાનું વ્રત છે, એટલે આ લોક તથા પરલોક

વિગેરે કોઈની દરકાર નહિ કરતાં માત્ર મારામાં ચિત્ત રાખવાનો તેઓને દઢ નિશ્ચય હોય છે. પોતાનું દૈન્ય પ્રકટ થાય તેવી રીતે તેઓ મને નમન કરે છે તથા નિત્યયુક્ત એટલે માત્ર મારામાં જ ચિત્ત રાખવામાં તેઓ સદા સાવધાન રહે છે. વળી તેઓ ભક્તિ અથવા સ્નેહથી જ મારી સેવા કરે છે પરન્તુ વિધિ તેવી હોવાથી સેવા કરવી જોઈએ, એમ માની સેવા કરતા નથી.

(૨૦) આસુરી જીવો ભગવદ્‌ભજન માટે પ્રકટ નથી થયા

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।
માયયાઽપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમ્ આશ્રિતઃ ।।૧૫।। (૭।૧૫)

શ્લોકાર્થ : દુષ્ટકર્મવાળા, મૂઢ, માયાથી હરાએલ જ્ઞાનવાળા, અને આસુર ભાવનો આશ્રય કરેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી.

(૨૧) સૃષ્ટિની લીલામાં આસુરીજીવોની દુર્ગતિ થાય છે

આસુરીં યોનિમ્ આપન્નાઃ મૂઢાઃ જન્મનિ જન્મનિ ।
મામ્ અપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ।।૨૦।। (૧૬।૨૦)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! જન્મે – જન્મ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા મૂઢો મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પછી અધમ ગતિને પામે છે.

વિવેચન : આવા મૂઢને જન્મે – જન્મે આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્તે તેથી પણ અધમ અન્ધતમઃરૂપ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી જ નથી, દૃષ્ટિથી પણ મારો સમ્બન્ધ થતો નથી. મૂલમાં 'એવ=જ' શબ્દ યોજેલો છે તેનો ''તેઓને મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સારા માર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો મારી પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ? એવો ભાવાર્થ છે. અથવા અવતારદશામાં જ્યારે પ્રાણીમાત્રને મારાં દર્શન થઈ શકે છે ત્યારે પણ તેઓને મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી મારું દર્શન થતું નથી એમ એ શબ્દ સૂચવે છે.

(૨૨) ભગવદ્દૃષ્ટિએ પ્રભુના માટે બધા જીવો સમાન છે પરન્તુ પ્રભુ ભક્તવશ હોવાની લીલા કરે છે

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ।।૨૯।। (૯।૨૯)

શ્લોકાર્થ : હું સર્વ ભૂતોમાં સમ છું, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી, કોઈ પ્રિય નથી. પરન્તુ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું.

વિવેચન : આપના ભક્તોને જ આપ મુક્તિનું દાન કરો છો, બીજાઓને મુક્તિનું દાન કરતા નથી તો આપનામાં પણ વૈષમ્ય એટલે પક્ષપાતરૂપ દોષ થયો જ, એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. નીચ – ઉચ્ચ અથવા સર્વે ભૂતો મને સમાન છે, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી તેમજ કોઈ મને પ્રિય નથી. છતાં જેઓ ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે તેઓ મારામાં છે અર્થાત્ હું તેઓનો આધાર છું, અને હું પણ તેઓમાં છું અર્થાત્ હું પણ તેઓને અધીન છું. આ ભક્તિનું વિશેષ માહાત્મ્ય છે કે મને સર્વનિયન્તા પરમેશ્વરને પણ અસ્વતન્ત્ર જેવો બનાવે છે. ભગવાન્ પોતે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે કે ‘‘હે દ્વિજ ! હું અસ્વતન્ત્ર હોઉં તેમ ભક્તોને પરાધીન છું. સારી સ્ત્રીઓ જેમ સારા પતિને વશ કરે છે તેમ ભક્તો મને ભક્તિથી વશ કરે છે’’. હું ભક્તોને વશ થઈ તેઓને મુક્તિનું દાન કરું તેમાં વૈષમ્યદોષ નથી. જેમ કલ્પતરુ તેનો આશ્રય કરનાર પ્રાણીમાત્રને તેઓના ઈચ્છેલા પદાર્થ આપે છે, પરન્તુ તેનો આશ્રય ન કરે તેઓને કાંઈ આપતું નથી તેમાં તેને વૈષમ્યદોષ નથી, તેમ જ જેઓ મારો આશ્રય કરી મારી ભક્તિ કરે છે તેઓને હું મુક્તિનું દાન કરું અને મારી ભક્તિ ન કરે તેઓને મુક્તિનું દાન ન કરું તેમાં કાંઈ પણ વૈષમ્ય નથી. આ સર્વ જગત્ અને ભૂતો મેં મારી ક્રીડામાટે રચેલા છે. જેઓ મારી ક્રીડારૂપ પ્રયોજનને જાણતા નથી, પાપ કર્મ કરે છે અને મારામાં વૈષમ્ય વિગેરે દોષ જુએ છે તેઓ મને, સર્વ પ્રાણીઓ સમાન હોવા છતાં, પોતાના જ દોષથી બન્ધન પામે છે અને જેઓ મારું ક્રીડારૂપ પ્રયોજન જાણી ભક્તિ અથવા સ્નેહથી મારું ભજન કરે છે તેઓનું હું સદા રક્ષણ કરું છું તેમાં મને કાંઈ વૈષમ્યદોષ નથી.

(૨૩) જગત્‌ને ‘‘મિથ્યા–નિરાધાર–નિરીશ્વર’’ માનવું તે આસુરી બુદ્ધિનો વિચાર છે.

અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુર્ અનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્ કામહૈતુકમ્ ।।૮।। (૧૬।૮)

શ્લોકાર્થ: તેઓ (આસુરી બુદ્ધિવાળા) જગત્‌ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠિત, અનીશ્વર, પ્રકૃતિ–પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલું અને કામ જેનો હેતુ છે તેવું કહે છે. અને બીજું (કારણ) શું (છે એમ પૂછે છે)

વિવેચન: ‘‘હે સૌમ્ય ! આ પૂર્વે સત્ જ હતું’’ વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણો જગત્‌ને સત્ય કહે છે તો પણ આસુરી જીવો જગત્‌ને અસત્ય કહે છે. વળી તેને માયાથી અથવા પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલું માને છે. જગત્ અસત્ય હોય તો જગત્‌માં રહેલા વેદ, વેદમાં કહેલા સાધનો વિગેરે સર્વ અસત્ય થવાથી વ્યર્થ જ થાય; કારણ કે શશશૃંગ (સસલાના શીંગડા) જેવા અસત્ય અર્થાત્ વસ્તુતઃ જેનું અસ્તિત્વ નથી તેવા પદાર્થથી કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. વળી તેઓ જગત્‌ને અપ્રતિષ્ઠ એટલે જેની બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠા નથી એવું તથા અનીશ્વર એટલે સત્ય સંકલ્પ સર્વવ્યાપક શ્રીપુરુષોત્તમ જેવા નિયન્તા વિનાનું કહે છે. મેં પાછળ કહ્યું છે કે ‘‘હું સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, મારામાંથી સર્વ પ્રવર્તે છે’’, પરન્તુ આસુરી જીવો તેથી વિરુદ્ધ જગત્‌ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ અને અનીશ્વર માને છે. વળી પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રી તથા ચિત્–પુરુષના સંયોગથી જ જગત્‌ને ઉત્પન્ન થએલું તેઓ માને છે. આવા સંયોગ વિના કોઈ ઉત્પન્ન થયેલું નથી એમ તેઓ કહે છે. તેથી આ સર્વ જગત્ કામહૈતુક છે અર્થાત્ જગત્‌ની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રકૃતિ–પુરુષનો કામ જ છે એમ તેઓ માને છે.

(૨૪) શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ અવતારી ન જાણી માત્ર અવતાર, મહાપુરુષ કે યુગપુરુષ જાણનારાઓ બુદ્ધિહીન છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામ્ અબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમ્ અજાનન્તો મમાવ્યયમ્ અનુત્તમમ્ ।।૨૪।। (૭।૨૪)

શ્લોકાર્થ: બુદ્ધિરહિત લોકો મારો અવ્યય અનુત્તમ પર ભાવ જાણતા નહિ હોવાથી અવ્યક્ત એવા મને વ્યક્તિ પામેલો માને છે.

વિવેચન: મારું ભજન કરનારને અવિનાશી અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારને વિનાશી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ મારું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી બુદ્ધિરહિત લોકો મારું ભજન નહિ કરતાં દેવતાઓનું ભજન કરે છે એમ કહે છે. બુદ્ધિરહિત લોકો જેઓનું જ્ઞાન વિવિધ કામનાઓથી હરાઈ ગયેલું છે તેઓ મારા ઉત્તમ અવ્યય પર ભાવથી અર્થાત્ અંશાંશિભાવથી

સર્વ જગત્ મારામાં રહેલું છે એ ભાવથી અજાણ્યા હોવાથી મને અવ્યક્ત પુરુષોત્તમને સાધારણ લોક પેઠે અથવા દેવતાઓ પેઠે આ લોકમાં વ્યક્ત થએલો અથવા જન્મેલો માને છે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।
મૂઢોડયં નાભિજાનાતિ લોકોમામ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ।।૨૫।। (૭।૨૫)

શ્લોકાર્થ : યોગમાયાથી ઢંકાએલો હું સર્વને દેખાતો નથી. આ મૂઢલોકો મને અજ અને અવ્યય જાણતા નથી.

વિવેચન : સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ મારી યોગમાયાથી હું સારી રીતે ઢંકાએલો હોવાથી માત્ર મારા ભક્તો જ મને જોઈ શકે છે પરન્તુ સર્વ કોઈ લોક મને દેખી શકતા નથી. તેથી આ સંસારના મૂઢ ભક્તિરહિત લોક હું અજ છું તથા અવ્યય છું તે જાણી શકતા નથી.

(૨૫) ભગવદ્ભક્ત સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે.

તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોડપિ મતોડધિકઃ ।
કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન ! ।।૪૬।। (૬।૪૬)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીઓથી અધિક છે, જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક મનાએલો છે, કર્મવાળાઓથી પણ યોગી અધિક છે. તેથી તું યોગી થા.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ।।૪૭।। (૬।૪૭)

શ્લોકાર્થ : સર્વ યોગીઓમાં પણ મારામાં અન્તરાત્મા યોજી, શ્રદ્ધાળુ થઈ જે મને ભજે છે તેને હું ઉત્તમ યોગી ગણું છું.

વિવેચન : સર્વ યોગીઓમાં પણ પુષ્ટિભક્તિપરાયણ યોગી ઉત્તમ છે. તે પોતાનાં ચિત્તનો મારામાં-શ્રીવાસુદેવમાં જ નિરોધ કરે છે. આવી રીતે ચિત્તનો મારામાં નિરોધ કરી, શ્રીમદાચાર્યચરણના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જે મારું શ્રીવાસુદેવનું ભજન કરે છે તે ઉત્તમ યોગી છે. તેથી જે યોગનું ફલ શરણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગ સાધનાર યોગી થા એવો ગૂઢ આશય છે. તેથી જ આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે કે (ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં) આરમ્ભમાં સાઙ્ખ્ય અને યોગ નું નિરૂપણ કરી, અર્જુનનો મોહ દૂર કરી, પછી તેને ભક્તિરૂપ અમૃતનું

પાન કરાવ્યું એવો સાર છે. આ પહેલા છ અધ્યાયોમાં સાંખ્યમાં તથા યોગમાં વિવેકથી અને ધૈર્યથી પોતાના ધર્મનું આચરણ ભક્તિથી કરવાનું કહેલું છે.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।
શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ।।૨।। (૧૨।૨)

શ્લોકાર્થ : જેઓ મારામાં મન રાખી, નિત્યયુક્ત રહી, ઉત્તમ શ્રદ્ધા રાખી મને સેવે છે તેઓને હું યુક્તતમ માનું છું.

વિવેચન : શ્રીભગવાન્ અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. સર્વના નિયન્તા, સકલ અલૌકિક ગુણોવાળા, સાક્ષાત્ મન્મથના પણ મન્મથ, પરમાનન્દ, રસાત્મક, સર્વના મૂળભૂત, સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ એવા મારામાં જેઓ મન રાખી, માત્ર પ્રેમથી અથવા બીજા હરકોઈ સમ્બન્ધથી નિત્ય યુક્ત રહી ‘‘આપણા ભજનીય પ્રિયતમ પ્રભુ આજ છે અન્ય કોઈ નથી’’ એમ શ્રદ્ધા રાખી મારી સેવા કરે છે તેઓ એ બેમાં વિશેષ યોગ જાણનાર છે.

(૨૬) ભગવાન્ ભક્તને છોડતા નથી

કૌન્તેય ! પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ।।૩૧।। (૯।૩૧)

શ્લોકાર્થ : તે તરત જ ધર્માત્મા થાય છે, અને સદાની શાન્તિ પામે છે. હે કૌન્તેય ! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી પ્રતિજ્ઞા જાણ.

(૨૭) ભગવત્પ્રાપ્તિ અનન્યભક્તિથી જ

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યઃ ત્વનન્યયા ।।૨૨।। (૮।૨૨)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ ! અનન્ય ભક્તિથી લભ્ય પુરુષ પર છે.

વિવેચન : તે અક્ષર જેનું ધામ છે તે પર પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે. તેથી જ્ઞાનીઓને માત્ર અક્ષરની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પર પુરુષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર અનન્ય ભક્તોને જ પર પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૮) મોજ-શોખમાં પડેલું મન સમાહિત થતું નથી.

ભોગૈશ્વર્ય-પ્રસક્તાનાં તયાઽપહૃતચેતસામ્ ।
વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ।।૪૪।। (૨।૪૪)

શ્લોકાર્થ : પુષ્પિત વાણી વડે તેનાથી હરાએલ ચિત્તવાળા, ભોગ અને ઐશ્વર્ય માં આસક્ત રહેલાની સમાધિમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી.

(૨૯) અન્યાશ્રયરહિત ભક્તિ

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગ-ક્ષેમં વહામ્યહમ્ ।।૨૨।। (૯।૨૨)

શ્લોકાર્થ : જે અનન્ય લોકો મારું ચિન્તન કરતાં મારું સર્વ પ્રકારે ભજન કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તના યોગ અને ક્ષેમ હું જાળવું છું.

વિવેચન : એ પ્રમાણે અન્ય માર્ગની વાત કહી હવે પોતાના ભક્તોનો વૃત્તાન્ત કહે છે. ભક્તિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : ૧. મર્યાદાભક્તિ અને ૨. પુષ્ટિભક્તિ. જે દૈવી જીવોનો પ્રભુએ મર્યાદા માર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને ક્રમે-ક્રમે સાધનદ્વારા ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે દૈવી જીવોનો ભગવાને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને સાધનની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી, અને માત્ર ભગવાન્‌ના અનુગ્રહથી જ ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્યા જીવનો ક્યા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો એ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને જ અધીન છે. ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે તેથી ક્યા જીવનો ક્યા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો તે વિષયમાં પોતાની ઈચ્છા સિવાય કોઈ નિયામક સમ્ભવતો જ નથી. તેથી જ્યાં-જ્યાં સાધન કરવાનાં કહેલાં હોય તે વાક્યો મર્યાદામાર્ગને ઉદ્દેશી યોજેલાં છે, કારણ કે જે જીવોનો એ માર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓની તેવી જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને ફલ પણ તે માર્ગનું જ તેઓને પ્રાપ્ત થવાનું. જેઓનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓને જ્ઞાન વિગેરે સાધન વિના જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૂત્ર ૩।૪।૨૭ ઉપરનાં અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

જે મારા સિવાય અન્ય દેવની, અન્ય ફલની, અથવા અન્ય માર્ગની ભાવના પણ રાખતા નથી તેવા અનન્ય લોકો મારું પુરુષોત્તમનું જ ચિન્તન

કરતાં મેં કહેલા પ્રકારથી મારી સેવા કરે છે. તેવા નિત્ય અભિયુક્ત એટલે મારી સાથે નિત્ય સમ્બન્ધવાળા લોકોના યોગ અને ક્ષેમ હું જાળવું છું. **'યોગ'** એટલે ભગવાન્‌ની સેવામાં ઉપયોગી ધન-ધાન્ય-વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ. **'ક્ષેમ'** એટલે આત્યન્તિક શ્રેયઃ અથવા મોક્ષ. આવા ભક્તોને હું સેવોપયોગી સર્વ પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ કરાવું છું અને પરલોકમાં મોક્ષ આપું છું.

(૩૦) ભગવત્પરાયણ રહેવાનો ઉપદેશ

મચ્ચિત્તા મદ્‌ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ।।૯।। (૧૦।૯)

શ્લોકાર્થ : મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા, મારો પરસ્પર બોધ કરતા તથા નિત્ય મારી કથા કરતા સન્તોષ પામે છે અને રમે છે.

(૩૧) શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ હંમેશા રાખવું

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામ્ અનુસ્મર યુદ્ધ્ય ચ ।।૭।। (૮।૭)

શ્લોકાર્થ : તેથી સર્વ કાલમાં મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર.

(૩૨) ગુહ્યતમ ઉપદેશ

મન્મના ભવ મદ્‌ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ।।૬૫।। (૧૮।૬૫)

શ્લોકાર્થ : મારામાં મન રાખનાર થા, મારો ભક્ત થા, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે. તેથી તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તું મને જ પામીશ.

(૩૩) પુરુષોત્તમબુદ્ધિથી કરવામાં આવતું ભજન શ્રેષ્ઠ હોય છે.

યો મામ્ એવમ્ અસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ! ।।૧૯।। (૧૫।૧૯)

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! જે મોહરહિત પુરુષ મને એવી રીત પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ મારું સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે.

વિવેચન : હું એવો સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઉત્તમ જ્ઞાનવાળો સર્વજ્ઞ મારું અનન્યતાથી ભજન કરે છે એમ કહે છે. જે મોહથી રહિત પુરુષ મને એવી રીતે અજ, અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ મારું સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે, મોહથી રહિત હોય તેને જ મારા પુરુષોત્તમત્વનું જ્ઞાન હોય છે, કારણ કે મોહ આસુર છે અને આસુરોને તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. જે મોહરહિત પુરુષ મને અજ અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે મારા એકના જ્ઞાનથી તેને સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તે સર્વાત્મભાવથી મારી સેવા કરે છે.

(૩૪) ભગવદ્‌ભજન કેમ કરવું તેનો પ્રકાર

મત્કર્મકૃત્ મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।
નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ! ।।૫૫।। (૧૧।૫૫)

શ્લોકાર્થ : હે પાંડવ ! મારા માટે કર્મ કરનાર, મને પરાયણ, સંગરહિત, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ નિર્વૈર જે મારો ભક્ત હોય તે મને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : હે પાંડવ ! જે મારા માટે કર્મ કરે છે, અર્થાત્ જે ફલની કામનાથી કર્મ કરતો નથી, પરન્તુ ‘‘હું પ્રભુનો સહજ દાસ છું’’ એમ સમજી પ્રભુની સેવા વગેરે કાર્યો પ્રભુને માટે જ કરે છે, જે મને પરાયણ છે અર્થાત્ જેને હું જ પરમ અથવા સર્વસ્વ છું, જે પુત્ર-સ્ત્રી વિગેરે લૌકિક અવૈષ્ણવના સંગરહિત છે. જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ નિર્વૈર અથવા દ્વેષરહિત છે, એવો મારો ભક્ત મને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩૫) ભજનમાં સર્વસમર્પણની આવશ્યકતા

યત્ કરોષિ યદ્ અશ્નાસિ યજ્ જુહોસિ દદાસિ યત્ ।
યત્ તપસ્યસિ કૌન્તેય ! તત્ કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ।।૨૭।। (૯।૨૭)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! તું જે કરે છે, જે ભોગ કરે છે, જે હોમે છે, જે દાન કરે છે, અને જે તપ કરે છે તે મને અર્પણ કર.

વિવેચન : લૌકિક, વૈદિક, નિત્ય, નૈમિત્તિક જે કાંઈ કર્મ તું કરે છે તે મને અર્પણ કરવાથી કર્મના બન્ધનથી મુક્ત થઈ તું મને પ્રાપ્ત કરીશ એમ બે શ્લોકથી

(૨૭-૨૮) કહે છે. હે કૌન્તેય! તું જે ધનસઞ્ચય વિગેરે કરે છે, તું અન્ન વિગેરેનો જે ભોગ કરે છે, જે હોમ, દાન અથવા તપ કરે છે તે સર્વ કર્મ મને અર્પણ કર. આમ કરવાથી તું સર્વ દોષથી મુક્ત થઈશ. સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે આ ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરેલો છે.

(૩૬) ભક્તિપૂર્વક અર્પિત પદાર્થોનો ભગવાન્ ભોગ કરે છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્ અશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ।।૨૬।। (૯।૨૬)

શ્લોકાર્થ : જે મને ભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ અને જલ અર્પે છે તે પ્રયતાત્માવાળાનું ભક્તિથી અર્પેલું હું આરોગું છું.

વિવેચન : ભક્તોને ભગવત્પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહી, એ ભગવાન્‌ની ભક્તિ સર્વથી ઉત્તમ છે તથા તેમાં શ્રમ પણ નથી એમ કહે છે. ક્ષુદ્ર દેવતાઓની પેઠે બહુ ઉપચાર અને મોટા આડમ્બરથી પૂજા કરવાથી મને સન્તોષ થતો નથી, પરન્તુ પ્રયતાત્માવાળા એટલે મારી સાથે સમ્બન્ધવાળા અથવા મને જેમણે સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેવા ભક્તો પત્ર, પુષ્પ, અને જલ જે કાંઈ મને અર્પણ કરે તે તેમણે ભક્તિથી અર્પેલું હું આરોગું છું. જેમ વિદુરને ત્યાં ભાજી મેં આરોગી હતી તેવી રીતે પત્ર-પુષ્પ વિગેરે ભક્તિથી મને અર્પણ થાય તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.

(૩૭) લૌકિક કામના કે અજ્ઞાનને જ કારણે ભક્તને અન્યાશ્રય કરવાનું સુજે છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્ હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।
તં - તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ।।૨૦।। (૭।૨૦)

શ્લોકાર્થ : જુદી-જુદી કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન હરાએલું છે તેવા પોતાની પ્રકૃતિને અધીન થએલા જુદા - જુદા નિયમો પાળી અન્ય દેવતાઓને શરણે જાય છે.

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય ! યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ।।૨૩।। (૯।૨૩)

શ્લોકાર્થ : વળી હે કૌન્તેય ! જે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો શ્રદ્ધાપૂર્વક તેઓનું યજન કરે છે તેઓ પણ અવિધિપૂર્વક મારું જ યજન કરે છે.

વિવેચન : બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે સર્વ ભગવાન્ હોવાથી, જે લોકો ઈન્દ્ર, રવિ વિગેરે દેવોનું યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ ભગવાન્નું જ યજન કરે છે છતાં તેઓને ભગવાન્ની ભક્તિનું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી ? એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. હે કૌન્તેય ! મારા સિવાય રવિ વિગેરે અન્ય દેવોનું જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ મારું જ યજન કરે છે, પરન્તુ તેઓ મારું યજન અવિધિપૂર્વક કરે છે. વેદોમાં જ્યાં-જ્યાં અન્ય દેવનું યજન કરવાનું કહેલું છે ત્યાં-ત્યાં તેઓના આત્મા ભગવાન્ એટલે હું છું એવા જ્ઞાનપૂર્વક તેઓ યજન કરતા નહિ હોવાથી અવિધિપૂર્વક અર્થાત્ વિધિ વિના મારું યજન કરે છે. તેથી જ તેઓને ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરન્તુ તેઓના જન્મ-મરણ જ થયા કરે છે.

દેવાન્ દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ।।૨૩।। (૭।૨૩)

શ્લોકાર્થ : દેવોના પૂજકો દેવોને પામે છે અને મારા ભક્તો દેવાધિદેવ એવા મને પામે છે.

વિવેચન : દેવોના પૂજકો તે-તે દેવોને પામે છે, મારા ભક્તો મને પામે છે. તેથી અન્ય દેવતાઓના ભક્તોનું ફલ વિનાશી છે. શ્રૌતયજ્ઞમાં તો ભગવાન્ના અંગરૂપ દેવો છે એમ જાણીને તેમની આરાધના થાય છે. ભક્તિમાં તો માત્ર અંગી ભગવાન્ની આરાધના જ થાય છે. જે જેને શ્રદ્ધાથી ભજે છે તે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી મારા ભક્તો મને પ્રાપ્ત કરી, અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩૮) અવિદ્યા-માયાને નાથવાનો ઉપાય

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામ્ એતાં તરન્તિ તે ।।૧૪।। (૭।૧૪)

શ્લોકાર્થ : આ મારી ગુણમયી દૈવી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ આ માયાને તરે છે.

વિવેચન : પ્રકૃતિના ગુણો જ બંધ કરાવનાર છે. તે જ માયાના ગુણો સર્વ જગતને મોહ કરે છે અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને જાણવા દેતા નથી એટલું જ નહિ, પરન્તુ જીવનો અવિદ્યાથી થતો અધ્યાસ વધારે દૃઢ કરાવે છે અને તેથી જીવને

બન્ધનરૂપ છે. તેથી મારી આ દૈવી ગુણમયી માયા તરવી કઠિન છે. પરન્તુ જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ એ માયાને તરે છે. અહીં 'એવ=જ' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી બીજો માયાને તરવાનો ઉપાય નથી એવો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. મારો શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનો જ જેઓ આશ્રય કરે છે, તેઓ આ માયાને તરે છે. આ દૈવી માયા છે, આસુરી નથી. આસુરી માયા પ્રયાસ કરી અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી દૂર થઈ શકે છે, પરન્તુ આ દૈવી માયા તરવામાટે શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કરવાની આવશ્યકતા છે. આ માયા મારી છે એટલે મારો આશ્રય કરી રહેલા ભક્તોનું હિત કરનારી છે.

(૩૯) ભગવદર્થ કર્મ કરવાથી કર્મબન્ધન લાગુ થતું નથી

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।
નિરાશીર્ નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ।।૩૦।। (૩।૩૦)

શ્લોકાર્થ : અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મારા વિષે અર્પણ કરી, આશારહિત, મમતારહિત, તાપરહિત થઈ યુદ્ધ કર.

વિવેચન : અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મુખ્ય સાક્ષાત્કર્તા દેવદેવ પ્રભુ મારા વિષે સમર્પણ કરી યુદ્ધ કર. ફલની આશા રાખ્યા વિના, કાર્યથી પ્રાપ્ત થતા ફલમાં મમતા રાખ્યા વિના અને ''હું કર્તા છું'' એવો કોઈ પ્રકારનો તાપ અથવા ઉચાટ રાખ્યા વિના યુદ્ધ કર. અહીં કર્મના ફલનો, મમતાનો અને કર્તાપણાનો એવા ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનો કહેલ છે. નિબન્ધ ૨।૨૭૫ માં પણ આજ અર્થ કહેલો છે.

વિશેષ : જીવનો સ્વભાવ તો કરેલાં કર્મનો ઉપભોગ કરવાનો હોય છે. જીવ વાસનામય છે એટલે એનાં કર્મો સામાન્ય રીતે દોષમય હોય છે. દોષમય કર્મનાં ફળ પણ દોષમય બને છે. એથી જીવ હંમેશા દોષબદ્ધ જ રહે. જ્યાં સુધી જીવ દોષબદ્ધ હોય ત્યાં સુધી મુક્ત થવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એ કારણે જીવ કોઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વિના; તેમજ મમત્વનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ- નિખાલસ ચિત્તથી પોતાનાં કરેલાં કર્મને ભગવાન્‌ને સમર્પણ કરે તો દોષરહિત બની શકે છે અને કર્મ બન્ધનમાંથી મુક્ત થાય છે. સન્તાપ હંમેશા કર્મમાંથી ઉભો થાય છે. કર્મ અર્પણ કર્યા પછી સન્તાપ રહેતો નથી; કારણ કે કર્મ દેવાધિદેવને અર્પણ કરેલ છે. દેવાધિદેવ શુદ્ધ ચિત્તવાળાના સમસ્ત દોષ દૂર

કરવા સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવ પરતન્ત્ર છે પણ ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે. પરતન્ત્રનો ધર્મ માત્ર સ્વતન્ત્રને સર્વનિવેદન કરવાનો છે.

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબન્ધનઃ ।
તદર્થં કર્મ કૌન્તેય ! મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૯॥ (૩।૯)

શ્લોકાર્થ : યજ્ઞાર્થ કર્મથી અન્યત્ર આ લોકને કર્મથી બન્ધન થાય છે. હે કૌન્તેય ! સંગથી મુક્ત રહી યજ્ઞાર્થ કર્મ કર.

વિવેચન : સાંખ્યવાળા ‘‘આત્મા વિના અન્ય સર્વ બન્ધનકર્તા છે’’ એમ માની કર્મ ન કરવાનું કહે છે, પણ તે મત શાસ્ત્રાનુસાર નથી. ‘‘યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃદ્રયજ્ઞ વિષ્ણુ છે’’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞનો અર્થ ભગવાન્ થાય છે. યજ્ઞાર્થ કર્મ એટલે ભગવદર્થ કર્મ, ભગવત્સેવા વિગેરે. ભગવદર્થ કર્મ સિવાયના બીજાં કર્મ; જેવા કે કામ્ય કર્મ, પરધર્મ વિગેરે આ લોકમાં બન્ધન કરાવનારાં છે, પરન્તુ યજ્ઞાર્થ કર્મથી બન્ધન થતું નથી. તેથી હે કૌન્તેય! યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના યજ્ઞાર્થ કર્મ કર.

(૪૦) બુદ્ધિયોગ સાથે અનુષ્ઠિત કર્મ નિષ્ફલ નથી જતું

નેહાભિક્રમ-નાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥ (૨।૪૦)

શ્લોકાર્થ : અહીં આરમ્ભેલાનો નાશ નથી, વિઘ્ન હોતું નથી. સ્વલ્પ પણ આ ધર્મ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે.

વિવેચન : ‘‘કર્મ બહુ છે અને ઘણા કાળ પછી જ સિદ્ધ થઈ શકે તેવા હોવાથી અપૂર્ણ જ રહી જાય, અથવા વિઘ્ન આવી પડે તેથી ફલની પ્રાપ્તિ પણ થાય નહિ અને ઉલટો બંધ થાય’’ એવી શંકા થાય, તેનો આ શ્લોકથી નિરાસ કરે છે. આ ભગવન્માર્ગમાં જે કર્મ કરવાનાં છે તે ભગવાન્‌ના અર્થે ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી કરવાનાં છે, ફલ પ્રાપ્ત કરવા કરવાનાં નથી. ભગવદર્થ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તેમાં એવો કોઈ દોષ સમ્ભવતો નથી. મારી આજ્ઞાથી આ માર્ગમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેના આરમ્ભનો નાશ થતો નથી. આરમ્ભેલું કર્મ અપૂર્ણ રહે તો પણ અપૂર્ણ રહેલું કર્મ પણ નિષ્ફળ થતું નથી. આ કર્મમાં વિઘ્ન પણ આવતાં નથી, કારણ કે આવું સ્વલ્પ કર્મ કરેલું હોય તો તે પણ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે. અન્યત્ર પણ જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તે સમ્પૂર્ણ

થાય અને સફલ થાય તે માટે ભગવાન્નું જ સ્મરણ મંગલાચરણ વિગેરેમાં કરવામાં આવે છે, તો પછી જે કર્મ સાક્ષાત્ ભગવાન્ના માટેજ કરવામાં આવતાં હોય તેમાં વિઘ્ન થવાની અથવા વિફળ રહેવાની ભીતિ જ ક્યાંથી સમ્ભવે ?

પાર્થનૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ ।।૪૦।। (૬।૪૦)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં તેનો વિનાશ થતો જ નથી, કારણ કે હે વહાલા ! કોઈ પણ કલ્યાણ કરનારની દુર્ગતિ થતી નથી.

(૪૧) પ્રભુપ્રાપ્તિ પછી પુનર્જન્મ નથી થતો

આબ્રહ્મભુવનાત્ લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ! ।
મામ્ ઉપેત્ય તુ કૌન્તેય ! પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ।।૧૬।। (૮।૧૬)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક પર્યન્ત સર્વ લોકોની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, પરન્તુ હે કૌન્તેય ! મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી.

(૪૨) ગુણાતીતભક્તિ કરવાથી ભક્ત પણ ગુણાતીત થાય છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્ સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ।।૨૬।। (૧૪।૨૬)

શ્લોકાર્થ : અને જે મને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી સેવે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીયિ ગુણાતીત લક્ષણ કહી ભક્તો કેવલ અનન્ય ભક્તિથી જ ગુણાતીત થાય છે એમ કહે છે. જે અવ્યભિચારી અર્થાત્ એકાન્તિક અનન્ય ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી અક્ષરબ્રહ્મના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે અનન્ય ભક્તને બ્રહ્મભાવ અવાન્તર ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪૩) નિષ્કામ જીવને મોક્ષ પરન્તુ સકામને બન્ધન

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમ્ આપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।
અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ।।૧૨।। (૫।૧૨)

શ્લોકાર્થ : યોગ યુક્ત મનુષ્ય કર્મનાં ફલ તજી નૈષ્ઠિકી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અયુક્ત મનુષ્ય ફલમાં આસક્ત હોઈ કામનાથી બંધાય છે.

(૪૪) ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું મુશ્કેલ છે

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્ યતતિ સિદ્ધયે ।
યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિદ્ માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।।૩।। (૭।૩)

શ્લોકાર્થ : હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરે છે, પ્રયાસ કરનાર સિદ્ધોમાં પણ કોઈક જ મને તત્ત્વથી જાણે છે.

વિવેચન : હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન માટે પ્રયાસ કરે છે અને જે પ્રયાસ કરનારને તેવું જ્ઞાન સિદ્ધ થયેલું હોય છે. તેઓમાંથી કોઈક જ ભગવાન્ પરમાત્મા સર્વ ધર્મોના આશ્રય ઈશ્વર એવા મને તત્ત્વથી એટલે મારા નિરતિશય માહાત્મ્યપૂર્વક જાણે છે. આવા વ્યાસ, વામદેવ, શુક જેવા મને તત્ત્વથી જાણનાર કોઈક જ હોય છે. તેથી મારૂં આ જ્ઞાન બહુ જ ઉત્તમ છે તે હું તને કહીશ.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।
મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકોમામ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ।।૨૫।। (૭।૨૫)

શ્લોકાર્થ : યોગમાયાથી ઢંકાએલો હું સર્વને દેખાતો નથી. આ મૂઢલોકો મને અજ અને અવ્યય જાણતા નથી.

વિવેચન : સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ મારી યોગમાયાથી હું સારી રીતે ઢંકાએલો હોવાથી માત્ર મારા ભક્તો જ મને જોઈ શકે છે પરન્તુ સર્વ કોઈ લોક મને દેખી શકતા નથી. તેથી આ સંસારના મૂઢ ભક્તિરહિત લોક હું અજ છું તથા અવ્યય છું તે જાણી શકતા નથી.

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમ્ આશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમ્ અજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ।।૧૧।।
મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।
રાક્ષસીમ્ આસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ।।૧૨।।(૯।૧૧-૧૨)

શ્લોકાર્થ : વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા, રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા, ભ્રાન્તમનવાળા મૂઢો મારો પર ભાવ નહિ જાણવાથી માનુષ શરીર ધારણ કરેલાની મારી ભૂતોના મહેશ્વરની અવજ્ઞા કરે છે ।।૧૧-૧૨।।

વિવેચન : ભગવાન્‌નો આવો અલૌકિક અચિન્ત્ય મહિમા હોવા છતાં કેટલાક લોકો ભગવાન્‌ની અવજ્ઞા કેમ કરે છે ? તે શંકાનું સમાધાન કહે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રના નિયન્તા સર્વજ્ઞ સત્યસંકલ્પ અચિન્ત્ય મહિમાવાળા, સર્વ જગતનું એક જ કારણ એવા મેં ભગવાને પરમ કૃપાથી સર્વ લોકો મારો આશ્રય કરી શકે તે માટે માનુષ શરીર ધારણ કરેલું હોવાથી મને મૂઢ લોકો સાધારણ મનુષ્યો જેવો માને છે અને મારું આનન્દમાત્ર અચિન્ત્ય મહિમાવાળું સ્વરૂપ જાણતા નહિ હોવાથી મારી અવજ્ઞા કરે છે, કારણ કે તેઓ વ્યર્થ આશાવાળા છે. પરમાત્મા ભગવાન્ વિના માત્ર કર્મ જ ફલ આપશે એવી તેઓને વ્યર્થ આશા હોય છે તેઓ વ્યર્થ કર્મવાળા છે, તેઓનું જ્ઞાન પણ વ્યર્થ છે. તેઓનું જ્ઞાન આસુર હોવાથી વ્યર્થ છે તેથી જ તેઓનું ચિત્ત પણ વિક્ષિપ્ત હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે તેઓ રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા છે. રાક્ષસી પ્રકૃતિ માત્ર પોતાના દેહનું જ પોષણ કરવામાં તેઓને તત્પર રાખે છે. આસુરી પ્રકૃતિ તેઓને અન્ય પ્રાણીઓને ઉપદ્રવ કરવા પ્રેરે છે. મોહિની પ્રકૃતિથી તેઓને મોહ થવાથી મારું સ્મરણ થઈ શકતું નથી. તેથી જ માનુષ દેહ ધારણ કરેલા મને સાધારણ મનુષ્ય જાણી તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે.

(૪૫) ભક્તિથી જ ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંભવે

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।
શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ।।૫૩।। (૧૧।૫૩)

શ્લોકાર્થ : જેવાં મારાં તને દર્શન થયાં તેવા દર્શન વેદોથી, તપથી, દાનથી તથા યજ્ઞથી પણ થવાં શક્ય નથી.

વિવેચન : ‘‘જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ય છે’’ વિગેરે વાક્યોથી ભગવાન્ માત્ર અનુગ્રહથી જ લભ્ય હોવાથી અનુગ્રહ વિના વેદો, તપ, યજ્ઞ વિગેરે સાધનોથી ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી મારા વરણથી તને મારાં જેવા દર્શન થયાં તેવાં વેદાદિ સાધનોથી પણ કોઈને થાય તેમ નથી.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગ. ૨।૧।૫ તથા ૧૦।૫૫।૨૧ પરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે. તેમજ બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૧।૧૧ પરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમ્ એવંવિધોઽર્જુન ! ।
જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ! ।।૫૪।। (૧૧।૫૪)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે અર્જુન ! હે પરન્તપ ! અનન્ય ભક્તિથી જ એવા પ્રકારનો હું જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને તથા તત્ત્વથી પ્રવેશ થવાને શક્ય છું.

વિવેચન : જેનું ભગવાન્ વરણ કરે તે જીવ અનન્ય ભક્તિથી ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ કહે છે. હે અર્જુન ! હે પરન્તપ! જો કે મેં સર્વનો નિરોધ કરવા અવતાર ધારણ કરેલો છે તો પણ સર્વ લોકોને મારું યથાર્થ દર્શન થતું નથી. આસુર આવેશવાળા જીવો મને સાધારણ મનુષ્ય માને છે, પરન્તુ તેમને મારું તત્ત્વથી દર્શન થતું નથી. જેઓના ઉપર મારો અનુગ્રહ છે, જેઓનું મેં વરણ કરેલું છે તેઓ મારી અનન્ય ભક્તિથી મારું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને મારું તત્ત્વથી દર્શન થાય છે અને તેઓનો મારામાં પ્રવેશ થાય છે. અહીં મુખ્ય સાધન અનન્ય ભક્તિ કહેલી છે. અન્ય એટલે ઐહિક અથવા પારલૌકિક ફલ માટેનો યત્ન જેમાં નથી તે અનન્યભક્તિ.

(૪૬) ભગવાન્‌ના જન્મ-કર્મ દિવ્ય હોય છે

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્ એવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ।।૯।। (૪।૯)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! એવી રીતે મારા જન્મ અને કર્મ ને જ તત્ત્વથી દિવ્ય જાણે છે તે દેહને તજી પુનઃ જન્મતો નથી. તે મને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : વૈષ્ણવ તન્ત્રોમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પણ વળી ત્રણ પ્રકારની છે. અનિત્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિને 'જન્મ' કહે છે. નિત્ય પદાર્થના બે પેટા વિભાગ પરિચ્છિન્ન અને અપરિચ્છિન્ન છે. 'પરિછિન્ન' એટલે હદવાળાં અમુક કદના. 'અપરિચ્છિન્ન' એટલે હદ વિનાના અર્થાત્ વ્યાપક. નિત્યપરિચ્છિન્ન પદાર્થનો અન્ય સાથે સમાગમ થાય તે જ ઉત્પત્તિ. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે 'ઉત્પત્તિ'. ભગવાન્ નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન હોવાથી ભગવાન્‌નો જન્મ તે પ્રાદુર્ભાવ જ છે. ભગવાન્‌નો જન્મ પ્રાદુર્ભાવરૂપી

હોવાથી દિવ્ય છે. જન્મ દિવ્ય છે ત્યારે વપુઃ અથવા શરીર દિવ્ય હોય તેમાં આશ્ચર્ય જ શું ? ભગવાન્નું કર્મ પણ દિવ્ય અથવા અલૌકિક જ છે. મારા જન્મ અને કર્મ આવી રીતે દિવ્ય છે એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે તે પ્રાકૃત દેહ તજી પુનઃ જન્મતો નથી, પરન્તુ મને પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક વાદીઓ ભગવાન્નો દેહ જન્મતો હોવાથી તે પ્રાકૃત અનિત્ય છે એમ માને છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાન્નો દેહ અને આત્મા સર્વ આનન્દમય આનન્દસ્વરૂપ જ છે. ભગવાન્માં દેહ અને દેહી એવો વિભાગ જ નથી. સર્વ જીવોના દેહ જન્મતા હોવાથી અનિત્ય છે તેમ ભગવાન્નો દેહ પણ અનિત્ય છે એમ પણ ધારી શકાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો સર્વ જીવોનું જ્ઞાન-ઈચ્છા વિગેરે અનિત્ય છે, તેથી ભગવાન્નું જ્ઞાન ભગવાન્ની ઈચ્છા વિગેરે પણ અનિત્ય જ છે એમ માનવું પડે. ‘‘ભગવાન્ જગતના કર્તા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન નિત્ય માનવું પડે, કારણ કે નિત્યજ્ઞાન ન હોય તો જગત્ રચી શકાય નહિ’’ એમ કહો, તો તે જ કારણથી ભગવાન્નો દેહ પણ આનન્દમય અને નિત્ય છે એમ માનો, કારણ કે નિત્ય આનન્દમય દેહ ન હોય તો પણ જગત્ રચી શકાય નહિ. વળી ભગવાન્નો દેહ નિત્ય અને અપરિછિન્ન હોવાથી તેનો પ્રાદુર્ભાવ એ જ જન્મ છે. સાધારણ જીવો જેવો ભગવાન્નો જન્મ નથી, તેથી ભગવાન્નો દેહ પણ સાધારણ જીવોના દેહ પેઠે અનિત્ય નથી. ‘‘માત્ર આનન્દના જ કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે જેનાં છે’’ વિગેરે શાસ્ત્ર વચનોથી જેના દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, આત્મા સર્વ આનન્દમય આનન્દ સ્વરૂપ છે એવા સદાનન્દરૂપ જ્ઞાનરૂપ પુરુષોત્તમ છે, માત્ર આત્મરૂપ નથી એમ નિઃશંક જાણો. ‘‘એમ હોય તો આનન્દપણું અને દેહપણું એ બેમાં વિરોધ રહે’’ એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રમાણોથી પોતપોતાના આધારમાં એક સાથે તે બન્ને હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, એટલે વિરોધ રહેતો નથી. છતાં આનન્દ ધર્મીરૂપ (ગુણવાળો પદાર્થ) હોવાથી તે ધર્મરૂપ (ગુણ) પણ કેમ હોઈ શકે ? એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે ‘‘જે સર્વજ્ઞ છે’’ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્ જ્ઞાનના આધાર છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોઈ જ્ઞાનરૂપ પણ છે. તેવી જ રીતે ભગવાન્ આનન્દરૂપ હોય અને આનન્દના આધાર હોય તેમાં પણ વિરોધ નથી. ભગવાન્ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય હોવાથી આનન્દવાળા પણ છે. આ યથાર્થ ઉપદેશ કરનારાં ભગવાન્નાં વચનોથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જે ભગવાન્નું રૂપ જોવામાં આવે છે, તે જ ભગવાને પોતાની ઈચ્છાથી ધારણ

કરેલ દેહવાળા આનન્દમય પુરુષોત્તમ જ છે. આ ગોપાલનન્દન હરિ પ્રભુ પુરુષોત્તમ જ છે અને પોતાના ભક્તોનો વિશ્વાસ થાય તે માટે પોતાન ઐશ્વર્ય વિગેરેવાળાં, અક્ષર, વિરુદ્ધ ધર્મોના આધારરૂપ, વેદમાં જણાવેલ પોતાનાં જોવાય તેવા શરીરનાં કોઈ-કોઈ વાર દર્શન કરાવે છે.

(૪૭) ભગવાન્નો જન્મ લૌકિક રીતે થતો નથી

અજોડપિ સન્ અવ્યયાત્મા ભૂતાનામ્ ઈશ્વરોડપિ સન્ ।
પ્રકૃતિં સ્વામ્ અધિષ્ઠાય સમ્ભવામ્યાત્મમાયયા ।।૬।। (૪।૬)

શ્લોકાર્થ : હું અજ, અવ્યયાત્મા, અને પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરી મારી માયાથી અવતરું છું.

વિવેચન : ભગવાન્ અનાદિ અને અવિનાશી છે તો જીવ પેઠે તેમનો જન્મ કેમ કહ્યો ? એવી શંકા થાય, તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. હું અજ અથવા જન્મરહિત છું, હું 'અવ્યયાત્મા' એટલે વિકારરહિત છું, હું પ્રાણીઓનો ઈશ્વર છું તેથી કર્મને પરતન્ત્ર નથી. તો પણ મારી માયાથી અવતાર લઉં છું. મારા અવતારનું કારણ મારી સ્વતન્ત્ર માયા. 'માયા' શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. હરિસામર્થ્ય, અવિદ્યા, મિથ્યા, કૃપા, કપટ વિગેરે ઘણા અર્થ થાય છે. અહીં 'માયા' શબ્દનો અર્થ કૃપા છે. આગળનો (૭ મો) શ્લોક વાંચવાથી આ અર્થ જ યોગ્ય છે એમ જણાય છે. અથવા અહીં 'માયા' શબ્દનો અર્થ હરિસામર્થ્ય લઈ શકાય. અપ્રચ્યુત જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય વિગેરે શક્તિઓથી સર્વભવનસામર્થ્ય એ માયા. આવી મારી માયાથી હું અવતાર લઉં છું. ભગવાન્ ભલે પોતાની માયાથી અવતાર લેતા હોય તો પણ જીવની પેઠે તેમનો પણ જન્મ થવાથી તે જીવતુલ્ય ગણાય એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ''પ્રકૃતિં સ્વામ્ અધિષ્ઠાયદ્ગ પોતાની પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરીને'' શબ્દો યોજેલા છે. પોતાની પ્રકૃતિ એટલે પોતાનો અસાધારણ સ્વભાવ અથવા નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ ના આશ્રયરૂપ તથા ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણના આશ્રયરૂપ સચ્ચિદાનન્દરૂપ. આવા રૂપનું અધિષ્ઠાન કરીને એટલે આ રૂપ પોતાની સાથે લઈને જ હું મારો પ્રાદુર્ભાવ કરું છું, પરન્તુ જીવની પેઠે સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ અવતરતો નથી. જીવનું ભગવાન્માંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે કે તરત જ ભગવાન્ની ઇચ્છાથી તેનો આનન્દ અને ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણ તિરોહિત થાય છે. આનન્દ અને ઐશ્વર્ય વિગેરે છ

ગુણ તિરોહિત થવાથી જીવ જગતમાં જન્મમરણના ફેરા ફરે છે. મારો એવો જન્મ નથી, કારણ કે હું અજ છું તેમજ અવ્યયાત્મા અથવા વિકાર રહિત છું. તેથી મારામાં છ ભાવવિકારમાંથી એક પણ નથી. જો કે જીવમાં પણ આ ભાવવિકાર નથી પણ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ દેહમાં જ છે, તો પણ શરીર આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થી જન્મ અને મરણ ની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી જીવમાં ભાવવિકાર ન હોવા છતાં શરીર તેમાં પ્રાકૃત પેઠે ભાવવિકાર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી જ સૂત્રકારે **‘‘પરાભિધ્યાનાત્ તુ તિરોહિતં તતો હિ અસ્ય બન્ધ-વિપર્યયૌ’’** (બ્રહ્મસૂત્ર ૩।૨।૫) સૂત્ર યોજેલું છે. ‘પર’ એટલે ભગવાન્‌ની ‘અભિધ્યાન’ એટલે પોતાના અને જીવ (ના સર્વતઃ ભોગ) ની ઈચ્છા (થઈ). તેથી ઈશ્વરની ઈચ્છાથી ભગવાન્‌માંથી વ્યુચ્ચરણ કરી બહાર નીકળેલા જીવમાંથી ભગવાન્‌ના ગુણોનો તિરોભાવ થયો. **૧. ઐશ્વર્યનો** તિરોભાવ થતાં, જીવ લાચાર અને પરાધીન થયો. **૨. વીર્યનો** તિરોભાવ થતાં તેને સર્વ દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં. **૩. યશનો** તિરોભાવ થતાં તે સર્વથી હલકો થયો. **૪. શ્રીનો** તિરોભાવ થતાં તેને જન્મ મરણ વિગેરે આપત્તિ થઈ. **૫. જ્ઞાનનો** તિરોભાવ થતાં તેને દેહ વિગેરેમાં ‘આ હું છું’ એવી બુધ્ધિ થઈ, અને જેમ અપસ્મારના (ફેંફસાનો વ્યાધી;વાઈ) રોગીને સર્વ વિપરીત જણાય છે તેવું તેને વિપરીત જ્ઞાન થવા લાગ્યું અને **૬. વૈરાગ્યનો** તિરોભાવ થતાં તે વિષયોમાં રચ્યો - પચ્યો રહેવા લાગ્યો. આ ભગવાન્‌ના છ ગુણોનો તિરોભાવ થતાં જીવને બંધન અને ઉલટું જ્ઞાન થવા લાગ્યાં ‘આનન્દ’ અંશનો તો પહેલાં જ તિરોભાવ થએલો, અને તેથી જ તેને જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી, અને તે કામમય (કામનાઓથી ભરપૂર) થએલો, કારણ કે આનન્દ હોય ત્યાં કામનાઓ હોતી નથી. તેથી દેહ ધારણ કરનાર જીવના જન્મ અને મરણ થાય છે. પરન્તુ બ્રહ્મ અથવા ભગવાન્‌ના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે એવા અભિપ્રાયથી એમ કહેલું છે કે ‘હું અવતરું છું’ એટલે મારા નિત્ય અને હદ વિનાના દેહ પ્રકટ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે: હું અવતારી પુરુષોત્તમ જ બીજે અવતાર લઉં છું. વળી હું અજ હોવા છતાં અવતાર લઉં છું, બાલ હોવા છતાં કિશોર હોઉં છું, એક હોવા છતાં અનેક થાઉં છું. હું સર્વ વિરૂધ્ધ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી એમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ (તર્ક, યુક્તિનો અભાવ, અસંગતિ) નથી.

(૪૮) ભગવાન્ શા માટે જન્મ ગ્રહણ કરે છે?

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ ભવતિ ભારત ! ।
અભ્યુત્થાનમ્ અધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ।।૭।। (૪।૭)

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! જ્યારે-જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે હું પોતે અવતરું છું.

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે ।।૮।। (૪।૮)

શ્લોકાર્થ : સાધુઓનું રક્ષણ કરવા, પાપીઓનો વિનાશ કરવા, અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું.

વિવેચન : સાધુ અથવા ધર્મી પુરુષોનું રક્ષણ કરવા, તેઓના પ્રતિપક્ષી દુષ્ટ કર્મ કરનાર પાપીઓનો વિનાશ કરવા અને ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું. સાધુ પુરુષોનું ઈશ્વર રક્ષણ કરે છે અને પાપીઓનો સંહાર કરે છે, તેથી ઈશ્વર પક્ષપાતી છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જેમ પુત્રને માતા લાલન કરે અથવા દોષ આવે ત્યારે મારે તેમાં માતા દયાહીન નથી, તેમજ ગુણીને ઉત્તેજન આપે અને પાપીઓને શિક્ષા કરે તેમાં ઈશ્વર પણ પક્ષપાતી થતા નથી.

(૪૯) ક્ષરાક્ષરપુરુષોના ભેદ

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ।।૧૬।। (૧૫।૧૬)

શ્લોકાર્થ : લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર જ આ બે પુરુષો છે. સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે. કૂટસ્થ (શ્રેષ્ઠ, અચળ, સર્વકાળે એકરૂપ રહેનારૂં) અક્ષર કહેવાય છે.

વિવેચન : લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર આ બે પુરુષ છે. આ ઉભય પુરુષ છે તેમાંથી કોઈ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળો અથવા જડ નથી, કારણ કે ઉભયને પુરુષ કહેલા છે. તેથી જેને ઘણે સ્થળે ‘અવ્યક્ત’ કહેલો છે, તે ‘અક્ષર’ સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિ છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેનો નિરાસ થાય છે.

મૂલમાં ‘એવ ચ = અને અક્ષર જ’ શબ્દ છે, તેથી ક્ષર પણ અક્ષર જ

છે. અર્થાત્ જે ક્ષરપુરુષ છે તે પણ સ્વરૂપથી અક્ષર જ છે. ક્ષર નથી, પરન્તુ તેનું ક્ષરપણું ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી પ્રકૃતિનો તેને સંસર્ગ થવાથી પ્રકૃતિના સંસર્ગરૂપ ઉપાધિથી થએલું છે, વાસ્તવિક નથી એમ સૂચવેલું છે. આ અર્થ ભગવાન્ પોતે ''સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે, અને કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે'' એમ કહે છે. બ્રહ્માથી તૃણ પર્યન્ત સર્વ જુદા-જુદા પ્રાણીઓ જેને જીવ કહે છે અને ભગવાન્‌ના સદંશરૂપ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ (જોડાયેલ) હોવાથી જે ઉત્પત્તિ વિગેરે ક્રિયાના વિષય કહેવાય છે, તે 'ક્ષર' પુરુષ છે. અહીં અનન્ત પ્રાણીઓ હોવા છતાં સમષ્ટિના આશયથી એક વચન યોજેલું છે. 'કુટ' માં એટલે પ્રાણીઓના સમૂહમાં રહેનાર કુટસ્થ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનન્દરૂપ, ભગવદ્ધામ વિગેરે નામવાળો, ''આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું'' વિગેરે ઉપનિષદ્‌ના જ્ઞાનથી જેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે અક્ષર પુરુષ કહેવાય છે. આ પ્રાણીઓના સમૂહમાં અન્તર્યામીરૂપે રહે છે. આ અક્ષર ભગવદ્ધામ હોવાથી ભગવદ્ધામના આશયથી એકવચન યોજેલું છે.

અવ્યક્તો'ઽક્ષર' ઈત્યુક્તઃ તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।
યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ।।૨૧।। (૮।૨૧)

શ્લોકાર્થ : અવ્યક્તને 'અક્ષર' કહે છે. તેને પરમ ગતિ કહે છે. તેને પ્રાપ્ત કરી પાછા ફરતા નથી. તે મારું પરમ ધામ છે.

વિવેચન : આ અવ્યકતને 'અક્ષર' કહે છે, કારણ કે તે મારા ચરણાંશરૂપ હોવાથી તેનામાં વિકાર થતો નથી. તેને જ પરમ ગતિ કહે છે, કારણ કે તે અક્ષરને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ સંસારમાં પાછું આવતું નથી. આ અક્ષરનું માહાત્મ્ય મારા સમ્બન્ધને લઈને છે એમ દર્શાવવા તે અક્ષર મારું પરમ ધામ છે એમ કહે છે. મારા ધામમાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવાનું હોય નહિ.

અહીં 'અવ્યકત' અક્ષરબ્રહ્મને કહેલ છે, તેનો અર્થ જીવ અથવા પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ; કારણ કે જીવ અથવા પ્રકૃતિ પરમ ગતિ કહેવાય નહિ. તેમજ જીવ અથવા પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરી પુનઃજન્મ ન થાય એમ પણ કહી શકાય નહિ.

આ અક્ષરની પ્રાપ્તિ કરવા ઉપર પ્રમાણે સાધન આવશ્યક છે, પરન્તુ મારી પ્રાપ્તિ માત્ર અહૈતુકી ભક્તિથી જ થાય છે એમ કહે છે :

(૫૦) અન્તર્યામિ

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશેઽર્જુન ! તિષ્ઠતિ ।
ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ।।૬૧।। (૧૮।૬૧)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલાં સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભમાવતા ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહે છે.

વિવેચન : પ્રકૃતિ પણ મને અધીન રહીને મારી ઈચ્છાથી જ એ પ્રમાણે નહિ ઈચ્છતા પ્રાણીને કર્મમાં યોજે છે. તેથી પ્રાકૃત પ્રાણીઓના નિયન્તા તરીકે હું જ સર્વ પ્રાણીઓને તેઓનાં પ્રાકૃત કર્મ પ્રમાણે પ્રકૃતિને અધીન રાખી વર્તન કરાવું છું એમ કહે છે. સર્વને નિયમમાં રાખનાર ઈશ્વર વાસુદેવ હું જ મારી લીલામાટે ઊંચા તથા નીચા સરજેલાં અને પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા બ્રહ્માથી આરમ્ભી ઘાસના તણખલાં સુધીના સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહું છું. હું સર્વનાં હૃદયમાં અન્તર્યામીરૂપથી રહેતો હોવા છતાં નિર્લેપ છું એમ દર્શાવવા ‘ઈશ્વર’ પદ યોજેલું છે, કારણ કે હું ઈશ્વર હોવાથી જ ઉપાધિવાળાં સ્થાન પ્રદેશમાં રહેવા છતાં મને ઉપાધિનો સ્પર્શ પણ થતો નથી. ત્યાં રહી હું સર્વ પ્રાણીઓને જાણે તેઓ યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા હોય તેમ માયાથી ભ્રમણ કરાવું છું.

હું સર્વ પ્રાણીઓને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરવા પ્રેરું છું એ જ તેઓનું ભ્રમણ. અહીં દરેક પ્રાણીના દેહ, ઈન્દ્રિય વિગેરે યન્ત્ર છે. તેમાં રહેલાં દરેક પ્રાણીની તેના ગુણોના પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરાવતો હું તેનાં હૃદયમાં રહું છું. જેમ સૂત્રધાર કાષ્ઠના યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા બનાવટી પ્રાણીઓને ફેરવે છે તેમ હું શરીરરૂપી યન્ત્રો ઉપર ચઢાવેલા સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભ્રમણ કરાવતો તેઓનાં હૃદયમાં રહું છું.

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાઽપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ।।૨૨।। (૧૩।૨૨)

શ્લોકાર્થ : આ દેહમાં ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર તથા પરમાત્મા એમ પણ કહેવાતો બીજો પુરુષ છે.

વિવેચન : અહીં અન્તર્યામીનું નિરૂપણ કરેલું છે. ‘‘બે સાથે રહેનાર મિત્ર પક્ષીઓ એક વૃક્ષ ઉપર રહે, તેમાંનો એક સ્વાદિષ્ટ પિપ્પલ(ફલ) ખાય, બીજો ખાધા વિના જોયા કરે છે’’ શ્રુતિમાં કહેલા વૃક્ષરૂપી આ દેહમાં જીવથી અન્ય ‘પરમાત્મા’ ‘પરપુરુષ’ કહેવાતો બીજો પણ પુરુષ અન્તર્યામી છે. આ

અન્તર્યામી અસંગ છે. જીવ સંગવાળો થાય છે, અન્તર્યામી સંગરહિત રહે છે, તેથી જ તે 'પરપુરુષ' 'પરમાત્મા' વિગેરે કહેવાય છે. તે ઉપદ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી છે. ભોગનો તેને સંગ થતો નથી, પરન્તુ તે મુખ્ય ભોક્તા છે. તે અનુમન્તા અથવા અનુમતિ આપનાર, 'ભર્તા' એટલે ધારણ કરનાર અથવા પાલક અને 'મહેશ્વર' અથવા નિયમમાં રાખનાર છે. તે આ દેહમાં જ હોવા છતાં તેને ભોગનો સંગ નહીં હોવાથી તે નિર્લેપ છે. પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ ભોગનો સંગી થવાથી તે લેપવાળો થાય છે, પણ આ અન્તર્યામી લેપરહિત રહે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।
વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ।।૨૭।। (૧૩।૨૭)

શ્લોકાર્થ : સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેતા અને વિનાશ થતાઓમાં વિનાશ ન થતા પરમેશ્વરને જે જુએ છે તે જુએ છે.

વિવેચન : સારી રીતે બોધ થઈ શકે તે માટે અહીંથી પુનઃ આત્મદર્શન કહે છે. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. અન્તર્યામી ૨. પુરુષ ૩. અવ્યક્ત. પ્રથમ અહીંથી બે શ્લોકથી (૨૭।૨૮) અન્તર્યામીના દર્શનથી શું ફલ થાય છે તે કહે છે. સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેનાર પરમેશ્વર અન્તર્યામીને જે જુએ છે તથા વિનાશ થતાં પ્રકૃતિમાં કાર્યરૂપ શરીરોમાં વિનાશ નહિ પામનાર અને 'જ્ઞાતા' તરીકે સમાન આકારવાળા અન્તર્યામીને જે જુએ છે તે સત્ય જુએ છે.

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।
ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ।।૨૮।। (૧૩।૨૮)

શ્લોકાર્થ : સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઈશ્વરને સમ જોનાર આત્માથી આત્માને હણતો નથી. તેથી પરા ગતિ પામે છે.

વિવેચન : સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઈશ્વર-અન્તર્યામીને સર્વત્ર સમાન જોનાર આત્માથી આત્માને હણતો નથી અર્થાત્ આત્માને અન્યથા જાણતો નથી, પરન્તુ આત્માને યથાર્થ જાણે છે. આત્માનું અન્યથા જ્ઞાન તે જ આત્માનું હનન છે. શ્રુતિ કહે છે કે ''અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા જાણે છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું ?'' તેથી આત્માનું અન્યથાજ્ઞાન તે જ આત્મહનન છે. આત્માને સર્વત્ર સમાન જાણનાર આત્માને હણતો નથી, અર્થાત્ આત્માને યથાર્થ જાણે છે. તેથી આત્માને યથાર્થ જાણતો હોવાથી તે સચ્ચિદાનન્દ ભગવદ્ધામ અક્ષરરૂપ પરા ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૫૧) ભગવત્સ્વરૂપ

(ક) સર્વ વેદ-વેદાન્તોના અર્થ તેના કર્તા-વેત્તા શ્રીકૃષ્ણ જ

વેદૈશ્ચ સર્વૈર્ અહમેવ વેદ્યો વેદાન્તકૃત્ વેદવિદેવ ચાહમ્ ।।૧૫।। (૧૫।૧૫)

શ્લોકાર્થ : સર્વ વેદોથી વેદ્ય હું જ છું, તથા વેદાન્તનો કર્તા તેમજ વેદો જાણનાર હું જ છું.

(ખ) જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય સ્થાનરૂપ ભગવાન્

અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ।।૬।। (૭।૬)

શ્લોકાર્થ : હું સર્વ જગતનો પ્રભવ અને પ્રલય છું.

(ગ) પરાત્પર ભગવાન્

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિઞ્ચિદ્ અસ્તિ ધનઞ્જય ! । (૭।૭)

શ્લોકાર્થ : હે ધનઞ્જય ! મારાથી પર બીજું કાંઈ નથી.

યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતોઽહમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।
અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ।।૧૮।। (૧૫।૧૮)

શ્લોકાર્થ : હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું તેથી લોકમાં તથા વેદમાં 'પુરુષોત્તમ' એમ પ્રસિદ્ધ છું.

(ઘ) અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાન્

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્ ... ।।૧૮।। (૧૧।૧૮)

શ્લોકાર્થ : આપ અક્ષર છો, પરમ જાણવા યોગ્ય છો.

(ઙ) અન્તર્યામિરૂપ ભગવાન્

સર્વસ્યાચાઽહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો ।। (૧૫।૧૫)

શ્લોકાર્થ : મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો છે.

(ચ) જીવરૂપ ભગવાન્

અહમ્ આત્મા ગુડાકેશ ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ । (૧૦।૨૦)
ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।। (૧૩।૨)
મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।। (૧૫।૭)
અપરેયમિતસ્ત્વન્યયાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગદ્ ।।૫।। (૭।૫)

શ્લોકાર્થ : હે ગુડાકેશ! સર્વ ભૂતોના અન્તઃકરણમાં રહેલો હું આત્મા છું. ૨૦
વળી હે ભારત! સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મને જાણ. ૨.
જીવલોકમાં જીવ થયેલો મારો જ સનાતન અંશ. ૭
આ અપરા પ્રકૃતિ છે. પણ હે મહાબાહો! આથી અન્ય મારી જીવભૂત પરા પ્રકૃતિ જાણ. તેનાથી આ જગત્ ધારણ થયેલું છે.૫

(છ) જડરૂપ ભગવાન્

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહંકાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ।। (૭।૪)

શ્લોકાર્થ : ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા આઠ પ્રકારની આ મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ છે.

વિવેચન : અહીંથી ભગવાન્ બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે પોતાનો મહિમા પોતે જ કહે છે. સર્વ ધર્મોનું આશ્રય પરબ્રહ્મ જેને ‘પુરુષોત્તમ’ પણ કહેવામાં આવે છે તે પોતાની ઈચ્છાથી સર્વ ચિત્-અચિત્ વિગેરે થાય છે. એમ ‘‘ક્ષીરવદ્ધિ’’ (બ્ર.સૂ.૨।૧।૨૪) ‘‘આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્’’ (બ્ર.સૂ.૧।૪।૨૬) વિગેરે બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી આ જગતનું અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે. તેથી અહીં પણ પરા અને અપરા એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી અસાધારણ સૃષ્ટિ વિગેરે કાર્ય ભગવાન્ કરે છે એમ માહાત્મ્ય દર્શાવવા કહે છે. પ્રથમ અપરા પ્રકૃતિના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. મારી નિરતિશય અનન્ત મહિમાવાળા ભગવાન્ની સદંશ થએલી છતાં અજ પ્રકૃતિ ભૂમિ વિગેરે આઠ પ્રકારની છે. ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો છે, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણ અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણ ના

અધિષ્ઠાનરૂપ છે. એમ આઠ પ્રકાર કહ્યા. નવમું ‘ચિત્ત’ શ્રીવાસુદેવનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પોતાથી અભિન્ન હોવાથી અને પોતાને અર્જુન જોતો હોવાથી કહ્યું નથી. અથવા ચિત્ત ભાગવત્ છે, પ્રાકૃત નથી તેથી અહીં કહેલું નથી. આ ભગવાન્‌ની સદંશભૂત પ્રકૃતિ કહી, તેને અચિત્ પણ કહે છે. તેને ચિત્તનો સમ્બન્ધ થાય ત્યારે જ સર્વ કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે, તે વિના કાંઈ કાર્ય તેનાથી થતું નથી. તેથી તેને ‘અપરા’ કહે છે.

(જ) કાલરૂપ ભગવાન્

અહમેવાક્ષયઃ ..... કાલો ।। (૧૦।૩૩)

ભાવાર્થ : હું જ અક્ષય કાલ છું. ૩૩

(ઝ) કર્મરૂપ ભગવાન્

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમ્ અહમ્ ઔષધમ્ ।
મન્ત્રોઽહમ્ અહમેવાજ્યમ્ અહમ્ અગ્નિરહં હુતમ્ ।।(૯।૧૬)

શ્લોકાર્થ : હું ક્રતુ છું, હું યજ્ઞ છું, હું સ્વધા છું, હું ઔષધ છું, હું મન્ત્ર છું, હું જ ઘી છું, હું અગ્નિ છું, અને હોમવાનું પણ હું જ છું.

વિવેચન : ‘ક્રતુ’ એટલે શ્રૌતકર્મોમાં કરવાનો સંકલ્પ હું છું. અથવા ‘ક્રતુ’ એટલે યજ્ઞના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા. યજ્ઞનું ફલ આપનાર આધિદૈવિક દેવતા હું છું. અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મરૂપ યજ્ઞ હું છું. ‘સ્વધા’ અર્થાત્ પિતૃઓને આપવાનું અન્ન પણ હું છું એટલે પિતૃયજ્ઞરૂપ પણ હું છું. ‘ઔષધ’ એટલે સર્વ રોગને દૂર કરનાર દવારૂપી અન્ન અથવા વ્રીહિ વગેરે અન્ન પણ હું છું. ‘મન્ત્ર’ એટલે ઋચા. ગાયત્રી વિગેરે મન્ત્ર પણ હું છું. અગ્નિમાં હોમવાનું ઘી પણ હું છું. આહવનીય ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનો અગ્નિ પણ હું છું. ‘હુત’ એટલે હોમવાનું અન્ન અથવા હોમ પણ હું છું.

(જ્ઞ) યજ્ઞ-તપ આદિ સહૂના ભોક્તા ભગવાન્ જ

ભોક્તારં યજ્ઞતપસા સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમ્ ઋચ્છતિ ।। (૫।૨૯)

શ્લોકાર્થ : મને યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર, અને પ્રાણીમાત્રનો સુહૃત જાણીને તે શાન્તિ પામે છે. ૨૯

(ટ) સર્વદેવોની અને મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાંથી જ

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ।। (૧૦।૨)

શ્લોકાર્થ : દેવોનું તથા મહર્ષિઓનું હું સર્વપ્રકારે આદિ કારણ છું. ૨

(ઠ) શ્રીકૃષ્ણ જ આ જગત્‌ના માતા–પિતા ધાતા કે પિતામહ જે કાંઈ કહો તે છે

પિતામહસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।। (૯।૧૭)

શ્લોકાર્થ : હું આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા તથા પિતામહ છું. ૧૭

વિવેચન : આ જગતનો પિતા અથવા ઉત્પાદક હું છું. જગતની માતા પણ હું છું. ધાતા એટલે કર્મના ફળ આપનાર પણ હું છું. તેમજ જગતનો પિતામહ અથવા બ્રહ્મા પણ હું છું. ૧૭

(ડ) સર્વરૂપ ભગવાન્

ન તદસ્તિ વિના યત્ સ્યાત્ મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ।। (૧૦।૩૯)

શ્લોકાર્થ : એવું કોઈ ચર અથવા અચર ભૂત નથી જે મારા વિનાનું હોય. ૩૯

(૫૨) જ્ઞાનની મહત્તા

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિઃ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન !।
જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા ।।૩૭।। (૪।૩૭)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મને ભસ્મસાત્ કરે છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં પાપને સમુદ્ર ગણી જ્ઞાનને નૌકા કહી, પરન્તુ સમુદ્ર આગાધ વિસ્તૃત હોવાથી અને નૌકા નાની હોવાથી કદાચ નૌકા સમુદ્રમાં ડૂબી

જાય તેવો ભય રહે, તેથી પુનઃ જ્ઞાનનું પ્રાબલ્ય દર્શાવનાર બીજું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મસાત્ કરે છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત ૧।૫।૨૫, ૧૦।૬૧।૩૨ અને ૧૦।૭૧।૩૩ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

વિશેષ : આ શ્લોકમાં જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું તરી જશે એ પ્રમાણે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું. એ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આ શ્લોકમાં કરી છે. જીવને આત્મા સાથે શાશ્વત સમ્બન્ધ છે; પરન્તુ એ સમ્બન્ધ કર્મવશાત્ ઓછો થઈ ગયો છે. એટલે એના પૂર્વસ્વરૂપમાં હીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ હીનતા અને મોહને વશ થઈને કાંઈ ને કાંઈ ફળની આશાએ તે કર્મ કરે જાય છે અને પોતાનો ભગવત્સમ્બન્ધ – બ્રહ્મ સાથેનો સમ્બન્ધ ભૂલી જાય છે. એ સમ્બન્ધ બતાવવા એને જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જ્ઞાન સમ્બન્ધ બતાવે છે; એટલું જ નહિ પણ જણાવે છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે; તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ જેવો જ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સઘળાં કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે એટલે કર્મ ફળ આપવા સમર્થ બનતા નથી.

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમ્ ઈહ વિદ્યતે ।
તત્ સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ।।૩૮।। (૪।૩૮)

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાનસમાન પવિત્ર અહીં કાંઈ નથી. પોતે યોગથી સિદ્ધ થએલો પુરુષ તે (જ્ઞાન) સમય જતાં પોતામાં પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : તપ, ધ્યાન વિગેરે સાધનોમાં કોઈ જ્ઞાન સમાન પવિત્ર સાધન નથી. સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન પણ યોગથી સિદ્ધ થએલો પુરુષ સમય જતાં પોતામાં પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ એકલા સાંખ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, કોઈ એકલા યોગને પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ સાંખ્ય અને યોગ ના એકાર્થરૂપ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે.

વિશેષ : જ્ઞાનને પવિત્ર માનવામાં આવ્યુ છે. એથી એવો અર્થ નથી થતો કે લોકસમ્બન્ધી વ્યવહારવાળું જ્ઞાન પવિત્ર છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તો કોઈ પણ જીવની અધોગતિ જ કરે છે. તાત્પર્ય કે વાસનામાં બદ્ધ ને બદ્ધ જ રાખે છે.

સમભાવવાળું જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન અથવા શ્રીવાસુદેવ સિવાય બીજું કાંઈ નથી એ પ્રકારનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાન જે માર્ગે તૈયાર થાય એ માર્ગને યોગ નામની સંજ્ઞા અપાય છે. આ પ્રકારના યોગનું કેટલાય કાળ સુધી સેવન કરવાથી

પરાગતિ અથવા પરમજ્ઞાન અથવા ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અજ્ઞાન આ ત્રણ માયાના સમ્બન્ધે પોત – પોતાનાં નિરાળાં કાર્ય બજાવે છે. એક જીવની સાથે અવિદ્યા અને માયા નો સમ્બન્ધ થાય છે. આ સ્થિતિમાં જીવ કર્મપરાયણ બને છે. તાત્પર્ય કે એને જુદા – જુદા કર્મ કરવાનું મન અવાર – નવાર થયા કરે છે અને એ દ્વારા લાભ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રકૃતિ એ જીવનો કાંઈક મૂળભાવ જણાય છે અને એ મૂળભાવના હિસાબે એની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે. માયાનો એની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે. તે કાંઈક જુદા – જુદા પ્રપઞ્ચ બતાવે છે; પણ પ્રવૃત્તિમાં માયા કરતાં કાંઈક વિશેષ સામર્થ્ય જણાય છે. એ કારણે એની પ્રવૃત્તિ પોતાની સામાન્ય સ્થિતિમાં જ ચાલુ રહે છે. કોઈ પણ વિશેષ પક્ષ અંગીકાર કરતો નથી.

કોઈ એક જીવ કેવળ અજ્ઞાનનું જ ગ્રહણ કરી રહે છે. એવા જીવ પાસે તામસભાવ અથવા જડભાવ વધારે છે. આ પ્રકારનો બુદ્ધિનો જડભાવ તેને શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર થવા દેતો નથી એટલે એને પોતાના હિતાહિતની સમજ પડતી નથી. આ પરિસ્થિતિ ગમ્ભીર છે કેમકે એ અન્ધકારમાં પડેલી અવસ્થા જ ભોગવે છે. એની અજ્ઞાનતા બીજાને લાભકારક થાય છે. આ પ્રકારની મૂઢદશા વિષમતાને જ તૈયાર કરે છે.

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમ્ અચિરેણાધિગચ્છતિ ।।૩૯।। (૪।૩૯)

શ્લોકાર્થ : શ્રદ્ધાવાન્, જ્ઞાનપરાયણ, અને ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી થોડા સમયમાં પરા શાંતિ પામે છે.

વિવેચન : ઉત્તમ જ્ઞાનનું દાન કોને કરવું તેની પરીક્ષા કરવા ગુરુ શિષ્યની શ્રદ્ધા જુએ છે. તેથી શ્રદ્ધાવાન્ હોય તેને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાવાન્ જ્ઞાનપરાયણ અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરનાર પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પરા શાન્તિ અથવા ચિત્તની શાન્તિ તે મેળવે છે.

વિશેષ : શ્રદ્ધા, સંકલ્પ અને ધૈર્ય આ ત્રણની ખાસ જરૂર છે. ગુરુવાક્ય, પ્રમાણવાક્ય અને શાસ્ત્રવાક્યમાં શ્રદ્ધા જોઈએ. ‘સંકલ્પ’ એટલે નિશ્ચય – વિચાર. ધૈર્યદ્વારા જીવના કોઈ પણ કાર્યમાં આવતી મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. સહનશક્તિ વધતાં લાલચો દૂર થઈ લોલુપતા ઘટે છે. લોલુપતા ઓછી થતાં પઞ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પઞ્ચ કર્મેન્દ્રિય પર કાબુ મૂકી

શકાય છે. આ પ્રકારનો કાબુ સ્થિર થતાં સમ (શાન્તિ), દમ, તિતિક્ષા અને ઉપરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને ઈન્દ્રિયજય કહેવાય છે. અભ્યાસમાં પણ આ પ્રકારના જયની આવશ્યકતા છે. આ સ્થિતિ ક્રમેક્રમે જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે જેથી પરમ શાન્તિ મળે છે. સમ – શાન્તિ (ચિત્તની શાન્તિ), દમ – દમન (ઈન્દ્રિયો પર કાબુ), તિતિક્ષા – સારાસારનો વિચાર કરી સાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ કેળવવી. ઉપરતિ – સાંસારિક પદાર્થોમાં ક્લેશભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માની એ તરફની (સાંસારિક પદાર્થો તરફની) મમતા કાઢી નાખવી.

(૫૩) અનન્ય ભગવદ્ભક્તિને પણ ઘણી વખતે 'જ્ઞાન' તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી । (૧૩।૧૦)
એતજ્ જ્ઞાનમ્ ઈતિ પ્રોક્તમ્ અજ્ઞાનં યદતોऽન્યથા ।।૧૧।। (૧૩।૧૧)

શ્લોકાર્થ : મારામાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ; દ્ર આને જ્ઞાન કહે છે, આથી અન્યથા હોય તે અજ્ઞાન છે.

(૫૪) અવ્યક્તોપાસનાની ક્લિષ્ટતા

ક્લેશોऽધિકતરસ્તેષામ્ અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।
અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે ।।૫।। (૧૨।૫)

શ્લોકાર્થ : અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણ કે દેહીઓને અવ્યક્ત ગતિ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન : અક્ષરના ઉપાસકોને પણ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ તેઓને અવ્યક્ત રીતે જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ સુખનો અનુભવ થતો નથી એમ કહે છે. અક્ષરના ઉપાસકોને અધિક ક્લેશ થાય છે. અને દુઃખથી અવ્યક્ત ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા હોય તેવા જ અક્ષરના ઉપાસકોને આ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. મારા અવ્યક્ત દેહરૂપ અક્ષરમાં જેઓનું ચિત્ત આસક્ત છે તેઓને તે અવ્યક્ત જ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય, પરન્તુ તે દેહમાં રહેલા સાક્ષાત્ રસસ્વરૂપ આનન્દરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અવ્યક્ત ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તેઓનાં સ્વરૂપની હાનિ થાય છે. મીઠું પાણીમાં નાખવાથી પાણીમાં તેનો લય થાય છે અને પાણી સાથે તેનું લયરૂપ ઐક્ય થાય છે તેમ અક્ષરના ઉપાસકોનું અક્ષર સાથે લયરૂપ ઐક્ય થાય છે. વળી અક્ષરની ઉપાસના કરતી વખતે એટલે સાધનદશામાં પણ તેઓને અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણ કે નિર્વિશેષ અક્ષર સાથે અભેદની ભાવના કરવી એ ક્લેશ વિના થઈ શકે નહિ. અક્ષરની ઉપાસનામાં ક્લેશ બહુ છે અને ફલ પણ અવ્યક્ત ગતિ જ છે, તે પણ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વિરુદ્ધ, ભગવાન્‌ની સેવા કરવામાં આરમ્ભથી અન્ત સુધી આનન્દ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૫) જ્ઞાનીની ભગવત્શરણાગતિ

બહૂનાં જન્મનામ્ અન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે ।
'વાસુદેવઃ સર્વમ્' ઇતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ।।૧૯।। (૭।૧૯)

શ્લોકાર્થ : ઘણા જન્મોના અન્તે 'સર્વ વાસુદેવ છે' એવા જ્ઞાનવાળો મને શરણ આવે છે. એવો મહાત્મા બહુ જ દુર્લભ છે.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઇતિ મત્વા ભજન્તે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ।।૮।। (૧૦।૮)

શ્લોકાર્થ : હું સર્વનો પ્રભવ છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે એમ જાણી ભાવવાળા બુદ્ધિમાનો મને ભજે છે.

(૫૬) કર્મ/અકર્મ

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદ્ અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।
સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ।।૧૮।। (૪।૧૮)

શ્લોકાર્થ : જે કર્મમાં અકર્મ જૂએ અને અકર્મમાં કર્મ જૂએ તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ યુક્ત (યોગવાળો) સર્વ કર્મ કરનાર છે.

વિવેચન : જે કર્મ અથવા વિહિત કર્મમાં અકર્મ એટલે કર્મના બન્ધનનો અભાવ જૂએ છે અર્થાત્ વિહિત કર્મ કરવાથી કર્મબન્ધન થતું નથી એમ જે જાણે છે, અને અકર્મમાં એટલે નિષિદ્ધ કર્મમાં અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવા કર્મમાં કર્મ એટલે કર્મબન્ધન જુએ અર્થાત્ નિષિદ્ધ અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવું કર્મ

કરવાથી કર્મબન્ધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ જે જાણે છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, યુક્ત એટલે કર્મયોગવાળો છે અને સર્વ કર્મ કરનાર છે.

(૫૭) મનુષ્યના સારા-નરસા કર્મના કારણો

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પઞ્ચમમ્ ।।૧૪।।
શરીર-વાઙ્-મનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।
ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પઞ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ।।૧૫।। (૧૮।૧૪-૧૫)

શ્લોકાર્થ : માણસ શરીર વાણી તથા મન થી ન્યાય્ય અથવા વિપરીત જે કોઈ પણ કર્મનો પ્રારમ્ભ કરે છે તેના અધિષ્ઠાન, કર્તા જુદા-જુદા પ્રકારનું કરણ, વિવિધ ચેષ્ટાઓ અને પાંચમું દૈવ જ, એ પાંચ હેતુઓ હોય છે.

વિવેચન : શરીર, વાણી તથા મન થી કર્મ કરી શકાય છે. એ ત્રણેવડે માણસ ન્યાય્ય એટલે શાસ્ત્રીય અથવા વિહિત અને વિપરીત એટલે નિષિદ્ધ વિગેરે જે કાંઈ કર્મ કરે છે તેના પાંચ કારણો છે.

૧. 'અધિષ્ઠાન' એટલે શરીર પ્રથમ કારણ છે.

૨. 'કર્તા' એટલે અહંકારવાળો જીવાત્મા.

૩. જુદા-જુદા પ્રકારનું કરણ એટલે મનસહિત ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો.

૪. વિવિધ જુદી-જુદી ચેષ્ટાઓ અથવા વૃત્તિઓ.

૫. દૈવ-દૈવનો અર્થ કેટલાક અદષ્ટ કરે છે. તે યોગ્ય નથી. અહીં 'દૈવ'નો અર્થ અન્તર્યામી છે. કર્મમાત્રની સિદ્ધિમાટે મુખ્ય કારણ 'દૈવ' એટલે અન્તર્યામી છે. આ અન્તર્યામી સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે એમ ભગવાને જ પાછળ કહેલું છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ 'અન્તઃકરણપ્રબોધ'માં બોધ કરે છે કે દોષથી રહિત દૈવ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણથી જુદી નથી (''કૃષ્ણાત્પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુ દોષવર્જિતમ્'')

કર્તુત્વનો નિર્ણય વેદાન્તસૂત્રમાં સારી રીતે કરેલો છે. બીજા અધ્યાયના તૃતીયપાદમાં આ સમ્બન્ધી નિર્ણય કરેલો છે. જીવાત્મા અન્તર્યામીને આધીન રહી કર્તા થાય છે, એવો ત્યાં નિર્ણય કરેલો છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૨।૩।૪૦-૪૨.

(૫૮) કર્મની બાબતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકાર

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ ભૂર્ મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ।।૪૭।। (૨।૪૭)

શ્લોકાર્થ : કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફલમાં કદાપિ ન હો. કર્મફલના પ્રયોજનવાળો ન થા. અકર્મમાં તારો સંગ ન હો.

(૫૯) સ્વધર્માચરણની અનિવાર્યતા

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ।।૩૫।। (૩।૩૫)

શ્લોકાર્થ : સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં નિધન પણ શ્રેયઃ છે, પરધર્મ ભયકારક છે.

વિવેચન : જીવ પ્રકૃતિને વશ હોવાથી રાગ-દ્વેષ તજી વિહિત ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરી શક્તો નથી તોપણ પ્રાકૃત જીવે પણ રાગ-દ્વેષ તજી પરધર્મનું આચરણ ન કરવું અને સ્વધર્મ તજવો નહિ એમ કહે છે. સર્વ અંગ સહિત પરધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરવામાં આવે તોપણ તે કરતાં અંગરહિત સ્વધર્મનું આચરણ કરવું સારું. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં મરણ થાય તો તે પણ સારું છે, પરન્તુ પરધર્મ તો ભય ઉત્પન્ન કરે છે.

રાગ-દ્વેષને વશ થવું નહિ એમ ઉપર ૩૪માં શ્લોકમાં કહ્યું. ૩૫ મા શ્લોકમાં પરધર્મનું આચરણ નહિ કરતાં સ્વધર્મનું આચરણ કરવું એમ કહ્યું. આ સર્વ અશક્ય છે, કારણ કે જીવને પ્રકૃતિને અનુસાર કાર્ય કરવાં પડે છે, તે પોતે સ્વતન્ત્ર નથી. જેમ રોગી શક્તિહીન હોવાથી પરતન્ત્ર હોઈ પોતાની ઈચ્છા હોવા છતાં કાર્ય કરવા શક્તિમાન નથી, સ્વધર્મનું આચરણ કરી શક્તો નથી, પરધર્મ તજી શક્તો નથી. આનું શું કારણ ? કોણ બલાત્કારે તેને આડે રસ્તે લઈ જાય છે ? એવી શંકા થવાથી અર્જુન પૂછે છે દ્ન

વિશેષ : અર્જુનનો દેહ ક્ષત્રિય હોવાથી ક્ષત્રિયધર્મ કરતાં પણ કાંઈક સારો ધર્મ બ્રાહ્મણનો અથવા સંન્યાસીનો જણાય છે. તો પણ તે ધર્મનો અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી એવું સૂચન થાય છે ખરું. ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં આ અર્થ નીકળે છે પણ વસ્તુતઃ વિચારીએ તો અર્જુન નર-જીવ છે અને તેનો ઉપદેષ્ટા વાસુદેવ-

નારાયણ છે. એટલે અર્જુનનો સ્વધર્મ તો જીવ-અંશ થાય છે. એટલે વાસુદેવ-ગુરુ એને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિવશ) શિષ્ય તરીકે ન ગણતાં અપ્રાકૃત ભાવમાં લઈ જવા તેને આજ્ઞા કરે છે કે તું તારા જીવધર્મ (ભગવદ્ધર્મ) બરાબર રીતે સાંચવી અંશી સાથેનો તારો સમ્બન્ધ કાયમ રાખ અને તેની આજ્ઞાનુસાર, યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના, વર્તન કર. કદાચ તારા પ્રકૃતિધર્મના યોગે અયુક્ત લાગે છતાં પણ વર્તન કર.

સ્વે-સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ। (૧૮।૪૫)

શ્લોકાર્થ : પોત - પોતાના કર્મમાં આનન્દ માનનાર પુરુષ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્।
સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્ નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ।।૪૭।। (૧૮।૪૭)

શ્લોકાર્થ : સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વભાવથી નિયત કર્મ કરતાં માણસ પાપ પામતો નથી.

(૬૦) સદાચાર

યદ્-યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્-તદેવેતરો જનઃ।
સ યત્ પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્ તદનુવર્તતે ।।૨૧।। (૩।૨૧)

શ્લોકાર્થ : શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેનું-જેનું આચરણ કરે છે તે-તે અન્ય લોકો કરે છે. તે જેને પ્રમાણ કરે છે તેને લોકો અનુસરે છે.

(૬૧) પાપનું કારણ કામ છે

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ।
મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમ્ ઈહ વૈરિણમ્ ।।૩૭।। (૩।૩૭)

શ્લોકાર્થ : રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો, બહુ ખોરાકવાળો, મહાપાપી એ કામ છે. એ ક્રોધ છે. તેને અહીં વૈરી જાણ.

વિવેચન : રાગ ઉત્પન્ન કરનાર કામ છે. ભિન્ન - ભિન્ન પદાર્થની ઈચ્છારૂપી કામ એ જ રાગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. દ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર ક્રોધ પણ કામનું પરિણામ છે. કામ એ જ ક્રોધ છે પરન્તુ કામ પ્રથમ થાય છે. કામના પૂર્ણ નહિ થવાથી ક્રોધ થાય છે. તેથી ક્રોધ કામનું પરિણામ છે. કામથી બુદ્ધિનો નાશ થાય

છે. કામ દુષ્પૂર છે, અને મહાપાપ કરાવે છે. કામ ભોગથી પણ શાન્ત થતો નથી, તેથી તેને બહુ ખાનારો કહેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે કે ''કામ ઈચ્છિત પદાર્થોના ભોગથી કદાપિ શાન્ત થતો નથી, પણ બલિથી જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે''. કામ દુષ્પૂર હોવાથી મહાપાપ કરાવે છે. તેથી પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પુરુષને રાગ – દ્વેષમાં પ્રવૃત્ત કરી પાપનું આચરણ બલાત્કારે કરાવનાર આ કામ જ છે. તેને વૈરી જાણ.

એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા સંસ્તભ્યાત્માનમ્ આત્મના ।
જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ।।૪૩।। (૩।૪૩)

શ્લોકાર્થ : હે મહાબાહો ! એવી રીતે કામરૂપી દુર્જય શત્રુને બુદ્ધિથી પર જાણી, આત્માથી મનને સ્થિર કરી કામરૂપી શત્રુનો ત્યાગ કર.

વિશેષ : આ શ્લોકમાં કામરૂપી શત્રુનો નાશ કરવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ આત્માને માને છે અને તેની મદદમાં બુદ્ધિ ઈત્યાદિને ગણે છે. આત્માને ભગવત્સંગ થવાથી આત્મા નિગ્રહ કરી શકે છે. આ રીતે નિગ્રહદ્વારા કામ નામના મુખ્ય શત્રુ પર જય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભગવત્સંગ જેટલા અંશે તેટલા અંશે જય.

આ અધ્યાયમાં કર્મયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. કામ અને ક્રોધ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવાનો અહીં ઉપદેશ કરેલો છે. તેઓનો ત્યાગ કરવામાટે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ પણ આવશ્યક હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી હરિની એવી ઈચ્છા હોવાથી કર્મનો ત્યાગ કરાવવાની હોય ત્યાં કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉત્તમ છે, તેથી જ એવો ઉપદેશ પણ હોય છે; પણ જ્યાં ભગવાન્ પોતે કર્મ કરાવતા હોય ત્યાં કર્મ કેમ બન્ધનકારક થઈ શકે ? તેથી તેવે પ્રસંગે કર્મ કરવું જ યોગ્ય છે. ભક્તિમાર્ગરૂપી આત્મયોગમાં ભગવાન્‌ની જેવી ઈચ્છા જણાય તેમાં ભક્તોએ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરવાનો નથી, પરન્તુ વિચાર કર્યા વિના ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પ્રમાણે જ આચરણ કરવાનું છે.

(૬૨) કામ–ક્રોધ–લોભાદિનો ત્યાગ

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।
કામઃ ક્રોધસ્ તથા લોભઃ તસ્માદ્ એતત્ ત્રયં ત્યજેત્ ।।૨૧।। (૧૬।૨૧)

શ્લોકાર્થ : કામ, ક્રોધ અને લોભ, આ આત્માનો નાશ કરનાર ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે તેથી આ ત્રણને તજવાં.

(૬૩) મનોનિગ્રહ

અસંશયં મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ।।૩૫।। (૬।૩૫)

શ્લોકાર્થ : હે મહાબાહુવાળા ! નક્કી, મન દુર્નિગ્રહ અને ચઞ્ચલ છે, પણ હે કૌન્તેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિગ્રહ થાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ ઈતિ મે મતિઃ ।
વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમ્ ઉપાયતઃ ।।૩૬।। (૬।૩૬)

શ્લોકાર્થ : જેને મન વશ નથી તેનાથી યોગ દુષ્પ્રાપ છે એવો મારો મત છે, પરન્તુ જેને મન વશ છે તેવા યત્ન કરનારને ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે.

(૬૪) સ્થિતપ્રજ્ઞ અધિકારી

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થાન્ મનોગતાન્ ।
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ તદોચ્યતે ।।૫૫।। (૨।૫૫)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં થતી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને આત્મામાં જ આત્માથી સન્તુષ્ટ રહે છે ત્યારે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે.

(૬૫) શાન્તિપ્રાપ્તિનો ઉપાય

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ।।૭૧।। (૨।૭૧)

શ્લોકાર્થ : જે પુરુષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહી મમતા રહિત અને અહંકારરહિત રહે છે તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૬૬) જન્મમરણનું ચક્ર

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાનિ અન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી।૨૨। (૨।૨૨)

શ્લોકાર્થ : જેમ જૂના વસ્ત્રોને તજી માણસ બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે તેમ

જૂનાં શરીરો તજી દેહી બીજાં નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા।
તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ।।૧૩।। (૨।૧૩)

શ્લોકાર્થ : દેહીને જેમ આ દેહમાં કૌમાર, યૌવન અને જરા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ધીર પુરુષ મોહ પામતો નથી.

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।।૨૭।। (૨।૨૭)

શ્લોકાર્થ : જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, અને મરેલાનો જન્મ નિશ્ચિત છે.

(૬૭) અન્તે યા મતિઃ સા ગતિઃ

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।
તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ।।૬।। (૮।૬)

શ્લોકાર્થ : અથવા હે કૌન્તેય ! અન્તે જે – જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં શરીર તજે છે તે સદા તે ભાવની ભાવનાવાળો હોવાથી તેને જ પામે છે.

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામ્ અનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મય્યર્પિત–મનો–બુદ્ધિઃ મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ।।૭।। (૮।૭)

શ્લોકાર્થ : તેથી સર્વ કાલમાં મારું સ્મરણ કર અને યુધ્ધ કર. મારામાં મન અને બુદ્ધિ નું અર્પણ કરી તું મને જ પામીશ તેમાં સંશય નથી.

(૬૮) ભગવત્–શરણાગતિ

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામ્ એકં શરણં વ્રજ ।
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ।।૬૬।। (૧૮।૬૬)

શ્લોકાર્થ : સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણ આવ. હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ. શોક કર નહિ.

।। ઈતિ ગોસ્વામિ શ્રીઅનિરુદ્ધાત્મજશરદ્વિરચિતો ભગવદ્ગીતાસારસંચય ।।

વિભાગ-૨

પૂરક-સારસંચય

(૧) આત્માનું સ્વરૂપ

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ।।૨૦।। (૨।૨૦)

શ્લોકાર્થ : આ કોઈ સમયે જન્મતો નથી તેમ મરતો નથી, થઈને પુનઃ થવાનો નથી. અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન આ આત્મા હણાતા શરીરમાં હણાતો નથી. ૨૦

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્લેદયુત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ।।૨૩।।
અચ્છેદ્યોઽયમ્ અદાહ્યોઽયમ્ અક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।
નિત્યઃ સર્વગતસ્થાણુઃ અચલોઽયં સનાતનઃ ।।૨૪।।
અવ્યક્તોઽયમ્ અચિન્ત્યોઽયમ્ અવિકાર્યોઽયમ્ ઉચ્યતે ।
તસ્માદ્ એવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમ્ અર્હસિ ।।૨૫।। (૨।૨૩-૨૫)

શ્લોકાર્થ : શસ્ત્રો આનો છેદ કરતા નથી, અગ્નિ આને બાળતો નથી, જલ આને ભીંજવતું નથી, અને વાયુ શોષતો નથી. ૨૩.

એ છેદી ન શકાય તેવો, બાળી ન શકાય તેવો, ભીંજવી ન શકાય તેવો અને વળી શોષી ન શકાય તેવો, નિત્ય, વ્યાપક, સ્થિર, અચલ અને સનાતન છે. ૨૪.

આને અવ્યકત, અચિન્ત્ય, અને અવિકાર્ય કહે છે. તેથી આને તેવો જાણીને શોક કર નહિ. ૨૫.

(૨) સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિરબુદ્ધિવાળા) ના લક્ષણ

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થાન્ મનોગતાન્ ।
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ તદોચ્યતે ।।૫૫।।

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગ–ભય–ક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ।।૫૬।।
યઃ સર્વાત્રાનભિસ્નેહઃ તત્–તત્ પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।
નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ।।૫૭।।
યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽંગાનીવ સર્વશઃ ।
ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ।।૫૮।। (૨।૫૫-૫૮)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં થતી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને આત્મામાં જ આત્માથી સન્તુષ્ટ રહે છે ત્યારે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૫

જેનું મન દુઃખમાં ઉદ્વેગ પામતું નથી, સુખમાટે જેને સ્પૃહા નથી, જેના રાગ ભય અને ક્રોધ દૂર થએલા છે, તેવો મુનિ ‘સ્થિતધી’ કહેવાય છે. ૫૬

જે સર્વત્ર સ્નેહરહિત છે, તે-તે શુભ અથવા અશુભ પ્રાપ્ત કરી આનન્દ પામતો નથી અથવા દ્વેષ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે. ૫૭

કાચબો ચારે બાજુએથી અવયવો અંદર ખેંચી લે છે તેમ જ્યારે આ ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાંથી ઈન્દ્રિયોને ખેંચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.૫૮

(૩) ઈન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।
ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ।।૬૦।। (૨।૬૦)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! ક્ષોભ કરનારી ઈન્દ્રિયો યત્ન કરતા વિદ્વાન્ પુરુષના મનને પણ બલાત્કારે હરી જાય છે.

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્ મનોઽનુવિધીયતે ।
તદ્ અસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમ્ ઈવામ્ભસિ ।।૬૭।। (૨।૬૭)

શ્લોકાર્થ : ચરતી ઈન્દ્રિયોમાંથી જેની પાછળ મન જાય છે તે જલમાં જેમ વાયુ નાવને લઈ જાય તેમ આની બુદ્ધિને હરી જાય છે.

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગ-દ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
તયોર્ ન વશમાગચ્છેત્ તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ ।।૩૪।। (૩।૩૪)

શ્લોકાર્થ : ઇન્દ્રિયના ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિ રાગદ્વેષ નિર્માણ થએલા છે. તેમને વશ ન થવું, કારણ કે તે આને વિઘ્નકારક છે.

(૪) ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી પતન સુધીની યાત્રા

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ સંગસ્ તેષૂપજાયતે ।
સંગાત્ સઞ્જાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ।।૬૨।। (૨।૬૨)

શ્લોકાર્થ : વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષનો વિષયોમાં સંગ થાય છે. સંગમાંથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન : વિષયોનું ચિન્તન કરનાર પુરુષને વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. વિષયોમાં આસક્તિ થવાથી વિષયો ભોગવવાની કામના થાય છે. કામના પરિપૂર્ણ ન થાય અથવા કામના પરિપૂર્ણ થવામાં વિઘ્ન આવે એટલે ક્રોધ થાય છે.

ક્રોધાદ્ ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ।।૬૩।। (૨।૬૩)

શ્લોકાર્થ : ક્રોધમાંથી સમ્મોહ થાય છે, સમ્મોહમાંથી સ્મૃતિવિભ્રમ થાય છે. સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી વિનાશ થાય છે.

વિવેચન : ક્રોધ થવાથી મોહ વિશેષ થાય છે, એટલે વિવેક જતો રહે છે. મોહ થવાથી શાસ્ત્રોમાંથી અથવા ગુરુદ્વારા જે ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો હોય તેમાં વિભ્રમ થાય છે. આવી રીતે સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. આવી બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તેનો પોતાનો વિનાશ થાય છે અર્થાત્ તે પ્રાકૃત અવિશુદ્ધ પુરુષ થઈ રહે છે. વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી આ પ્રમાણે વિનાશ થાય છે, તેથી વિષયોનું ધ્યાન કરવું નહિ. આ (૬૨,૬૩) બે શ્લોકોથી સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ ચાલે તેનો ઉત્તર આપેલો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષયોનું ધ્યાન કર્યા વિના ચાલે છે.

(૫) કર્મની ગતિ ગહન છે

કિં કર્મ કિમ્ અકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।
તત્ તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ જ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ।।૧૬।।
કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।
અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ।।૧૭।। (૪।૧૬-૧૭)

શ્લોકાર્થ : કર્મ શું અને અકર્મ શું ? એમાં અહીં કવિઓ પણ મોહ પામી ગયા છે. હું તને એવું કર્મ કહીશ કે તે જાણી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ૧૬

કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ, વિકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ અને અકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગહન છે. ૧૭

(૬) કર્મ કરવા માટે મનુષ્ય પરવશ છે

ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ ગુણૈઃ ।।૫।। (૩।૫)

શ્લોકાર્થ : કોઈ સમયે ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના કોઈ પણ રહેતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણો સર્વને પરવશ કરી કર્મ કરાવે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકાર-વિમૂઢાત્મા 'કર્તાહમ્' ઈતિ મન્યતે ।।૨૭।। (૩।૨૭)

શ્લોકાર્થ : સર્વ તરફથી પ્રકૃતિના ગુણો કર્મ કરે છે. અહંકારથી વિમૂઢ અન્તઃકરણવાળો ''હું કર્તા છું'' એમ માને છે.

યદ્ અહંકારમ્ આશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઈતિ મન્યસે ।
મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ।।૫૯।। (૧૮।૫૯)

શ્લોકાર્થ : અહંકારનો આશ્રય કરી ''હું યુદ્ધ કરીશ નહિ'' એમ જે તું માને છે તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા જ છે. પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં યોજશે.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય ! નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।
કર્તું નેચ્છસિ યન્ મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ।।૬૦।। (૧૮।૬૦)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં પોતાનાં કર્મવડે બંધાએલો તું, મોહને લીધે જે કરવા ઈચ્છતો નથી તે પરવશ થઈને પણ કરીશ.

ન હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।
યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ।।૧૧।। (૧૮।૧૧)

શ્લોકાર્થ : દેહધારીથી સમ્પૂર્ણ રીતે કર્મોનો ત્યાગ શક્ય નથી, પરન્તુ જેણે કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તે 'ત્યાગી' એમ કહેવાય છે.

(૭) કર્મ વિના શરીરયાત્રા શકય નથી

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।।
શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદ્ અકર્મણઃ ।।૮।। (૩।૮)

શ્લોકાર્થ : તું અવશ્ય કર્મ કર, કારણ કે અકર્મ કરતાં કર્મ ઉત્તમ છે. તું કર્મ ન કરે તો તારી શરીરયાત્રા પણ સિદ્ધ ન થાય.

(૮) ચાર વર્ણ પ્રમાણે નિયત કર્મો

શમો દમસ્ તપઃશૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમ્ આસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મસ્વભાવજમ્ ।।૪૨।।
શૌર્યં તેજો ધૃતિઃ દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।
દાનમ્ ઈશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ।।૪૩।।
કૃષિ-ગોરક્ષ્ય-વાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।
પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ।।૪૪।। (૧૮।૪૨-૪૪)

શ્લોકાર્થ : શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા તથા સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એ સ્વભાવથી થએલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે. ૪૨

શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, ચાતુર્ય તથા યુદ્ધમાં પાછા ન હઠવું તે, દાન અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવથી થએલાં કર્મ છે. ૪૩

ખેતી, ગોરક્ષા અને વેપાર એ સ્વભાવથી થએલાં વૈશ્યનાં કર્મ છે, અને પરિચર્યારૂપ શુદ્રનું પણ સ્વભાવથી થએલું કર્મ છે. ૪૪

(૯) નિયત કર્મનો ત્યાગ તામસ છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
મોહાત્ તસ્ય પરિત્યાગઃ તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ।।૭।। (૧૮।૭)

શ્લોકાર્થ : નિયત કર્મનો સંન્યાસ યોગ્ય નથી. મોહથી તેનો ત્યાગ કરે તે તામસ કહેવાય છે.

(૧૦) કર્મના ફલનો ત્યાગ અને તેના લાભ

એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ।
કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ ! નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ।।૬।। (૧૮।૬)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ ! આ કર્મો પણ સંગ અને ફલ નો ત્યાગ કરી કરવાં એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે.

કાર્યમ્ ઈત્યેવ યત્ કર્મ નિયતં ક્રિયતેડર્જુન ! ।
સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ।।૯।। (૧૮।૯)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! કર્મ કરવું જ જોઈએ એવા જ વિચારથી જે નિયત કર્મ સંગ તથા ફલ નો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાએલો છે.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।
જન્મ-બન્ધ-વિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છુત્યનામયમ્ ।।૫૧।। (૨।૫૧)

શ્લોકાર્થ : બુદ્ધિયોગવાળા જ્ઞાનીઓ કર્મથી થતાં ફલનો ત્યાગ કરી, જન્મબન્ધનથી વિમુક્ત થઈ અનામય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।
લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમ્ ઈવામ્ભસા ।।૧૦।। (૫।૧૦)

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્મમાં કર્મોનું અનુસન્ધાન કરી, સંગ તજી જે કર્મ કરે છે તે જલથી જેમ કમલપત્ર લેપાતું નથી તેમ પાપથી લેપાતો નથી.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈઃ ઈન્દ્રિયૈરપિ ।
યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ।।૧૧।। (૫।૧૧)

શ્લોકાર્થ : કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને માત્ર ઈન્દ્રિયોથી પણ યોગીઓ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સંગ તજી કર્મ કરે છે.

(૧૧) કર્મથી જ સિદ્ધિ, મોક્ષ વિ. મળે છે

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ ભૂતાનાં યેન સર્વમ્ ઈદં તતમ્ ।
સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ।।૪૬।। (૧૮।૪૬)

શ્લોકાર્થ : જેમાંથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જેણે આ સર્વ વ્યાપેલું છે તેનું પોતાનાં કર્મથી અર્ચન કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

તસ્માદ્ અસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ।।૧૯।। (૩।૧૯)

શ્લોકાર્થ : તેથી અસક્ત રહી નિરન્તર કાર્ય કર્મ કર, કારણ કે અસક્ત રહી કર્મ કરનાર પુરુષ પર પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમ્ આસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્ કર્તુમ્ અર્હસિ ।।૨૦।। (૩।૨૦)

શ્લોકાર્થ : જનક વિગેરેએ કર્મથી જ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. લોકસંગ્રહ પ્રતિ પણ દષ્ટિ રાખી તારે કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।
મત્પ્રસાદાદ્ અવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ।।૫૬।। (૧૮।૫૬)

શ્લોકાર્થ : મારો આશ્રય રાખી સદા સર્વ કર્મ કરનાર પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ।।૬।।
તેષામ્ અહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ ન ચિરાત્ પાર્થ ! મય્યાવેશિતચેતસામ્ ।।૭।। (૧૨।૬-૭)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ ! જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી, મને પરાયણ રહી, અનન્ય જ યોગથી મારું ધ્યાન ધરતાં મને જ ભજે છે તેવા મારામાં પરોવેલા ચિત્તવાળાઓનો હું અલ્પ સમયમાં જ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર થાઉં છું.

(૧૨) કર્મથી બંધન અને નાશના કારણ

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ ।
તદર્થં કર્મ કૌન્તેય ! મુક્તસંગઃ સમાચર ।।૯।। (૩।૯)

શ્લોકાર્થ : યજ્ઞાર્થ (ભગવદર્થ) કર્મથી અન્યત્ર આ લોકને કર્મથી બન્ધન થાય છે. હે કૌન્તેય ! સંગથી મુક્ત રહી યજ્ઞાર્થ કર્મ કર.

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણા-સંગ-સમુદ્ભવમ્ ।
તન્ નિબધ્નાતિ કૌન્તેય ! કર્મસંગેન દેહિનમ્ ।।૭।। (૧૪।૭)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! તૃષ્ણા અને આસક્તિ થી ઉત્પન્ન થતા રજોગુણને રાગરૂપ જાણ. તે દેહીને કર્મના સંગથી બન્ધન કરે છે.

યે ત્વેતદભ્યસૂયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।
સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્ વિદ્ધિ નષ્ટાન્ અચેતસઃ ।।૩૨।। (૩।૩૨)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જે અસૂયાવાળા મારા આ મત પ્રમાણે ચાલતા નથી તે સર્વજ્ઞાનમાં વિમૂઢ શૂન્ય હૃદયોને નાશ પામેલા જાણ.

(૧૩) કર્મને વિવેકપૂર્ણ કરવાથી બન્ધનરૂપ થતા નથી

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।
કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોડપિ નૈવ કિઞ્ચિત્ કરોતિ સઃ ।।૨૦।।
નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।
શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્ આપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ।।૨૧।।
યદચ્છા-લાભ-સન્તુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।
સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે ।।૨૨।।
ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ।।૨૩।। (૪।૨૦-૨૩)

શ્લોકાર્થ : કર્મના ફલ અને આસંગને તજી નિત્યતૃપ્ત અને નિરાશ્રય રહી કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં તે કાંઈ પણ કરતો જ નથી. ૨૦

જે આશારહિત છે, જેણે ચિત્ત અને દેહ ને વશ કરેલા છે અને સર્વ

પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો છે તે કેવલ શારીર કર્મ કરતાં પાપ પામતો નથી. ૨૧

જે યદચ્છાલાભથી સન્તુષ્ટ છે, દ્વન્દ્વાતીત, મત્સરરહિત અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન છે તે કર્મ કરીને પણ બંધાતો નથી. ૨૨

સંગરહિત, મુક્ત, જ્ઞાનથી સ્થિર ચિત્તવાળો યજ્ઞમાટે કર્મ કરે તેનું સર્વ કર્મ લય પામે છે. ૨૩

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનઞ્જય ! ।।૪૧।। (૪।૪૧)

શ્લોકાર્થ : હે ધનઞ્જય ! યોગથી જેણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે, જ્ઞાનથી જેના સંશયો છેદાઈ ગએલા છે તેવા આત્મવાન્‌ને કર્મ બન્ધન કરતાં નથી.

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનઞ્જય ! ।
ઉદાસીનવદ્ આસીનમ્ અસક્તં તેષુ કર્મસુ ।।૯।। (૪।૯)

શ્લોકાર્થ : હે ધનઞ્જય ! તે કર્મોમાં આસક્તિરહિત ઉદાસીન પેઠે રહેલા મને કર્મ બન્ધન કરતા નથી.

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ ન સ બધ્યતે ।।૧૪।। (૪।૧૪)

શ્લોકાર્થ : મને કર્મ લેપતા નથી, મારે કર્મફલની સ્પૃહા નથી. એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બંધાતો નથી.

યે મે મતમિદં નિત્યમ્ અનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ।।૩૧।। (૪।૩૧)

શ્લોકાર્થ : જે શ્રદ્ધાવાળા અસૂયારહિત માણસો મારા આ મત પ્રમાણે નિત્ય ચાલે છે તેઓ પણ કર્મથી મુક્ત થાય છે.

(૧૪) કર્મફલનો આશ્રય ન રાખનાર જ સાચો સંન્યાસી છે

ન કર્મણામ્ અનારમ્ભાત્ નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।
ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ।।૪।। (૩।૪)

શ્લોકાર્થ : કર્મનો આરમ્ભ નહિ કરવાથી પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેમજ કર્મના સંન્યાસથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।
સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥ (૬।૧)

શ્લોકાર્થ : કર્મફલનો આશ્રય કર્યા વિના જે કાર્ય કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી છે અને યોગી છે. નિરગ્નિ અથવા અક્રિય (સંન્યાસી અથવા યોગી) નથી.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુઃ ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥ (૧૮।૨)

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાન્ કહે છે : કામ્ય કર્મોના ત્યાગને કવિઓ 'સંન્યાસ' કહે છે. વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફલના ત્યાગને 'ત્યાગ' કહે છે.

(૧૫) જ્ઞાનના પ્રકારો

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમ્ અવ્યયમ્ ઈક્ષતે ।
અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ જ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥ (૧૮।૨૦)

શ્લોકાર્થ : સર્વ વિભક્ત ભૂતોમાં એક અવિભક્ત અવ્યય ભાવને જેનાથી જુએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ.

વિવેચન : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વિગેરે વર્ણો તથા બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય વિગેરે આશ્રમોમાં વિભક્ત થએલાં જુદા-જુદા કર્મના અધિકારવાળા અનેક પ્રાણીઓમાં સર્વમાં આત્મરૂપ એક જ ભાવ, જે વ્યય સ્વભાવવાળાં અનેક શરીરોમાં હોવા છતાં અવ્યય છે, જેને કર્મનાં ફલનો સંગ અથવા આસક્તિ નથી, અને જે સર્વ શરીરોમાં એક આકારવાળો જ છે તેને જે જ્ઞાનથી જુએ છે અર્થાત્ કર્મના અધિકાર સમયે એટલે કર્મ કરતી વખતે પણ જુએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ.

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ જ્ઞાનં નાનાભાવાન્ પૃથગ્વિધાન્ ।
વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ જ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥ (૧૮।૨૧)

શ્લોકાર્થ : જે જ્ઞાન સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જુદા-જુદા પ્રકારના જુદા-જુદા ભાવોને જુદા તરીકે જાણે છે તે જ્ઞાન રાજસ જાણ.

યત્તુ કૃત્સ્નવદ્ એકસ્મિન્ કાર્યે સક્તમ્ અહૈતુકમ્ ।
અતત્ત્વાર્થવદ્ અલ્પં ચ તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥૨૨॥ (૧૮।૨૨)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જે એક કાર્યમાં (તે) સર્વ હોય તેમ લાગેલું, નિષ્પ્રયોજન, તત્ત્વાર્થરહિત અને અલ્પ હોય તે તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન : પરન્તુ જે પ્રેત અથવા ભૂતના આરાધનરૂપ એક જ કાર્યમાં, જાણે તે સર્વ ફલ આપનાર હોય તેમ, લાગેલું હોય; તત્ત્વાર્થરહિત હોવાથી અહૈતુક અથવા નિષ્પ્રયોજન અને અલ્પ હોય તે જ્ઞાન તામસ છે.

(૧૬) ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેમાં જ્ઞાનીભક્ત ઉત્તમ છે અને દુર્લભ પણ

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ! ।
આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ! ।।૧૬।। (૭।૧૬)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! સત્કર્મવાળા ચાર પ્રકારના પુરુષો મને ભજે છે ૧. આર્ત ૨. જીજ્ઞાસુ ૩. અર્થાર્થી અને ૪. જ્ઞાની.

વિવેચન : હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! જેમણે સત્કાર્ય કરેલાં છે એવા ચાર પ્રકારના પુરુષો મને ભજે છે

૧. ગજેન્દ્ર જેવા આર્ત અથવા દુઃખી પુરુષો સંસારનો પોતાનો ક્લેશ દૂર કરવાના હેતુથી મને ભજે છે. પૂર્વના સત્કાર્યને લીધે મારું ભજન કરવામાં તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે.
૨. શૌનક જેવા જીજ્ઞાસુ અથવા મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા.
૩. અર્થની ઇચ્છાવાળા અર્થાર્થી. ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા.
૪. શુકદેવ જેવા જ્ઞાની મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ભજન કરે છે.

આ ચારે પ્રકારના ભજન કરનાર પુરુષો પૂર્વના સુકૃત હોવાથી ભજન કરે છે. તેઓની ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૂર્વ જન્મના સુકૃત છે. પરન્તુ જેઓ ભજન કરે છે, અને ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૂર્વ જન્મના સુકૃત વિગેરે જેઓના નથી તેવા ગોપીજનો વિગેરે પુષ્ટિભક્તો છે. આવા ભક્તોનો અહીં સમાવેશ થતો નથી. કોઈ 'ચ-અને' શબ્દમાં ગોપિકાઓનો સમાવેશ કરે છે, પરન્તુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પૂર્વના સુકૃતવાળા ભજન કરનાર અહીં કહેલા છે. ગોપીઓને પૂર્વના સુકૃત ન હતા એમ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત્માં કહેલું

છે. દૃષ્ટ અથવા અદૃષ્ટ કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન ન હોવા છતાં સાધનરૂપ અને ફલરૂપ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપાનુગ્રહના બલથી તેઓનો ભગવાન્‌માં અલૌકિક સ્નેહ થએલો હોવાથી આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં તેઓનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી.

શ્રીભાગવત્ ૧૦।૮૪।૨૪ તથા ૧૦।૮૪।૩૦ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।
પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમ્ અહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ।।૧૭।। (૭।૧૭)

શ્લોકાર્થ : તેઓમાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત અને એકમાં જ ભક્તિવાળો હોવાથી ઉત્તમ છે. કેમકે જ્ઞાનીને હું ઘણોજ પ્રિય છું અને તેઓ મને પ્રિય છે.

વિવેચન : આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં મોક્ષની ઈચ્છાવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે એમ કહે છે. જ્ઞાની ઉત્તમ છે કારણ કે આગળ જે યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા યોગવાળો તે સદા હોય છે. વળી મારા માહાત્મ્યનું તેને જ્ઞાન હોવાથી સર્વ વ્યાપક પુરુષોત્તમ પરમાત્મા એવો હું, તેમાં એકલામાં તેની એકાન્ત અથવા નિરપેક્ષ-અપેક્ષારહિત ભક્તિ હોય છે. બીજા ભક્તો પોતપોતાની ઈચ્છેલી વસ્તુમાં પ્રીતિવાળા હોય છે અને મારામાં તો માત્ર તે વસ્તુઓ આપનાર તરીકે જ તેઓની પ્રીતિ હોય છે, પરન્તુ જ્ઞાનીની મારામાં અત્યન્ત પ્રીતિ હોય છે, કારણ કે જે - જે પદાર્થોની મમતા હોય છે તેમાં પોતાનો આત્મા આનન્દરૂપ હોવાથી તેને વધારે પ્રિય હોય છે અને તે આત્મા પરમાનન્દ પરમાત્માને અંશ હોવાથી તેની પરમાત્મામાં એટલે મારામાં અત્યન્ત પ્રીતિ હોય છે. તેથી તે મને પણ પ્રિય હોય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧૦।૮૪।૨૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।
આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ।।૧૮।। (૭।૧૮)

શ્લોકાર્થ : આ સર્વે ઉદાર છે, પણ જ્ઞાનીભક્ત તો આત્મા જ છે એવો મારો મત છે, કારણ કે યુક્તાત્મા તે અનુત્તમ (અતિ ઉત્તમ) ગતિવાળા મારો જ આશ્રય કરી રહેલો છે.

વિવેચન : ચતુર્થ પ્રકારના ભક્ત જ્ઞાનીને ઉત્તમ કહ્યો. તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્યારે બીજા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો સંસારમાં જ મચ્યા રહે છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. આ ચારે પ્રકારના સર્વે ભક્તો બીજા દેવોના ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે. માત્ર તેઓનું ભજન વ્યાવહારિક રીતિ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાકૃત છે તેથી તેઓને પ્રિય કહ્યા નથી, પરન્તુ પ્રાકૃત જીવોની પેઠે તેઓ સંસારમાં મચ્યા રહેતા નથી, પરન્તુ “હરિમાં કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અથવા સૌહૃદ નિત્ય રાખતાં તેઓ તન્મય થાય છે” એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે હરકોઈ રીતે પ્રભુનો સમ્બન્ધ થવાથી પણ તન્મયતા થતી હોવાથી તેઓને પણ એ જ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું; પરન્તુ જ્ઞાની ભક્ત તો આત્મા જ છે અર્થાત્ મારો આત્મા છે. તેને હું આત્મા જ માનું છું. અથવા જ્ઞાની ભક્ત આત્મા જ છે, એટલે મદાત્મક અથવા મુક્ત જ છે એમ હું માનું છું, કારણ કે જેનાથી કાંઈ પણ ઉત્તમ નથી એવા અનુત્તમગતિવાળા મારો જ તે આશ્રય કરી સદા રહેલો છે.

બહૂનાં જન્મનામ્ અન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે ।
‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ ઈતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ।।૧૯।। (૭।૧૯)

શ્લોકાર્થ : ઘણા જન્મોના અન્તે ‘સર્વ વાસુદેવ છે’ એવા જ્ઞાનવાળો મને શરણ આવે છે. એવો મહાત્મા બહુ જ દુર્લભ છે.

(૧૭) જ્ઞાન કોને કહેવાય

અમાનિત્વમ્ અદમ્ભિત્વમ્ અહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમ્ આત્મવિનિગ્રહઃ ।।૭।।
ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ્ અનહંકાર એવ ચ ।
જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ - દુઃખ-દોષાનુદર્શનમ્ ।।૮।।
અસક્તિર્ અનભિષ્વંગઃ પુત્ર-દાર-ગૃહાદિષુ ।
નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમ્ ઈષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ।।૯।।
મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્ત-દેશસેવિત્વમ્ અરતિર્ જનસંસદિ ।।૧૦।।
અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
એતજ્ જ્ઞાનમ્ ઈતિ પ્રોક્તમ્ અજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ।।૧૧।। (૧૩।૭-૧૧)

શ્લોકાર્થ : અમાનિપણું, અદમ્ભિપણું, અહિંસા, ક્ષમા, ઋજુતા, આચાર્યની સેવા, પવિત્રતા, સ્થૈર્ય, ચિત્તનો નિગ્રહ, ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય, અને વળી અહંકારનો અભાવ; જન્મ મરણ જરા અને વ્યાધિ માં દુઃખ તથા દોષ નો વિચાર; પુત્ર પત્ની ગૃહ વિગેરેમાં આસક્તિનો તથા સંગનો અભાવ, ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ ની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય સમચિત્તપણું, તથા મારામાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાન્ત પ્રદેશનું સેવન, લોકોની સભામાં અરતિ, નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનો વિચાર દ્ગ આને જ્ઞાન કહે છે, આથી અન્યથા હોય તે અજ્ઞાન છે.

(૧૮) ભક્તમાં ભગવાન્‌ના ગુણો કયારે આવે

ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।
મદ્ભક્ત એતદ્ વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ।।૧૮।। (૧૩।૧૮)

શ્લોકાર્થ : આ રીતે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય તને ટૂંકમાં કહ્યાં. મારો ભક્ત આ જાણીને મારા ભાવમાટે યોગ્ય થાય છે.

વિવેચન : આ રીતે (૫ - ૬ શ્લોકથી) ક્ષેત્ર, (૭ - ૧૧ શ્લોકથી) જ્ઞાન, અને (૧૨ - ૧૭ શ્લોકથી) જ્ઞેય ટૂંકમાં કહ્યાં. આ સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મારો ભક્ત મારા ભાવમાટે એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે મારા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે.

(૧૯) ભગવાન્‌માં સર્વ સમર્પણ અને ચિત્તની પ્રવણતાથી ઉદ્ધાર

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ।।૬।।
તેષામ્ અહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ ન ચિરાત્ પાર્થ ! મય્યાવેશિતચેતસામ્ ।।૭।। (૧૨।૬-૭)

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ ! જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી, મને પરાયણ રહી, અનન્ય જ યોગથી મારું ધ્યાન ધરતાં મને જ ભજે છે તેવા મારામાં પરોવેલા ચિત્તવાળાઓનો હું અલ્પ સમયમાં જ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર

કરનાર થાઉં છું.

(૨૦) કેવો ભક્ત ભગવાન્‌ને પ્રિય બને છે

અહીંથી સાત શ્લોકથી (૧૩।૧૯) ભક્તના ૩૨ લક્ષણો ભગવાન્‌નો અનુગ્રહ અથવા પુષ્ટિ સૂચવનારાં છે તે કહે છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।
નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ।।૧૩।।
સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
મય્યર્પિત-મનો-બુદ્ધિર્ યો મદ્‌ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ।।૧૪।।
યસ્માત્ નોદ્વિજતે લોકો લોકાત્ નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્ મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ।।૧૫।।
અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ।।૧૬।।
યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ।।૧૭।।
સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
શીતોષ્ણ-સુખદુઃખેષુ સમઃ સંગ વિવર્જિતઃ ।।૧૮।।
તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સન્તુષ્ટો યેન-કેનચિત્ ।
અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ ભક્તિમાન્ મે પ્રિયો નરઃ ।।૧૯।।
યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્‌દધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયઃ ।।૨૦।। (૧૨ ।૧૩-૨૦)

શ્લોકાર્થ : સર્વ પ્રાણીઓનો અદ્વેષી, મિત્ર, કરુણાવાળો, મમતારહિત, નિરહંકારી, સુખ અને દુઃખમાં સમાન, ક્ષમાવાળો, નિત્ય સન્તુષ્ટ, યોગ આચરનાર, ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, દૃઢ નિશ્ચયવાળો, જેણે મન અને બુદ્ધિ મારામાં પરોવેલાં છે તેવો મારો જે ભક્ત હોય તે મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪

જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જેને લોકથી ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે હર્ષ, ક્રોધ, ભય, અને ખેદ થી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ૧૫

અપેક્ષારહિત, પવિત્ર, ચતુર, ઉદાસીન, વ્યથારહિત અને સર્વ આરમ્ભનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬

જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી અને આકાંક્ષા રાખતો નથી, અને જેણે શુભ અને અશુભનો પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો જે ભક્તિવાળો છે તે મને પ્રિય છે. ૧૭

શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ તેમજ માન અને અપમાનમાં, ટાઢ અને તાપમાં, સુખ અને દુઃખમાં જે સમાન છે; જે સંગથી રહિત છે. ૧૮

જેને નિન્દા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે વાણીને નિયમમાં રાખેલી છે, જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી જે સન્તોષ પામે છે, જે સ્થાન રહિત છે અને સ્થિર મતિવાળો છે તેવો ભક્તિવાળો મને પ્રિય છે. ૧૯

વળી જે ભક્તો શ્રદ્ધા રાખી મને પરમ જાણી આ ધર્મ્ય અમૃતનું કહ્યા પ્રમાણે સેવન કરે છે તેઓ મને બહુ પ્રિય છે. ૨૦

(૨૧) સારી–ખરાબ યોનિમાં જન્મનું કારણ

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।
કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસદ્–યોનિ–જન્મસુ ।।૨૧।। (૧૩।૨૧)

શ્લોકાર્થ : પ્રકૃતિમાં રહી પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોનો ભોગ કરે છે. આનો (ગુણનો) સંગ સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મનું કારણ છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ ।
નિબધ્નન્તિ મહાબાહો ! દેહે દેહિનમ્ અવ્યયમ્ ।।૫।।
તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમ્ અનામયમ્ ।
સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ! ।।૬।।
રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણા–સંગ–સમુદ્ભવમ્ ।
તન્ નિબધ્નાતિ કૌન્તેય ! કર્મસંગેન દેહિનમ્ ।।૭।।
તમસ્ ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।
પ્રમાદાલસ્ય–નિદ્રાભિઃ તન્ નિબધ્નાતિ ભારત ! ।।૮।। (૧૪।૫-૮)

શ્લોકાર્થ : હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્

એ ગુણો દેહમાં અવ્યય દેહીને બન્ધન કરે છે. ૫

તેમાં સત્ત્વ નિર્મલ હોવાથી પ્રકાશક અને અનામય છે. હે અનઘ! તે સુખના સંગથી તથા જ્ઞાનના સંગથી બન્ધન કરે છે. ૬

હે કૌન્તેય! તૃષ્ણા અને આસક્તિ થી ઉત્પન્ન થતા રજોગુણને રાગરૂપ જાણ. તે દેહીને કર્મના સંગથી બન્ધન કરે છે. ૭

વિવેચન : અમુક પદાર્થમાટે આસક્તિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની તૃષ્ણાથી રજોગુણની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે રાગરૂપ અર્થાત્ અનુરાગરૂપ છે. તે ગુણ જીવને પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાટે કર્મમાં પ્રેરે છે અને કર્મમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી બન્ધન કરે છે.૭

હે ભારત! સર્વ દેહીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો જાણ. તે પ્રમાદ આલસ્ય અને નિદ્રા થી બન્ધન કરે છે. ૮

(૨૨) ગુણાતીતનું સ્વરૂપ, આચાર, લક્ષણ

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ! ।
ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ।।૨૨।।
ઉદાસીનવદ્ આસીનો ગુણૈર્ યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તન્ત ઈત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ।।૨૩।।
સમદુઃખ-સુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ઠાશ્મકાઞ્ચનઃ ।
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરઃ તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ।।૨૪।।
માનાપમાનયોસ્ તુલ્યઃ તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।
સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ।।૨૫।। (૧૪।૨૨-૨૫)

શ્લોકાર્થ : હે પાંડવ ! જે પુરુષ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ જો પ્રવૃત્ત થએલા હોય તો તેનો દ્વેષ કરતો નથી તથા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ જો નિવૃત્ત થએલા હોય તો તેની આકાંક્ષા રાખતો નથી. ૨૨

જે ઉદાસીન પેઠે રહેલો ગુણોથી જરા પણ ચલતો નથી, ગુણો જ વર્તન કરે છે એમ જ જાણી જે રહે છે અને (કાંઈ) ચેષ્ટા કરતો નથી. ૨૩

જેને સુખ તથા દુઃખ સમાન છે, જે સ્વસ્થ છે, જેને માટીનું ઢેફું,

પથ્થર તથા કાઞ્ચન સમાન છે, જેને પ્રિય તથા અપ્રિય સમાન છે, જે ધીર છે, જેને પોતાની નિન્દા તથા સ્તુતિ સમાન છે.૨૪

જે માન તથા અપમાન માં પણ સમ છે, જેને મિત્ર તથા શત્રુપક્ષ સમાન છે, અને જેણે સર્વ આરમ્ભોનો સર્વથા ત્યાગ કરેલો છે તે 'ગુણાતીત' કહેવાય છે.૨૫

(૨૩) દૈવીસૃષ્ટિના જીવોના લક્ષણો

અભયં સત્ત્વ-સંશુદ્ધિર્ જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિઃ।
દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્ તપ આર્જવમ્ ॥૧॥
અહિંસા સત્યમક્રોધઃ ત્યાગઃ શાન્તિર્ અપૈશુનમ્ ।
દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ॥૨॥
તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમ્ અદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
ભવન્તિ સંપદં દૈવીમ્ અભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥ (૧૬।૧-૩)

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! ૧. અભય ૨. અન્તઃકરણની શુદ્ધિ ૩. જ્ઞાન તથા યોગ માં સ્થિતિ ૪. દાન ૫. દમ ૬. યજ્ઞ ૭. સ્વાધ્યાય ૮. તપઃ ૯. ઋજુતા ૧૦. અહિંસા ૧૧. સત્ય ૧૨. અક્રોધ ૧૩. ત્યાગ ૧૪. શાન્તિ ૧૫. 'અપૈશુન્' એટલે કોઈની ચાડી ન કરવી તે ૧૬. પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા ૧૭. 'અલોલુપ્ત્વ' એટલે ભોગની ઈચ્છાથી મનનું ચાઞ્ચલ્ય ન કરવું તે. ૧૮. મૃદુતા ૧૯. લજ્જા ૨૦. ચપળતાનો અભાવ ૨૧. તેજઃ ૨૨. ક્ષમા ૨૩. ધૃતિ ૨૪. પવિત્રતા ૨૫. અદ્રોહ ૨૬. માનિત્વનો અભાવ દ્ગદ્ગ એ દૈવી સમ્પદ્માં જન્મેલાને હોય છે.

(૨૪) આસુરીસૃષ્ટિના જીવોના લક્ષણો

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।
અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ ! સમ્પદમ્ આસુરીમ્ ॥૪॥ (૧૬।૪)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! દમ્ભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ તથા પારુષ્ય (કઠોરતા, નિષ્ઠુરતા) અને અજ્ઞાન એ આસુરી સમ્પદ્માં જન્મેલાને હોય છે.

(૨૫) આસુરીસૃષ્ટિના જીવોની સમજણ અને તેના કાર્યો

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।
ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ।।૭।।

શ્લોકાર્થ : આસુરી જનો પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ ને જાણતા નથી. તેઓમાં શૌચ, આચાર તથા સત્ય હોતાં નથી.

અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુર્ અનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્ કામહૈતુકમ્ ।।૮।।

શ્લોકાર્થ : તેઓ જગત્‌ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠિત, અનીશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલું અને કામ જેનો હેતુ છે તેવું કહે છે. અને બીજું (કારણ) શું (છે એમ પૂછે છે)

એતાં દૃષ્ટિમ્ અવષ્ટભ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ।
પ્રભવન્ત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ।।૯।।

શ્લોકાર્થ : આ દૃષ્ટિને અવલમ્બી નષ્ટ આત્માવાળા, અલ્પબુદ્ધિવાળા, ઉગ્ર કર્મવાળા, જગત્‌ના શત્રુઓ જગત્‌ના ક્ષયમાટે ઉદ્‌ભવે છે.

કામમ્ આશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભ-માન-મદાન્વિતાઃ ।
મોહાદ્-ગૃહીત્વાઽસદ્‌ગ્રાહાત્ પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ।।૧૦।।

શ્લોકાર્થ : દુષ્પૂર કામનો આશ્રય કરી દમ્ભ, માન તથા મદવાળા થઈ અપવિત્ર આચરણવાળા મોહથી દુષ્ટ આગ્રહનું ગ્રહણ કરી પ્રવર્તે છે.

ચિન્તામ્ અપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામ્ ઉપાશ્રિતાઃ ।
કામોપભોગપરમા એતાવદ્ ઈતિ નિશ્ચિતાઃ ।।૧૧।।
આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામ-ક્રોધ-પરાયણાઃ ।
ઈહન્તે કામભોગાર્થમ્ અન્યાયેનાર્થસઞ્ચયાન્ ।।૧૨।।

શ્લોકાર્થ : અપરિમેય(અગણિત) તથા પ્રલય સમયે અન્ત આવે તેવી ચિન્તાને આશ્રય રાખનારા, કામના ઉપભોગને પરમ જાણનાર, કામોપભોગ જ ફલ છે એવો નિશ્ચય રાખનાર, આશાના સેંકડો બંધનોથી બંધાયેલા અને કામ તથા ક્રોધને પરાયણ તેઓ કામભોગમાટે અન્યાયથી અર્થ સઞ્ચયની ઈચ્છા રાખે છે.(૧૧,૧૨)

ઈદમદ્ય મયા લબ્ધમ્ ઈમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।
ઈદમ્ અસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ ધનમ્ ।।૧૩।।

શ્લોકાર્થ : ‘‘આજે મેં આ મેળવ્યું છે અને હવે આ મનોરથને પ્રાપ્ત કરીશ’’ (મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ) ‘‘અત્યારે મારી પાસે આટલું ધન છે’’; ‘‘ફરીથી પણ મારું ધન આટલું થશે (હશે)’’

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્ હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।
ઈશ્વરોડહમ્ અહં ભોગી સિદ્ધોડહં બલવાન્ સુખી ।।૧૪।।

શ્લોકાર્થ : ‘‘તે શત્રુ મારાથી હણાયો, બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર અને ઐશ્વર્ય ભોગવનાર અને હું સર્વ સિદ્ધિઓથી યુક્ત, બળવાન અને સુખી છું’’.

આઢ્યોડભિજનવાન્ અસ્મિ કોડન્યોડસ્તિ સદશો મયા ।
યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ।।૧૫।। (૧૬।૭-૧૫)

શ્લોકાર્થ : હું બહુ સમૃદ્ધિવાળો, ઊંચા અને માનનીય કુટુમ્બવાળો છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન કરીશ, હું હર્ષને પ્રાપ્ત કરીશ; આવા પ્રકારના અજ્ઞાનથી વધારે મોહ પામેલા આસુર પુરુષો છે.

(૨૬) આસુરી જીવોનું ફલ અથવા ગતિ

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।
પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેડશુચૌ ।।૧૬।। (૧૬।૧૬)

શ્લોકાર્થ : અનેક સંકલ્પોથી ભ્રાન્ત થએલા, મોહજાલથી વીંટાએલા, કામ ભોગમાં આસક્ત થએલા આસુરી જીવ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

તાન્ અહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।
ક્ષિપામ્યજસ્રમ્ અશુભાન્ આસુરીષ્વેવ યોનિષુ ।।૧૯।। (૧૬।૧૯)

શ્લોકાર્થ : દ્વેષી, ક્રૂર, મનુષ્યોમાં અધમ તથા દુષ્ટ તેઓને હું સંસારમાં વારંવાર આસુરી જ યોનિમાં નાખું છું.

આસુરીં યોનિમ્ આપન્નાઃ મૂઢાઃ જન્મનિ જન્મનિ ।
મામ્ અપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ।।૨૦।। (૧૬।૨૦)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! જન્મે – જન્મ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા મૂઢો મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પછી અધમ ગતિને પામે છે.

(૨૭) ભગવાન્‌ના ભુતલ ઉપરના સ્વરૂપ સંબંધી

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિઞ્ચન ।
નાનાવાપ્તમ્ અવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ।।૨૨।। (૩।૨૨)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! ત્રણ લોકમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, કાંઈ નહિ પ્રાપ્ત કરેલું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી છતાં હું કર્મમાં પ્રવર્તુ છું.

(૨૮) ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય

ગતિર્ ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।
પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમ્ અવ્યયમ્ ।।૧૮।। (૯।૧૮)

શ્લોકાર્થ : ગતિ, ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણ, સુહૃત્, પ્રભવ, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન અને અવ્યય બીજ હું છું.

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ ! સનાતનમ્ ।
બુદ્ધિઃ બુદ્ધિમતામ્ અસ્મિ તેજસ્ તેજસ્વિનામહમ્।।૧૦।। (૭।૧૦)

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! મને સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ જાણ. બુદ્ધિવાળાઓની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમ્ આવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।।૧૩।। (૧૩।૧૩)

શ્લોકાર્થ : તે સર્વતઃ પાણિ અને પાદવાળું છે, સર્વતઃ અક્ષિ, શિરઃ અને મુખોવાળું છે, સર્વતઃ શ્રુતિવાળું છે, અને લોકમાં સર્વને ઢાંકી રહે છે.

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય ! મૂર્તયઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ ।।
તાસાં બ્રહ્મ મહદ્ યોનિઃ અહમ્ બીજપ્રદઃ પિતા ।।૪।। (૧૪।૪)

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! સર્વ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ સમ્ભવે છે તેઓની મહદ્ બ્રહ્મ યોનિ છે અને હું બીજદાતા પિતા છું.

મમ યોનિઃ મહદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।
સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ! ।।૩।। (૧૪।૩)

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણ-કર્મ-વિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્ધ્યકર્તારમ્ અવ્યયમ્ ।।૧૩।। (૪।૧૩)

શ્લોકાર્થ : ગુણ અને કર્મ ના વિભાગ પ્રમાણે ચાર વર્ણો મેં સર્જેલા છે. અકર્તા અને અવ્યય મને તેઓનો કર્તા પણ જાણ.

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।
મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઈમાઃ પ્રજાઃ ।।૬।। (૧૦।૬)

શ્લોકાર્થ : સપ્ત મહર્ષિઓ તથા પ્રથમના ચાર મનુઓ મારા પ્રભાવવાળા મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. તેઓની લોકમાં આ પ્રજાઓ છે.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
અસક્તં સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ।।૧૪।।

શ્લોકાર્થ : તે સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોના આભાસવાળું અને સર્વ ઈન્દ્રિયોથી રહિત છે, આસક્તિરહિત તેમજ સર્વને ધારણ કરનાર છે. નિર્ગુણ તેમજ ગુણો નો ભોગ કરનાર.

બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામ્ અચરં ચરમેવ ચ ।
સૂક્ષ્મત્વાત્ તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ।।૧૫।।

શ્લોકાર્થ : તે ભૂતોની બહાર તેમજ અન્દર છે, અચર તેમજ ચર છે, સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તે દૂર રહેલું તેમજ સમીપમાં છે.

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ।।૧૬।।

શ્લોકાર્થ : તે ભૂતોમાં અવિભક્ત હોવા છતાં વિભક્ત હોય તેમ રહેલું છે. તે જ્ઞેય ભૂતોનું પાલક, ગ્રાસ કરનાર, તેમજ ઉત્પાદક છે.

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિઃ તમસઃ પરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ।।૧૭।। (૧૩।૧૪-૧૭)

શ્લોકાર્થ : તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિઃ છે, તમઃથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય છે, અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે.

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાડર્ચિતુમ્ ઈચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાં ચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ।।૨૧।।

શ્લોકાર્થ : જે – જે ભક્ત જે – જે મૂર્તિનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કરવા ઈચ્છે છે તેની – તેની તે જ શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તઃ તસ્યારાધનમ્ ઈહતે ।
લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ।।૨૨।। (૭।૨૧-૨૨)

શ્લોકાર્થ : શ્રદ્ધાથી યુક્ત ભક્ત તે દેવતાનું આરાધન કરે છે. અને તેની પાસેથી મેં જ નિર્માણ કરેલા કામ્ય-ફળોને પ્રાપ્ત કરે છે.

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ! ।
ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ।।૨૬।। (૭।૨૬)

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! જેઓ થઈ ગયેલા છે, જેઓ છે તે અને જેઓ થનારાં છે તે સર્વ પ્રાણીઓને હું જાણું છું, પરન્તુ મને કોઈ જાણતું નથી.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્ અમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।
શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ।।૨૭।। (૧૪।૨૭)

શ્લોકાર્થ : કારણ કે અમૃત તથા અવ્યય બ્રહ્મની, શાશ્વત ધર્મની અને ઐકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા હું છું.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।
ન તુ મામ્ અભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે ।।૨૪।। (૯।૨૪)

શ્લોકાર્થ : કારણ કે સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હું જ છું. પરન્તુ તેઓ મને તત્ત્વથી જાણતા નથી તેથી તેઓનો પાત થાય છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેડખિલમ્ ।
યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્ તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ।।૧૨।।

શ્લોકાર્થ : જે સૂર્યનું તેજ અખિલ જગત્‌ને પ્રકાશે છે, જે ચન્દ્ર તથા અગ્નિ માં તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણ.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।
પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ।।૧૩।।

શ્લોકાર્થ : બલથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી હું ભૂતોને ધારણ કરું છું, અને રસરૂપ ચન્દ્ર થઈ સર્વ ઓષધિઓનું પોષણ કરું છું.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમ્ આશ્રિતઃ ।
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ।।૧૪।।(૧૫।૧૨-૧૪)

શ્લોકાર્થ : હું વૈશ્વાનર થઈ, પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરી પ્રાણ અને અપાન થી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું.

બલં બલવતાં ચાહં કામ-રાગ-વિવર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ! ।।૧૧।।

શ્લોકાર્થ : હે ભરતર્ષભ ! કામ અને રાગ વિનાનું બલવાળાઓનું બલ હું છું. પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું.

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાઃ તામસાશ્ચ યે ।
મત્ત એવેતિ તાન્ વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ।।૧૨।। (૭।૧૧-૧૨)

શ્લોકાર્થ : વળી જે સાત્ત્વિક ભાવો છે, જે રાજસ અને તામસ ભાવો છે તે મારામાંથી જ છે એમ જાણ. પરન્તુ હું તેઓમાં નથી, તેઓ મારામાં છે.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનઞ્જયઃ ।
મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામ્ ઉશનાકવિઃ ।।૩૭।। (૧૦।૩૭)

શ્લોકાર્થ : વૃષ્ણિઓમાં હું વાસુદેવ છું. પાંડવોમાં હું ધનઞ્જય છું. મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું, કવિઓમાં હું શુક્રાચાર્ય કવિ છું.

(૨૯) જન્મ-મરણના યાતનાચક્રમાંથી છૂટવાનો એકમાત્ર ઉપાય કેવલ ભગવાન્ કૃષ્ણ

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।
મત્પ્રસાદાદ્ અવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ।।૫૬।। (૧૮।૫૬)

શ્લોકાર્થ : મારો આશ્રય રાખી સદા સર્વ કર્મ કરનાર પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

જરા–મરણ–મોક્ષાય મામ્ આશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।
તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્ અધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્ ।।૨૯।।

શ્લોકાર્થ : જેઓ મારો આશ્રય કરી જરા તથા મરણ થી મુક્ત થવા યત્ન કરે છે તેઓ તે સર્વ બ્રહ્મને, અધ્યાત્મને તથા સર્વ કર્મને જાણે છે.

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।
પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદુર્ યુક્તચેતસઃ ।।૩૦।। (૭।૨૯-૩૦)

શ્લોકાર્થ : જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા થઈ પ્રયાણ કાલે પણ મને જાણે છે.

યુઞ્જન્ એવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ અત્યન્તં સુખમશ્નુતે ।।૨૮।। (૬।૨૮)

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે સદા આત્માને મારામાં યોજનાર પાપરહિત યોગી બ્રહ્મસંસ્પર્શ અત્યન્ત સુખથી ભોગવે છે.

અપિ ચેત્ સુદુરાચારો ભજતે મામ્ અનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ।।૩૦।।

શ્લોકાર્થ : જો અત્યન્ત દુષ્ટ આચારવાળો પણ મને અનન્યતાથી ભજે તો તેને સારો જ માનવો, કારણ કે તે સારા નિશ્ચયવાળો છે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વત્ શાન્તિં નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય ! પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ।।૩૧।।

શ્લોકાર્થ : તે તરત જ ધર્માત્મા થાય છે, અને સદાની શાન્તિ પામે છે. હે કૌન્તેય ! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી પ્રતિજ્ઞા જાણ.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાઃ તેપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ।।૩૨।। (૯।૩૦-૩૨)

શ્લોકાર્થ : કારણ કે હે પાર્થ ! જે કોઈ પાપીઓ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો હોય તે પણ મારો આશ્રય કરીને પરમ ગતિ પામે છે.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્રસંશયઃ ।।૫।। (૮।૫)

શ્લોકાર્થ : અન્તકાલે મારું જ સ્મરણ કરતાં જે શરીર તજી જાય છે તે મારા

ભાવને પામે છે. આમાં સંશય નથી.

મામ્ ઉપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમ્ અશાશ્વતમ્ ।
નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ।।૧૫।। (૮।૧૫)

શ્લોકાર્થ : પરમ સંસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓને મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી દુઃખના સ્થાનરૂપ અનિત્ય પુનર્જન્મ થતો નથી.

* * *

ભગવદ્ગીતા શ્લોકોનો વર્ણાનુક્રમ

અ

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ – ૨|૩૪
અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્ – ૮|૩
અક્ષરાણામકારોડસ્મિ – ૧૦|૩૩
અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ – ૮|૨૪
અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડયમ્ – ૨|૨૪
અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા – ૪|૬
અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્દધાનશ્ચ – ૪|૪૦
અત્ર શૂરા મહેષ્વાષાઃ – ૧|૪
અથ કેન પ્રયુક્તોડયમ્ – ૩|૩૬
અથ ચિત્તં સમાધાતુમ્ – ૧૨|૯
અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યમ્ – ૨|૩૩
અથ ચૈનં નિત્યજાતમ્ – ૨|૨૬
અથવા બહુનૈતેન – ૧૦|૪૨
અથવા યોગિનામેવ – ૬|૪૨
અથ વ્યવસ્થિતાન્ દૃષ્ટ્વા – ૧|૨૦
અથૈતદપ્યશક્તોડસિ – ૧૨|૧૧
અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોડસ્મિ દૃષ્ટ્વા – ૧૧|૪૫
અદેશકાલે યદ્દાનમ્ – ૧૭|૨૨
અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્ – ૧૨|૧૩
અધર્મં ધર્મમિતિ યા – ૧૮|૩૨
અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ – ૧|૪૧
અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખાઃ – ૧૫|૨
અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ – ૮|૪
અધિયજ્ઞઃ કથં કોડત્ર – ૮|૨
અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા – ૧૮|૧૪
અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ – ૧૩|૧૧
અધ્યેષ્યતે ચ ય ઈમમ્ – ૧૮|૭૦
અનન્તવિજયં રાજા – ૧|૧૬
અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનામ્ – ૧૦|૨૯
અનન્યચેતાઃ સતતમ્ – ૮|૧૪
અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો મામ્ – ૯|૨૨
અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ – ૧૨|૧૬
અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્ – ૧૩|૩૧
અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમ્ – ૧૧|૧૯
અનાશ્રિતઃ કર્મફલમ્ – ૬|૧
અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ – ૧૮|૧૨
અનુદ્વેગકરં વાક્યમ્ – ૧૭|૧૫
અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામ્ – ૧૮|૨૫
અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ – ૧૬|૧૬
અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રમ્ – ૧૧|૧૬
અનેકવક્ત્રનયનમ્ – ૧૧|૧૦
અન્તકાલે ચ મામેવ – ૮|૫
અન્તવત્તુ ફલં તેષામ્ – ૭|૨૩
અન્તવન્ત ઈમે દેહાઃ – ૨|૧૮
અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ – ૩|૧૪
અન્યે ચ બહવઃ શૂરાઃ – ૧|૯
અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ – ૧૩|૨૫
અપરં ભવતો જન્મ – ૪|૪
અપરે નિયતાહારાઃ – ૪|૩૦
અપરેયમિતસ્ત્વન્યામ્ – ૭|૫
અપર્યાપ્તં તદસ્માકમ્ – ૧|૧૦
અપાને જુહ્વતિ પ્રાણમ્ – ૪|૨૯
અપિ ચેત્સુદુરાચારઃ – ૯|૩૦
અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ – ૪|૩૬
અપ્રકાશોડપ્રવૃત્તિશ્ચ – ૧૪|૧૩
અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞઃ – ૧૭|૧૧
અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ – ૧૬|૧
અભિસન્ધાય તુ ફલમ્ – ૧૭|૧૨
અભ્યાસયોગયુક્તેન – ૮|૮
અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ – ૧૨|૧૦

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમ્ - ૧૩।૭
અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ - ૧૧।૨૬
અમી હિ ત્વાં સુરસઙ્ઘા વિશન્તિ - ૧૧।૨૧
અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતઃ - ૬।૩૭
અયનેષુ ચ સર્વેષુ - ૧।૧૧
અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ - ૧૮।૨૮
અવજાનન્તિ માં મૂઢાઃ - ૯।૧૧
અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્ - ૨।૩૬
અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ - ૨।૧૭
અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ - ૧૩।૧૬
અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્ન - ૭।૨૪
અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ - ૨।૨૮
અવ્યક્તાદ્ વ્યક્તયઃ સર્વાઃ - ૮।૧૮
અવ્યક્તોડક્ષર ઈત્યુક્તઃ - ૮।૨૧
અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમ્ - ૨।૨૫
અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરમ્ - ૧૭।૫
અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વમ્ - ૨।૧૧
અશ્રદ્દધાનાઃ પુરુષાઃ - ૯।૩
અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તમ્ - ૧૭।૨૮
અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્ - ૧૦।૨૬
અસંયતાત્મના યોગઃ - ૬।૩૬
અસંશયં મહાબાહો - ૬।૩૫
અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર - ૧૮।૪૯
અસક્તિરનભિષ્વંગઃ - ૧૩।૯
અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે - ૧૬।૮
અસૌ મયા હતઃ શત્રુઃ - ૧૬।૧૪
અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે - ૧।૭
અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા - ૧૫।૧૪
અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ - ૧૦।૮
અહં હિ સર્વયજ્ઞાનામ્ - ૯।૨૪
અહંકારં બલં - ૧૬।૧૮, ૧૮।૫૩
અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ - ૯।૧૬
અહમાત્મા ગુડાકેશ - ૧૦।૨૦
અહિંસા સત્યમક્રોધઃ - ૧૬।૨
અહિંસા સમતા તુષ્ટિઃ - ૧૦।૫
અહો બત મહત્પાપમ્ - ૧।૪૫

આ

આખ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપઃ - ૧૧।૩૧
આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાઃ - ૧।૩૪
આઢ્યોડભિજનવાનસ્મિ - ૧૬।૧૫
આત્મસમ્ભાવિતાઃ સ્તબ્ધાઃ - ૧૬।૧૭
આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર - ૬।૩૨
આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ - ૧૦।૨૧
આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠમ્ - ૨।૭૦
આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ - ૮।૧૬
આયુધાનામહં વજ્રમ્ - ૧૦।૨૮
આયુઃ સત્વબલારોગ્ય - ૧૭।૮
આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગમ્ - ૬।૩
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન - ૩।૩૯
આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ - ૧૬।૧૨
આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમ્ - ૨।૨૯
આસુરીં યોનિમાપન્નાઃ - ૧૬।૨૦
આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય - ૧૭।૭
આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે - ૧૦।૧૩

ઈ

ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન - ૭।૨૭
ઈચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખમ્ - ૧૩।૬
ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનમ્ - ૧૩।૧૮
ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમ્ - ૧૫।૨૦
ઈતિ તે જ્ઞાનમાખ્યાતમ્ - ૧૮।૬૩
ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા - ૧૧।૫૦
ઈત્યહં વાસુદેવસ્ય - ૧૮।૭૪
ઈદં શરીરં કૌન્તેય - ૧૩।૧
ઈદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય - ૧૪।૨
ઈદં તુ તે ગુહ્યતમમ્ - ૯।૧

ઇદં તે નાતપસ્કાય – ૧૮|૬૭
ઇદમદ્ય મયા લબ્ધમ્ – ૧૬|૧૩
ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે – ૩|૩૪
ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતામ્ – ૨|૬૭
ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુઃ – ૩|૪૨
ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિઃ – ૩|૪૦
ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ્ – ૧૩|૮
ઇમં વિવસ્વતે યોગમ્ – ૪|૧
ઇષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા – ૩|૧૨
ઇહૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નમ્ – ૧૧|૭
ઇહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગઃ – ૫|૧૯

ઈ

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનામ્ – ૧૮|૬૧

ઉ

ઉચ્ચૈઃ શ્રવસમશ્વાનામ્ – ૧૦|૨૭
ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ – ૧૫|૧૦
ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ – ૧૫|૧૭
ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ – ૧|૪૪
ઉત્સીદેયુરિમે લોકાઃ – ૩|૨૪
ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે – ૭|૧૮
ઉદાસીનવદાસીનઃ – ૧૪|૨૩
ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્ – ૬|૫
ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ – ૧૩|૨૨

ઊ

ઊર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્વસ્થાઃ – ૧૪|૧૮
ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમ્ – ૧૫|૧

ઋ

ઋષિભિર્બહુધા ગીતમ્ – ૧૩|૪

એ

એતચ્છ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય – ૧૧|૩૫
એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ – ૭|૬
એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ – ૬|૩૯
એતાં વિભૂતિ યોગં ચ – ૧૦|૭
એતાં દૃષ્ટિમવષ્ટભ્ય – ૧૬|૯
એતાન્ન હન્તુમિચ્છામિ – ૧|૩૫
એતાન્યપિ તુ કર્માણિ – ૧૮|૬
એતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય – ૧૬|૨૨
એવં સતતયુક્તા યે – ૧૨|૧
એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ – ૪|૧૫
એવમુક્તો હૃષીકેશઃ – ૧|૨૪
એવમુક્ત્વા તતો રાજન્ – ૧૧|૯
એવમુક્ત્વાર્જુનઃ સઙ્ખ્યયે – ૧|૪૭
એવમુક્ત્વા હૃષીકેશમ્ – ૨|૯
એવમેતદ્યથાત્થ ત્વમ્ – ૧૧|૩
એવં પરમ્પરાપ્રાપ્તમ્ – ૪|૨
એવં પ્રવર્તિતં ચક્રમ્ – ૩|૧૬
એવં બહુવિધા યજ્ઞા – ૪|૩૨
એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા – ૩|૪૩
એષા તેઽભિહિતા સાઙ્ખ્યયે – ૨|૩૯
એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ – ૨|૭૨

ઐ

ઓ

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશઃ – ૧૭|૨૩
ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ – ૮|૧૩

ક

કચ્ચિદેતત્છ્રુતં પાર્થ – ૧૮|૭૨
કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટઃ – ૬|૩૮
કટ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણ – ૧૭|૯
કથં વિદ્યામહં યોગિન્ – ૧૦|૧૭
કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ – ૧|૩૯
કથં ભીષ્મમહં સઙ્ખ્યે – ૨|૪
કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ – ૨|૫૧
કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ – ૧૪|૧૬
કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમ્ – ૩|૨૦
કર્મણોહ્યપિ બોદ્ધવ્યમ્ – ૪|૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેત્ – ૪।૧૮
કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે – ૨।૪૭
કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ – ૩।૧૫
કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય – ૩।૬
કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થમ્ – ૧૭।૬
કવિં પુરાણમનુશાસિતારમ્ – ૮।૯
કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્ મહાત્મન્ – ૧૧।૩૭
કાઙ્ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિમ્ – ૪।૧૨
કામ એક ક્રોધ એષ – ૩।૩૭
કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ – ૫।૨૬
કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરમ્ – ૧૬।૧૦
કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરાઃ – ૨।૪૩
કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ – ૭।૨૦
કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસમ્ – ૧૮।૨
કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા – ૫।૧૧
કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ – ૨।૭
કાર્યકારણકર્તૃત્વે – ૧૩।૨૦
કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ – ૧૮।૯
કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ – ૧૧।૩૨
કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ – ૧।૧૭
કિં કર્મ કિમકર્મેતિ – ૪।૧૬
કિં તદ્ બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મમ્ – ૮।૧
કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા – ૯।૩૩
કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમ્ – ૧૧।૪૬
કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ – ૧૧।૧૭
કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદમ્ – ૨।૨
કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ – ૧।૪૦
કૃપયા પરયાવિષ્ટઃ – ૧।૨૮
કૃષિગૌરક્ષ્યવાણિજ્યમ્ – ૧૮।૪૪
કૈર્લિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાન્ – ૧૪।૨૧
ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ – ૨।૬૩
ક્લેશોડધિકતરસ્તેષામ્ – ૧૨।૫
ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ – ૨।૩
ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા – ૯।૩૧
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમ્ – ૧૩।૩૪
ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ – ૧૩।૨

ખ

ગ

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય – ૪।૨૩
ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી – ૯।૧૮
ગાણ્ડીવં સ્રંસતે હસ્તાત્ – ૧।૩૦
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ – ૧૫।૧૩
ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ – ૧૪।૨૦
ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ – ૨।૫

ઘ

ચ

ચઞ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ – ૬।૩૪
ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ્ – ૭।૧૬
ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટમ્ – ૪।૧૩
ચિન્તામપરિમેયાં ચ – ૧૬।૧૧
ચેતસા સર્વકર્માણિ – ૧૮।૫૭

છ

જ

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્ – ૪।૯
જરામરણમોક્ષાય – ૭।૨૯
જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ – ૨।૨૭
જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય – ૬।૭
જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ – ૧૮।૧૯
જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા – ૧૮।૧૮
જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનમ્ – ૭।૨
જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે – ૯।૧૫
જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા – ૬।૮
જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનમ્ – ૫।૧૬
જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ – ૧૩।૧૨
જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી – ૫।૩

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે – ૩।૧
જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિઃ – ૧૩।૧૭

ઝ

ત

તં વિદ્યાદ્ દુઃખસંયોગ – ૬।૨૩
તં તથા કૃપયાવિષ્ટમ્ – ૨।૧
તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય – ૧૮।૭૭
તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્ – ૧૫।૪
તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ – ૧।૧૩
તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે – ૧।૧૪
તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટઃ – ૧૧।૧૪
તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદક્ ચ – ૧૩।૩
તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગમ્ – ૬।૪૩
તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાદ્ – ૧૪।૬
તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ – ૧।૨૬
તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નમ્ – ૧૧।૧૩
તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા – ૬।૧૨
તત્રૈવં સતિ કર્તારમ્ – ૧૮।૧૬
તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો – ૩।૨૮
તદિત્યનભિસંધાય – ૧૭।૨૫
તદ્બુદ્ધ્યસ્તદાત્માનઃ – ૫।૧૭
તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન – ૪।૩૪
તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી – ૬।૪૬
તપામ્યહમહં વર્ષમ્ – ૯।૧૯
તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ – ૧૪।૮
તમુવાચ હૃષીકેશઃ – ૨।૧૦
તમેવ શરણં ગચ્છ – ૧૮।૬૨
તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે – ૧૬।૨૪
તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ – ૩।૪૧
તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ – ૧૧।૩૩
તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયમ્ – ૧૧।૪૪
તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ – ૮।૭
તસ્માદજ્ઞાનસમ્ભૂતમ્ – ૪।૪૨
તસમાદસક્તઃ સતતમ્ – ૩।૧૯
તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય – ૧૭।૨૪
તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો – ૨।૬૮
તસ્માન્નાર્હા વયં હન્તુમ્ – ૧।૩૭
તસ્ય સઞ્જનયન્હર્ષમ્ – ૧।૧૨
તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ – ૧૬।૧૯
તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય – ૨।૬૧
તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની – ૧૨।૧૯
તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમ્ – ૧૬।૩
તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલમ્ – ૯।૨૧
તેષાં સતતયુક્તાનામ્ – ૧૦।૧૦
તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્તઃ – ૭।૧૭
તેષામહં સમુદ્ધર્તા – ૧૨।૭
તેષામેવાનુકમ્પાર્થમ્ – ૧૦।૧૧
ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગમ્ – ૪।૨૦
ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે – ૧૮।૩
ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈઃ – ૭।૧૩
ત્રિવિધં નરકસ્યેદમ્ – ૧૬।૨૧
ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા – ૧૭।૨
ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાઃ – ૨।૪૫
ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા – ૯।૨૦
ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્ – ૧૧।૧૮
ત્વમાદિ દેવઃ પુરુષઃ પુરાણઃ – ૧૧।૩૮

દ

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ – ૧૧।૨૫
દણ્ડો દમયતામસ્મિ – ૧૦।૩૮
દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ – ૧૬।૪
દાતવ્યમિતિ યદ્દાનમ્ – ૧૭।૨૦
દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય – ૧૧।૧૨
દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ – ૧૧।૧૧
દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ – ૧૮।૮
દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ – ૨।૫૬

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ – ૨।૪૯
દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં – ૧।૨
દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપમ્ – ૧૧।૫૧
દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞ – ૧૭।૧૪
દેવાન્ભાવયતાનેન – ૩।૧૧
દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે – ૨।૧૩
દેહી નિત્યમવધ્યોઽયમ્ – ૨।૩૦
દૈવમેવાપરે યજ્ઞમ્ – ૪।૨૫
દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય – ૧૬।૫
દૈવી હ્યેષા ગુણમયી – ૭।૧૪
દોષૈરેતૈઃ કુલઘ્નાનામ્ – ૧।૪૩
ધ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ – ૧૧।૨૦
દ્યૂતં છલયતામસ્મિ – ૧૦।૩૬
દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞાઃ – ૪।૨૮
દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ – ૧।૧૮
દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ – ૧૧।૩૪
દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે – ૧૫।૧૬
દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્ – ૧૬।૬

ધ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે – ૧।૧
ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિઃ – ૩।૩૮
ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ – ૮।૨૫
ધૃત્યા યયા ધારયતે – ૧૮।૩૩
ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ – ૧।૫
ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ – ૧૩।૨૪
ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ – ૨।૬૨

ન

ન કર્તૃત્વ ન કર્માણિ – ૫।૧૪
ન કર્મણામનારમ્ભાત્ – ૩।૪
ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ – ૧।૩૨
ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ – ૧૮।૬૯
ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ – ૯।૫
ન ચ માં તાનિ કર્માણિ – ૯।૯
ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયઃ – ૨।૬
ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ – ૨।૨૦
ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા – ૧૮।૪૦
ન તદ્ભાસયતે સૂર્યઃ – ૧૫।૬
ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમ્ – ૧૧।૮
ન ત્વેવાહં જાતુ નાસમ્ – ૨।૧૨
ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ – ૧૮।૧૦
ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય – ૫।૨૦
ન બુદ્ધિભેદં જનયેત્ – ૩।૨૬
નભઃ સ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણમ્ – ૧૧।૨૪
નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે – ૧૧।૪૦
ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ – ૪।૧૪
ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ – ૭।૧૫
ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યમ્ – ૩।૨૨
ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ – ૧૦।૨
ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે – ૧૫।૩
ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈઃ – ૧૧।૪૮
નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા – ૧૮।૭૩
ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ – ૩।૫
ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશમ્ – ૪।૩૮
ન હિ દેહભૃતા શક્યમ્ – ૧૮।૧૧
ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાત્ – ૨।૮
નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ – ૬।૧૬
નાદત્તે કસ્યચિત્પાપમ્ – ૫।૧૫
નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનામ્ – ૧૦।૪૦
નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારમ્ – ૧૪।૧૯
નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ – ૨।૧૬
નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય – ૨।૬૬
નાહં વેદૈર્ન તપસા – ૧૧।૫૩
નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય – ૭।૨૫
નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ – ૧।૩૧
નિયતં કુરુ કર્મ ત્વમ્ – ૩।૮
નિયતં સંગરહિતમ્ – ૧૮।૨૩

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ – ૧૮।૭
નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા – ૪।૨૧
નિર્માનમોહા જિતસંગદોષાઃ – ૧૫।૫
નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર – ૧૮।૪
નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ – ૧।૩૬
નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ – ૨।૪૦
નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્ – ૮।૨૭
નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ – ૨।૨૩
નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ – ૫।૮
નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થઃ – ૩।૧૮

પ

પઞ્ચૈતાનિ મહાબાહો – ૧૮।૧૩
પત્રં પુષ્પં ફલં તોયમ્ – ૯।૨૬
પરં બ્રહ્મ પરં ધામ – ૧૦।૧૨
પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ – ૧૪।૧
પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યઃ – ૮।૨૦
પરિત્રાણાય સાધુનામ્ – ૪।૮
પવનઃ પવતામસ્મિ – ૧૦।૩૧
પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ – ૧૧।૫
પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્રુદ્રાન્ – ૧૧।૬
પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે – ૧૧।૧૫
પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામ્ – ૧।૩
પાઞ્ચજન્યં હૃષીકેશઃ – ૧।૧૫
પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર – ૬।૪૦
પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય – ૧૧।૪૩
પિતાહમસ્ય જગતઃ – ૯।૧૭
પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ – ૭।૯
પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ – ૧૩।૨૧
પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ – ૮।૨૨
પુરોધસાં ચ મુખ્યં મામ્ – ૧૦।૨૪
પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ – ૬।૪૪
પૃથક્ત્વેન તુ યજ્જ્ઞાનમ્ – ૧૮।૨૧
પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ – ૧૪।૨૨
પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટભ્ય – ૯।૮
પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ – ૧૩।૧૯
પ્રકૃતે ક્રિયમાણાનિ – ૩।૨૭
પ્રકૃતેર્ગુણસમ્મૂઢાઃ – ૩।૨૯
પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ – ૧૩।૨૯
પ્રજહાતિ યદા કામાન્ – ૨।૫૫
પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ – ૬।૪૫
પ્રયાણકાલે મનસાચલેન – ૮।૧૦
પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્ – ૫।૯
પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ – ૧૬।૭; ૧૮।૩૦
પ્રશાન્તમનસં હ્યેનમ્ – ૬।૨૭
પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીઃ – ૬।૧૪
પ્રસાદે સર્વદુઃખાનામ્ – ૨।૬૫
પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનામ્ – ૧૦।૩૦
પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાન્ – ૬।૪૧

ફ

બ

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય – ૬।૬
બલં બલવતાં ચાહમ્ – ૭।૧૧
બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામ્ – ૧૩।૧૫
બહૂનાં જન્મનામન્તે – ૭।૧૯
બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ – ૪।૫
બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા – ૫।૨૧
બીજં માં સર્વભૂતાનામ્ – ૭।૧૦
બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ – ૨।૫૦
બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસમ્મોહઃ – ૧૦।૪
બુદ્ધિર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ – ૧૮।૨૯
બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તઃ – ૧૮।૫૧
બૃહત્સામ તથા સામ્નામ્ – ૧૦।૩૫
બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્ – ૧૪।૨૭
બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ – ૫।૧૦
બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા – ૧૮।૫૪
બ્રહ્માર્પણ બ્રહ્મ હવિઃ – ૪।૨૪

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ – ૧૮।૪૧

ભ

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ – ૧૧।૫૪
ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ – ૧૮।૫૫
ભયાદ્રણાદુપરતમ્ – ૨।૩૫
ભવાન્ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ – ૧।૮
ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનામ્ – ૧૧।૨
ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ – ૧।૨૫
ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્ – ૮।૧૯
ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ – ૭।૪
ભૂય એવ મહાબાહો – ૧૦।૧
ભોક્તારં યજ્ઞતપસામ્ – ૫।૨૯
ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ – ૨।૪૪

મ

મચ્ચિતઃ સર્વદુર્ગાણિ – ૧૮।૫૮
મચ્ચિતા મદ્ગતપ્રાણાઃ – ૧૦।૯
મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ – ૧૧।૫૫
મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ – ૭।૭
મદનુગ્રહાય પરમમ્ – ૧૧।૧
મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વમ્ – ૧૭।૧૬
મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ – ૭।૩
મન્મના ભવ મદ્ભક્તઃ – ૯।૩૪ ; ૧૮।૬૫
મન્યસે યદિ તચ્છક્યમ્ – ૧૧।૪
મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ – ૧૪।૩
મમૈવાંશો જીવલોકે – ૧૫।૭
મયા તતમિદં સર્વમ્ – ૯।૪
મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ – ૯।૧૦
મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદમ્ – ૧૧।૪૭
મયિ ચાનન્યયોગેન – ૧૩।૧૦
મયિ સર્વાણિ કર્માણિ – ૩।૩૦
મય્યાવેશ્ય મનો યે મામ્ – ૧૨।૨
મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ – ૭।૧
મય્યેવ મન આધત્સ્વ – ૧૨।૮
મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે – ૧૦।૬
મહર્ષીણાં ભૃગુરહમ્ – ૧૦।૨૫
મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ – ૯।૧૩
મહાભૂતાન્યહપારઃ – ૧૩।૫
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય – ૯।૩૨
માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ – ૧૪।૨૬
મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવઃ – ૧૧।૪૯
માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય – ૨।૧૪
માનાપમાનયોસ્તુલ્યઃ – ૧૪।૨૫
મામુપેત્ય પુનર્જન્મ – ૮।૧૫
મુક્તસંગોઽનહંવાદી – ૧૮।૨૬
મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્ – ૧૭।૧૯
મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમ્ – ૧૦।૩૪
મોઘાશા મોઘકર્માણિઃ – ૯।૧૨

ય

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવમ્ – ૮।૬
યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભમ્ – ૬।૨૨
યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુઃ – ૬।૨
યં હિ ન વ્યથયુત્યેતે – ૨।૧૫
ય ઈમં પરમં ગુહ્યમ્ – ૧૮।૬૮
ય એન વેત્તિ હન્તારમ્ – ૨।૧૯
ય એવં વેત્તિ પુરુષમ્ – ૧૩।૨૩
યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનામ્ – ૧૦।૩૯
યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ – ૧૧।૪૨
યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ – ૧૭।૪
યજ્જ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમ્ – ૪।૩૫
યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ – ૧૮।૫
યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ – ૪।૩૧
યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તઃ – ૩।૧૩
યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર – ૩।૯
યજ્ઞે તપસિ દાને ચ – ૧૭।૨૭
યતતો હ્યપિ કૌન્તેય – ૨।૬૦
યતન્તો યોગિનશ્ચૈનમ્ – ૧૫।૧૧

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનામ્ – ૧૮।૪૬
યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ – ૫।૨૮
યતો યતો નિશ્ચરતિ – ૬।૨૬
યત્કરોષિ યદશ્નાસિ – ૯।૨૭
યત્તદગ્રે વિષમિવ – ૧૮।૩૭
યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ – ૧૮।૨૪
યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્ – ૧૮।૨૨
યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થમ્ – ૧૭।૨૧
યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમ્ – ૮।૨૩
યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ – ૧૮।૭૮
યત્રોપરમતે ચિત્તમ્ – ૬।૨૦
યત્સાઙ્ખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનમ્ – ૫।૫
યથાકાશસ્થિતો નિત્યમ્ – ૯।૬
યથા દીપો નિવાતસ્થઃ – ૬।૧૯
યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ – ૧૧।૨૮
યથા પ્રકાશયત્યેકઃ – ૧૩।૩૩
યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગાઃ – ૧૧।૨૯
યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાત્ – ૧૩।૩૨
યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિઃ – ૪।૩૭
યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ – ૮।૧૧
યદગ્રે ચાનુબન્ધે ચ – ૧૮।૩૯
યદહંકારમાશ્રિત્ય – ૧૮।૫૯
યદા તે મોહકલિલમ્ – ૨।૫૨
યદાદિત્યગતં તેજઃ – ૧૫।૧૨
યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ – ૧૩।૩૦
યદા યદા હિ ધર્મસ્ય – ૪।૭
યદા વિનિયતં ચિત્તમ્ – ૬।૧૮
યદા સંહરતે ચાયમ્ – ૨।૫૮
યદા સત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ – ૧૪।૧૪
યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ – ૬।૪
યદિ મામપ્રતીકારમ્ – ૧।૪૬
યદિ હ્યહં ન વર્તેયમ્ – ૩।૨૩
યદચ્છયા ચોપપન્નમ્ – ૨।૩૨
યદચ્છાલાભસન્તુષ્ટઃ – ૪।૨૨
યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ – ૩।૨૧
યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્વમ્ – ૧૦।૪૧
યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ – ૧।૩૮
યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ – ૧૮।૩૪
યયા ધર્મમધર્મં ચ – ૧૮।૩૧
યયા સ્વપ્નં ભયં શોકમ્ – ૧૮।૩૫
યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય – ૧૬।૨૩
યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહઃ – ૨।૫૭
યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ – ૩।૧૭
યસ્ત્વિન્દ્રિયાણિ મનસા – ૩।૭
યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્ – ૧૫।૧૮
યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકઃ – ૧૨।૧૫
યસ્ય નાહંકૃતો ભાવઃ – ૧૮।૧૭
યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ – ૪।૧૯
યાતયામં ગતરસમ્ – ૧૭।૧૦
યા નિશા સર્વભૂતાનામ્ – ૨।૬૯
યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ – ૯।૨૫
યામિમાં પુષ્પિતાં વાચમ્ – ૨।૪૨
યાવત્સઞ્જાયતે કિઞ્ચિત્ – ૧૩।૨૬
યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહમ્ – ૧।૨૨
યાવાનર્થ ઉદપાને – ૨।૪૬
યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા – ૫।૧૨
યુક્તાહારવિહારસ્ય – ૬।૧૭
યુઞ્જન્નેવં સદાત્માનમ્ – ૬।૧૫, ૨૮
યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્તઃ – ૧।૬
યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવાઃ – ૭।૧૨
યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદમ્ – ૧૨।૨૦
યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ – ૧૨।૬
યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમ્ – ૧૨।૩
યે ત્વેતદભ્યસૂયન્તઃ – ૩।૩૨
યેઽપ્યન્યદેવતા ભક્તાઃ – ૯।૨૩
યે મે મતમિદં નિત્યમ્ – ૩।૩૧

યે યથા મા પ્રપદ્યન્તે – ૪|૧૧
યે શાસ્ત્રવિધિમૃત્સૃજ્ય – ૧૭|૧
યેષાં ત્વન્તગતં પાપમ્ – ૭|૨૮
યેષામર્થે કાંક્ષિતં નઃ – ૧|૩૩
યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગાઃ – ૫|૨૨
યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા – ૫|૭
યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ – ૪|૪૧
યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ – ૨|૪૮
યોગિનામપિ સર્વેષામ્ – ૬|૪૭
યોગી યુઞ્જીત સતતમ્ – ૬|૧૦
યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહમ્ – ૧|૨૩
યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ – ૧૨|૧૭
યોઽન્તઃ સુખોઽન્તરારામઃ – ૫|૨૪
યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર – ૬|૩૦
યો મામજમનાદિં ચ – ૧૦|૩
યો મામેવમસમ્મૂઢઃ – ૧૫|૧૯
યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ – ૬|૩૩
યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ – ૭|૨૧

ર

રજસિ પ્રલયં ગત્વા – ૧૪|૧૫
રજસ્તમશ્ચાભિભૂય – ૧૪|૧૦
રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ – ૧૪|૭
રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય – ૭|૮
રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ – ૨|૬૪
રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુઃ – ૧૮|૨૭
રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય – ૧૮|૭૬
રાજવિદ્યા રાજગુહ્યમ્ – ૯|૨
રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ – ૧૦|૨૩
રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યાઃ – ૧૧|૨૨
રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રમ્ – ૧૧|૨૩

લ

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમ્ – ૫|૨૫
લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમન્તાત્ – ૧૧|૩૦
લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા – ૩|૩
લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ – ૧૪|૧૨

વ

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ – ૧૦|૧૬
વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ – ૧૧|૨૭
વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાપઃ – ૧૧|૩૯
વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય – ૨|૨૨
વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને – ૫|૧૮
વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નમ્ – ૧૭|૧૩
વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી – ૧૮|૫૨
વિષયા વિનિવર્તન્તે – ૨|૫૯
વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્ – ૧૮|૩૮
વિસ્તરેણાત્મનો યોગમ્ – ૧૦|૧૮
વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્ – ૨|૭૧
વીતરાગભયક્રોધાઃ – ૪|૧૦
વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ – ૧૦|૩૭
વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ – ૧૦|૨૨
વેદાવિનાશિનં નિત્યમ્ – ૨|૨૧
વેદાહં સમતીતાનિ – ૭|૨૬
વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ – ૮|૨૮
વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ – ૨|૪૧
વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન – ૩|૨
વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાન્ – ૧૮|૭૫

શ

શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢુમ્ – ૫|૨૩
શનૈઃ શનૈરુપરમેત્ – ૬|૨૫
શમો દમસ્તપઃ શૌચમ્ – ૧૮|૪૨
શરીરં યદવાપ્નોતિ – ૧૫|૮
શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્ – ૧૮|૧૫
શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે – ૮|૨૬
શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય – ૬|૧૧
શુભાશુભફલૈરેવમ્ – ૯|૨૮
શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યમ્ – ૧૮|૪૩

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ – ૧।૨૭
શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તમ્ – ૧૭।૧૭
શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ – ૧૮।૭૧
શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્ – ૪।૩૯
શ્રુતિવિપ્રતિન્ના તે – ૨।૫૩
શ્રેયાન્ દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાત્ – ૪।૩૩
શ્રેયાન્ સ્વધર્મો – ૩।૩૫; ૧૮।૪૭
શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાત્ – ૧૨।૧૨
શ્રોત્રઃ ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ – ૧૫।૯
શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે – ૪।૨૬

ષ

સ

સંકરો નરકાયૈવ – ૧।૪૨
સંકલ્પપ્રભવાન્ કામાન્ – ૬।૨૪
સ એવાયં મયા તેઽદ્ય – ૪।૩
સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસઃ – ૩।૨૫
સખેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તમ્ – ૧૧।૪૧
સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ – ૧।૧૯
સતતં કીર્તયન્તો મામ્ – ૯।૧૪
સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્ત – ૭।૨૨
સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ – ૧૭।૧૮
સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ – ૧૪।૫
સત્ત્વં સુખે સઞ્જયતિ – ૧૪।૯
સત્ત્વાત્સઞ્જાયતે જ્ઞાનમ્ – ૧૪।૧૭
સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય – ૧૭।૩
સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ – ૩।૩૩
સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ – ૧૭।૨૬
સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી – ૧૨।૧૪
સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામમ્ – ૧૨।૪
સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ – ૫।૨
સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ – ૫।૧
સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો – ૫।૬
સંન્યાસસ્ય મહાબાહો – ૧૮।૧
સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ – ૧૩।૨૭
સમં કાયશિરોગ્રીવમ્ – ૬।૧૩
સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ – ૧૪।૨૪
સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર – ૧૩।૨૮
સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ – ૧૨।૧૮
સમોઽહં સર્વભૂતેષુ – ૯।૨૯
સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ – ૧૦।૩૨
સર્વકર્માણિ મનસા – ૫।૧૩
સર્વકર્માણ્યપિ સદા – ૧૮।૫૬
સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ – ૧૮।૬૪
સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ – ૧૩।૧૩
સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય – ૮।૧૨
સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ – ૧૪।૧૧
સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય – ૧૮।૬૬
સર્વભૂતસ્થમાત્માનમ્ – ૬।૨૯
સર્વભૂતસ્થિતં યો મામ્ – ૬।૩૧
સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય – ૯।૭
સર્વભૂતેષુ યેનૈકમ્ – ૧૮।૨૦
સર્વમેતદતં મન્યે – ૧૦।૧૪
સર્વયોનિષુ કૌન્તેય – ૧૪।૪
સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ – ૧૫।૧૫
સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ – ૪।૨૭
સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્ – ૧૩।૧૪
સહજં કર્મ કૌન્તેય – ૧૮।૪૮
સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા – ૩।૧૦
સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ – ૮।૧૭
સાઙ્ખ્યયયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ – ૫।૪
સાધિભૂતાધિદૈવં મામ્ – ૭।૩૦
સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ – ૧૮।૫૦
સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ – ૧।૨૯
સુખદુઃખે સમે કૃત્વા – ૨।૩૮
સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધમ્ – ૧૮।૩૬
સુખમાત્યન્તિકં યત્તદ્ – ૬।૨૧

સુદુર્દર્શમિદં રૂપમ્ – ૧૧।૫૨
સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનઃ – ૬।૯
સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા – ૧૧।૩૬
સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા – ૨।૫૪
સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્ – ૫।૨૭
સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય – ૨।૩૧
સ્વભાવજેન કૌન્તેય – ૧૮।૬૦
સ્વયમેવાત્મનાત્માનમ્ – ૧૦।૧૫
સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ – ૧૮।૪૫

હ

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં – ૨।૩૭
હન્ત તે કથયિષ્યામિ – ૧૦।૧૯
હૃષીકેશં તદા વાક્યમ્ – ૧।૨૧

અમારા અન્ય પ્રકાશીત પ્રકાશનો

૧.	પુષ્ટિવાક્સુધા (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૫-૦૦
૨.	જિન શ્રીવલ્લભ રૂપ ન જાન્યો (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૨૫-૦૦
૩.	સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી (શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા)	અપ્રાપ્ય
૪.	સિધ્ધાંત સૂક્તિ (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી) (ચોથી આવૃત્તિ)	નિઃશૂલ્ક
૫.	વિશોધનિકા : (દે ધના ધન, ભાગ-૪)	નિઃશુલ્ક
૬.	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય (સંક્ષિપ્ત) (ત્રીજી આવૃત્તિ)	નિઃશુલ્ક
૭.	શ્રીકૃષ્ણાશ્રય (શ્રીકલ્યાણરાયજીની ટીકા)	અપ્રાપ્ય
૮.	ચિરકુટ ચર્ચા સમીક્ષા	નિઃશૂલ્ક
૯.	ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્ (બીજી આવૃત્તિ)	અપ્રાપ્ય
૧૦.	શ્રીભાગવત સુધા – રસબિંદુ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૫-૦૦
૧૧.	શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમ્ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૫-૦૦
૧૨.	શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૫-૦૦
૧૩.	બાલબોધ અને પંચપદ્યાનિ (બીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૧૪.	સિદ્ધાન્તરહસ્ય અને નિરોધલક્ષણ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૧૫.	સિદ્ધાંતમુકતાવલી અને પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ (બીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૧૬.	નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણપ્રબોધ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૧૭.	વિવેકધૈર્યાશ્રય (બીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૧૮.	શ્રીકૃષ્ણાશ્રય (બીજી આવૃત્તિ)	૫-૦૦
૧૯.	ચતુઃશ્લોકી, ભક્તિવર્ધિની અને જલભેદ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૨૦.	સંન્યાસનિર્ણય અને સેવાફલ (બીજી આવૃત્તિ)	૧૦-૦૦
૨૧.	ભક્તિયોગ (ગુજરાતી) (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી)	નિઃશૂલ્ક
૨૨.	કૃષ્ણ એવ તાત્પર્યમ્ (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી) (બીજી આવૃત્તિ)	નિઃશૂલ્ક
૨૩.	પુરુષોત્તમયોગ (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી)(બીજી આવૃત્તિ)	નિઃશૂલ્ક
૨૪.	ષોડશગ્રંથ પરિચય (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી) (ચોથી આવૃત્તિ)	નિઃશૂલ્ક
૨૫.	ષોડશગ્રંથ (ગો.શ્રીનૃસિંહલાલજીની ટીકા અનુસાર)(ગુજ.)	નિઃશૂલ્ક
૨૬.	ભક્તિવર્ધિની (ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી)(ગુજ.)	નિઃશૂલ્ક
૨૭.	૪૧ શિક્ષાપત્ર સાર સંચય	૧૫-૦૦

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

૨૧૪, અમરદિપ કોમ્પલેક્ષ, ૨-રજપુતપરા, રાજકોટ.
(પ્રવિણ વી. ડઢાણીયા, મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯)